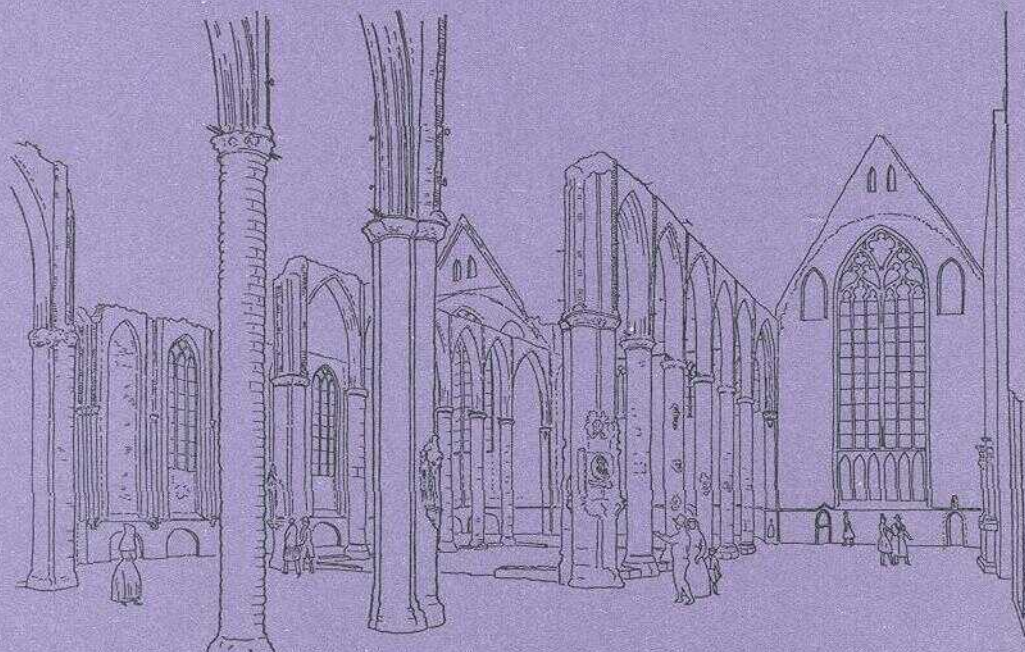

Bulletin KNOB

4

JAARGANG 80 | DECEMBER 1981

Inhoud

- P. WIERSMA *
De Grote Kerk van Hoorn 169
- G. W. VAN HERWAARDEN
Nieuw monumentenbeleid in Den Haag 233
- P. P. STEIJN
Dakloodjes 245
- R. CRINCLE LE ROY
Heiligt het doel de middelen? 250
- Boekbesprekingen 252
- Archeologisch Nieuws 261
- * Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

VOORZITTER *S. Buddingh'*

SECRETARIS *drs. P. Nijhof,*

*p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam*

PENNINGMEESTER *mr. L. A. H. J. M. Quant,*
p/a Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht

*Drs. A. L. L. M. Asselbergs, drs. B. Bakker,
dr. J. H. F. Bloemers, drs. F. H. M. Bosch-Kruimel,
drs. P. L. van Dishoeck, mr. F. L. M. de Gou,
jbr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,
drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,
drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.*

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE *dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen,
drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, drs. G. Hoogewoud,
mr. J. Korf, drs. J. C. T. M. van Laarhoven,
A. J. C. van Leeuwen, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (van wege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep,
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, drs. C. C. S. Wilmer.*

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.
Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill,
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

DE GROTE KERK VAN HOORN

DE GESCHIEDENIS VAN EEN HOLLANDSE STADSKERK, DIE IN DE 19DE EEUW TWEE KEER AFBRANDDE

P. WIERSMA

INLEIDING

„Op vrijdag den 3 augustus j.l. des middags ten een ure klonk mij de vreeslijke kreet in de ooren Brand verschrikt hief ik mijne oogen opwaarts En ziet vlak voor mij zag ik boven uit het dak van dat schoone Groote Kerkgebouw Rook opgaan dadelijk snelde ik met de sleutels de torentrap op verbazend gezigt Midden in het Verwulf der Kerk woelde Een vuurgloed door eenen Sterken wind aangeblazen die de vlammen onder het Plafon deed rond spelen. En zich zoo spoedig mededeelde dat ik door den Rook belet werd verder in de hoogte te gaan verwonderd bleef ik Eenige minuten op den omloop der hangkamer staan hoorde het gekletter der brandende Planken op banken en Stoelen nedervallen zag dezelve als brandende vuurpijlen naar de laagte dalen, welke met de Brandende Stoelen Eene opgaande vlam veroorzaakte Vlugtig dach ik op middelen doch te vergeefs Met een bevend Gemoed verliet ik mijn 25 jarig verblijf Mij voorstellend nimmermeer mijn trompet daar weder voor den mond te zetten Even twee ure En de toren was niet meer Ruym 5500 wachten heb ik daar waargenomen Regen wind koude onweders en bliksemstrale heb ik daar ondervonde Millioenen Letteren daar Geschreeve Menig wijsheid leerend boek daar ge-

lezen Stille verzamelplaats mijner gedachten zoude ik uw verlies niet betreuren Mijn hart is zoo zeer over U gewond als of een mijner boezemvriende ten Grave ware gedaald”¹

Zo verwoordde één van de twee torenwachters zijn indrukken en gevoelens, die hij ondervond van de eerste brand, die van 1838, die de Grote Kerk van Hoorn trof. Deze was het gevolg van de onachtzaamheid van loodgieter Steeman (hoe zal deze man zich toen gevoeld hebben), die tussen de middag een brandende vuurpot in de goot bij het noordertransept had laten staan. Het fraaie gebouw veranderde in een ruïne en de ontzetting en verslagenheid waren groot, behalve bij enige Rooms-Katholieken, waarvan er één met leedvermaak verklaarde, dat het had gebrand „als een ketter in de hel”.² Niettemin was men blij, dat de ramp geen slachtoffers had geëist en men dankte de Goede God, dat tenminste de stad gespaard was gebleven.

De herbouw vond plaats van 1842-1844 volgens ontwerp van K. G. Zocher, broer van de bekende architect J. D. Zocher.³ Op 25 oktober 1878 brandde het vernieuwde gebouw al weer af. Over deze tweede brand vindt men in de annalen niet veel meer vermeld, dan dat deze ontstond als gevolg van blikseminslag in de toren.

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

¹ J. 't Roer en W. Schouten, *Klacht der torenwachters van de Stad Hoorn En Nieuw Jaar Wensch Bij den Aanvang van het jaar 1839*, handschrift in het bezit van de Herv. Gem. Hoorn. Waarschijnlijk is alleen J. 't Roer de auteur. Deze kon het — volgens zijn eigen woorden — niet nalaten nog eens de pen ter hand te nemen en te schrijven een „Klagt over het verbranden der Groote Kerk en toren op den 3den augustus 1838, door J. 't Roer, torenwachter te Hoorn”. Genoemd handschrift bevat verder nog vijf bijdragen over de brand, waarvan drie in dichtvorm, en de opbrengst van de collectes ten bate van de herbouw.

² J. P. H. van der Knaap, *De Oosterkerk een teken van tegenspraak*, Hoorn 1976, 150-152.

³ K. G. Zocher (Haarlem 1796-1864), broer van de bekende Jan David Jr. en zoon van Johann David Sr. (Straatsburg 1763, zoon van gelijknamige „Kunst- und Lustgärtner”). Karel George Zocher bouwde behalve de kerk te Hoorn (veelal ten onrechte aan zijn broer toegeschreven) nog de St.-Augustinus te Utrecht (1840) en vier buitenplaatsen te Oostkapelle. Verder hervormde hij de stadswallen van Middelburg, Tiel, Purmerend en Hoorn in wandelingen (Zie: J. Immerzeel Jr., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, III, Amsterdam, 1843, 261. H. P. R. Rosenberg, *De 19e-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's Gravenhage 1972, 112. J. van Veelen, *Romantiek in de tuinkunst*; doctoraalscriptie, Wageningen 1978, 91-96).

Afb. 1. De Grote kerk voor de brand van 1838 door P. Jolly, tekening 55 × 43 cm vervaardigd na de verwoesting in 1839. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

Er werd blijkbaar niet getreurd over het verlies van een uniek stuk architectuur. Het lijkt er juist meer op, dat men eigenlijk wel blij was van het „miskampsel” af te zijn. Het Bouwkundig Weekblad rept slechts van „een grootsche schilderachtige ruïne van steen”, die midden in de stad overbleef.⁴

Hiervan werden dan ook fotografische opnamen gemaakt, die ons thans nog heel wat kunnen vertellen over... het middeleeuwse gebouw! Want — blijkt o.a. uit deze foto's — Zocher bouwde slechts een nieuwe façade, bestaande uit een klassiek zuilenfront waarachter een toren oprees, waarbij de kerk een stuk werd ingekort. Daarachter verschool zich het ei-

genlijke kerkgebouw, of het zich schaamde voor de hem aangedane verminkingen en het oplapwerk.

Drie maanden duurde het slopen van de oude muren in 1881. Tegelijk werd er geheid voor het nieuwe gebouw, dat twee jaar later werd ingewijd. De toren van Zocher had men echter tot een hoogte van bijna twintig meter laten staan, omdat de verzekeringsmaatschappij, waarbij het gebouw nu verzekerd was, het metselwerk daarvan nog goed genoeg achtte en derhalve niet het volle bedrag uitkeerde.⁵

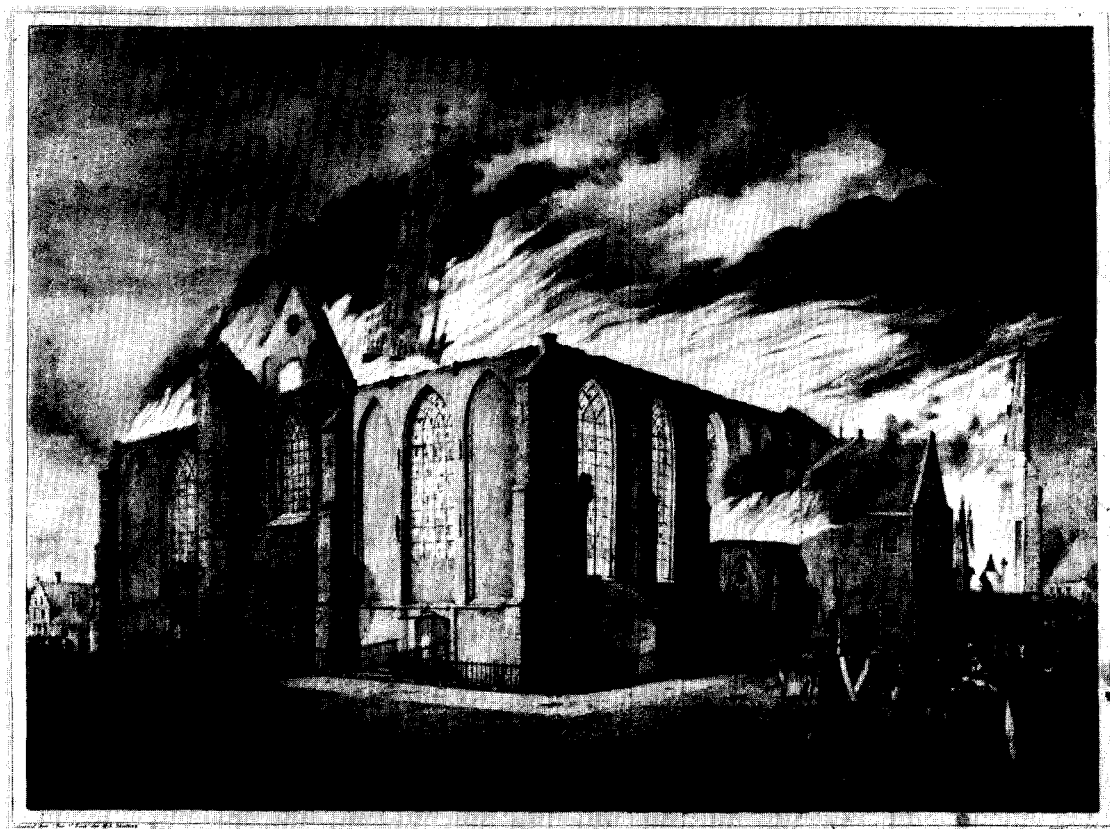
De nieuwste kerk werd volgens ontwerp van C. Muysken uitgevoerd in een maniëristische renaissancestijl.⁶ Deze stijl zal men hebben ge-

⁴ *Bouwkundig Weekblad*, 26-10-1882, 421.

⁵ H. Kroon Dz en F. Kapteijn, *Nieuwe kroniek van Hoorn*, Hoorn 1891, 183 en C. Hoogland, *Gedicht op het sloopen der*

verbrande en het bouwen der nieuwe Grootte Kerk te Hoorn van 1881 tot 1883, Hoorn 1884, 5-6.

⁶ Constantijn Muysken (Hillegom 1843-1922) studeerde

Afb. 2. De Grote kerk tijdens de brand op 3 augustus 1838. Lithografie naar tekening van J. Ran. (Foto Monumentenzorg)

kozen, omdat de architectuur een eenheid moest vormen met de stad, die nog zoveel aan schoons bezat uit haar glorie-tijd, de Gouden Eeuw. Aldus verrees het als een pseudo-historisch monument. Die eenheid bestond zeker voordat de torenspits in 1939 wegens bouwvalligheid werd vernieuwd en daarbij vereenvoudigd door het weglaten van de bekronende lantaarn met open peer.⁷

Honderd jaar zijn niet voldoende geweest om een band te smeden tussen de bevolking en het gebouw; men zit er nu danig mee in zijn maag. Het is sinds 1968 niet meer in gebruik en door het nalaten van enig onderhoud verslechtert de toestand waarin het verkeert meer en meer. Een

restauratie zou in de miljoenen lopen. Een derde brand (of vierde, wanneer men de brand van de eerste houten kerk in 1328 meetelt) zou een uitkomst uit de problemen bieden. Daarmee of met sloop zonder meer zou echter wel een uniek stuk architectuur verloren gaan, want grote protestantse kerken uit de periode van de neostijlen zijn er niet zoveel (Apeldoorn, Schagen en Katwijk).

De toren, die na al de rampen het eigendom van de stad is gebleven, wordt thans opgeknapt. Moge de kerk volgen en weer — eventueel d.m.v. een nieuwe bestemming — haar plaats innemen in de harten van de burgers van Hoorn.

bij Prof. E. Gugel in Delft, maakte studiereizen naar Italië en was van 1879-1897 voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Hij werkte in de stijl van de Hollandse Renaissance met Franse inslag. De kerk te Hoorn is zijn enige kerk. Verder bouwde hij o.a. kasteel

„Oud-Wassenaar” (1876) en „Musis-Sacrum” te Arnhem (1888). (Zie: Rosenberg, *o.c.*, 104 en *Nederland bouwt in baksteen 1800-1940*, Catalogus Tent. Rotterdam 1941, 47).

⁷ C. J. Stins, *Geschiedenis van Hoorns Klokken en Beiaarden*, Hoorn 1946, 28.

HET ONDERZOEK

Het hierna volgende is het verslag van een onderzoek, dat werd verricht n.a.v. de vraag of de ongelijke zettingen van het huidige gebouw wellicht te wijten waren aan het voorkomen in de ondergrond van de funderingen van de voorgaande kerk(en). Daartoe was het noodzakelijk zich een beeld te vormen van het middeleeuwse gebouw in al zijn ontwikkelingsfasen en tevens inzicht in de aard van het terrein te verwerven. Bovendien bleek de ontwikkeling van de kerkplattegrond en het kerkhof nauw in verband te staan met die van de stad. Zodoende kwam naast het bouwhistorische ook het historisch-geografische aspect aan de orde.

Het onderzoek bleef qua aard vrijwel beperkt tot een bronnenonderzoek. Het vele materiaal, dat dit echter opleverde, leidde tot een vrij uitvoerige studie naar de totale verschijningsvorm van het gebouw. Het uitgangspunt bleef echter het vervaardigen van een plattegrond met alle bouwperiodes. Deze zou eventueel in de toekomst een basis kunnen vormen voor een bodemonderzoek en aan de resultaten daarvan getoetst kunnen worden.

De belangrijkste geschreven bron, waaruit geput werd, vormt uiteraard de „Chronyk van Hoorn” door Th. Velius, die tot 1630 loopt.⁸ Deze werd voortgezet tot op het jaar 1773 door C. A. Abbing, die bovendien na de brand van

1838 een „Beknopte Geschiedenis van Hoorn en verhaal....van de Grote Kerk....etc.” het licht deed zien.⁹

Daarnaast waren van veel nut de tekeningen, die Paulus Jolly van de ruïne in 1838 maakte¹⁰ en de opmetingen van het Kadaster. In het laatste stadium van het onderzoek kwamen nog enige tekeningen van de kerk van 1842 aan het licht die zich in het archief van de Hervormde Kerk van Hoorn bevinden. Dit archief is verder op het ogenblik echter niet toegankelijk.

Uit het onderzoek bleek in ieder geval duidelijk, dat de tegenwoordige kruiskerk geen relatie met het middeleeuwse gebouw heeft, of hoogstens een indirecte. De schakel wordt gevormt door de omklampte toren van Zochers classicistische westfaçade, die voor de ingekorte hallekerk werd geplaatst.

DE GESCHIEDENIS VAN DE KERK IN JAARTALLEN VOLGENS DE KRONIEKEN¹¹.

- ± 1323 Eerste houten kerk aan de westzijde der stad, buitendijks. Toegewijd aan St. Cyriacus.
- 1328 Kerk verbrand.
- 1369 Nieuwe houten kerk binnendijks ter plaatse van de huidige. Toegewijd aan St. Cyriacus en St. Jan Baptist.
- 1405 Eerste stenen koor en kruiswerk opgetrokken. Alleen toegewijd aan St. Jan.

⁸ Theodorus Velius, die eigenlijk Dirk Seylmaker heette (Hoorn 1572-1630) studeerde in Leiden en ging op 21-jarige leeftijd naar Italië, waar hij aan de Universiteit van Padua studeerde. Na zijn promotie aldaar in 1594 tot Doctor in de Medicijnen keerde hij terug naar Hoorn, waar hij tot stadsgeneesheer werd aangesteld. In 1601 werd hij gekozen tot „Raedt” der stad. Hij werd bekend door zijn *Chronyk van Hoorn*, waarvan de eerste druk verscheen in 1604, de tweede in 1617 en de derde (postuum, nog door Velius zelf bijgewerkt tot 1629) in 1648. Voor het opstellen van deze kroniek kon Velius gebruik maken van een oude geschreven Hoornse kroniek *Origo Civitates Hornensis*, die gaat tot 1536. Men houdt een pater van het Sint-Geerteklooster, Bartholudus Franciscus, voor de schrijver ervan. Ook bestond er een Latijns boekje over de geschiedenis van de stad, waarschijnlijk geschreven door Petrus Junius (Pieter de Jonge), burgemeester van Hoorn (1525-1533). In 1740 liet Sebastiaan Centen een herdruk verschijnen van de derde druk met vele aantekeningen vermeerderd. Centen was van 1726-1756 leraar bij de Remonstrantsche Gemeente (Zie: J. C. Kerkmeijer, *Catalogi van werken in het Westfries Museum te Hoorn*, A. *Catalogus der Schilderijen*, Hoorn 1924, 15, „Dr. Theodorus Velius”, *West-Friesland's Oud en Nieuw*, 1935, 20-34 en Abbing, *Vervolg*, I, 8, zie noot 9).

⁹ C. A. Abbing, *Beknopte Geschiedenis der stad Hoorn en Ver-*

haal van ... de Grootte Kerk ... etc., Hoorn 1839. Later verscheen van zijn hand: *Geschiedenis der stad Hoorn, ... of Vervolg op Velius' Chronyk, beginnende met het jaar 1630*, Hoorn 1841, waarin nog gegevens over de Grote Kerk staan, die niet in zijn *Verhaal...* voorkomen. Abbing was Rector van de Latijnse School van 1826-1868 (Zie Tine Leiker-Kooijmans, *Straatslijpen in Hoorn*, Hoorn 1974, 17). Abbing putte zijn gegevens uit enige 18de-eeuwse handschriften, die een vervolg zijn op Velius' kroniek tot 1790 en de kroniek, eveneens in handschrift, van Klaas van Voorst (1744-1826), die daarvan weer een uitbreiding en vervolg is tot 1826 (Gonnet, inv. nrs. 15, 18 en 20). Uit het „Verhaal van de Grootte Kerk ...” destilleerde K. Ruyterman een beknopt artikel „De Grootte Kerk te Hoorn”, *West-Friesland's Oud en Nieuw*, 1939, 123-131.

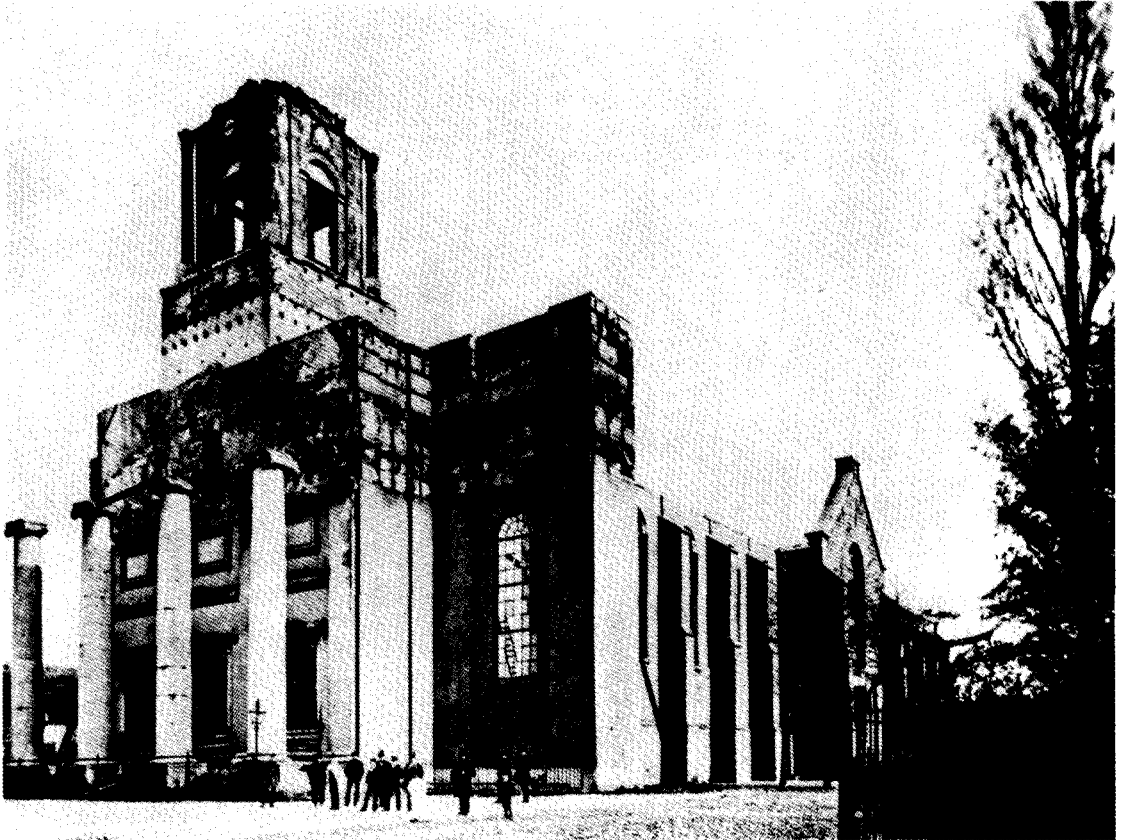
¹⁰ Paulus Jolly (*Amsterdam 1805) was in Hoorn sedert 1830 stadstekenmeester en onderwijzer in de burgerlijke bouwkunde en perspectief. In 1847 vertrok hij naar Rotterdam. Na veel onderhandelen besloot de Gemeenteraad van Hoorn in 1853 zijn tekeningenalbum van West-Friesland voor f 150,— van hem aan te kopen (Zie Immerzeel, o.c., II, 86 en Kerkmeijer, B. *Catalogus der Teekeningen ... etc.*, Hoorn 1927, 3).

¹¹ Tot 1630 ontleend aan Velius/Centen, van 1630-1838 aan Abbing en van 1838-1943 aan Stins. (Zie noten 7-9).

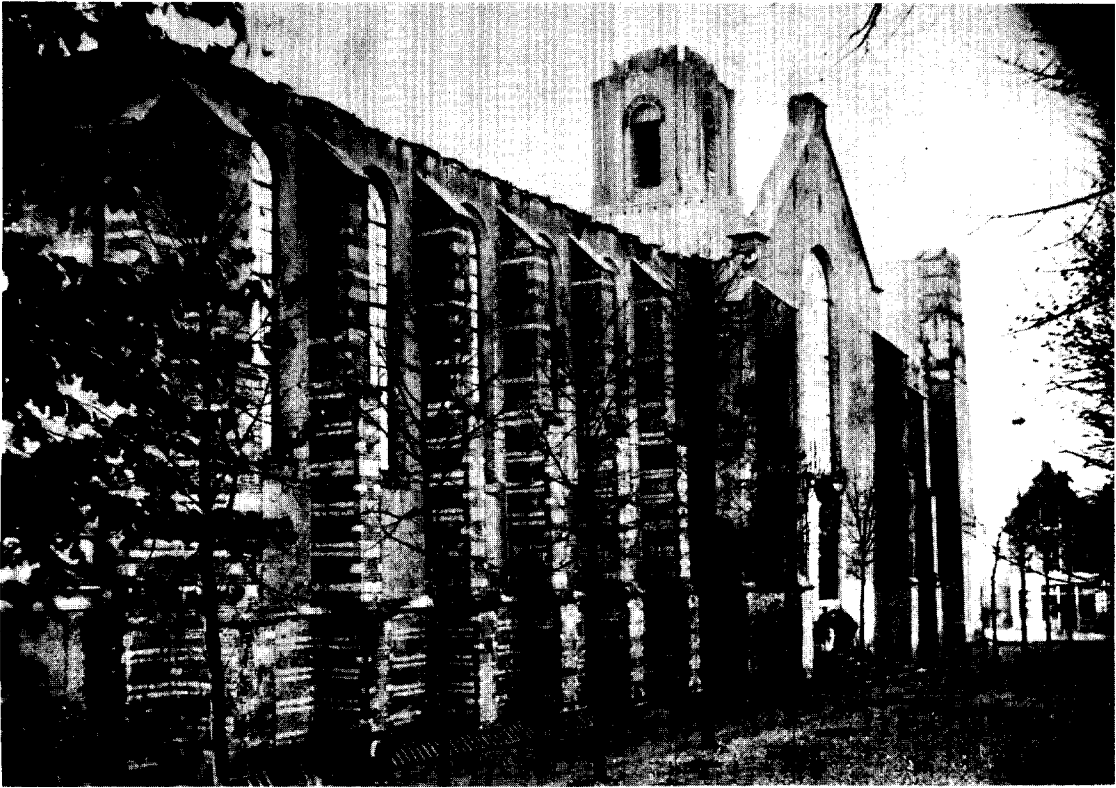
Afb. 3. Het interieur van de Grote kerk na de brand van 1838 gezien naar het koor in noordoostelijke richting. Gewassen pentekening, 55 x 42 cm, door P. Jolly, 1838. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg).

1429	De twee achterkerken voltooid; de 9de mei gewijd.	1523	Groot orgel aan de zuidzijde van de kerk, nog in 't zelfde jaar beschilderd.
1464	Kerkhofsloot als overwelfd riool door het kerkhof geleid.	1528	Besluit tot torenbouw. Gezocht naar fundering van de vroegere toren buiten de kerk. 1530 opnieuw gezocht binnen de kerk en gevonden. Werk begonnen onder leiding van meester Jacob van Edam. 1531 voltooid en klok opgehangen. 1532 uurwerk en carillon geplaatst.
1480	Begin bouw kooromgang; bleef 20 jaar steken.	1533	Bibliotheek op de zolder boven de sacristie.
1482	Eerste vermelding klokhuis i.v.m. het leegroven van de kerken door soldaten van Joost van Lalaing.	1549	Hoogaltaar vernieuwd.
1497	Eerste kleine orgel aan de noordzijde van de kerk.	1550	Orgel zuidzijde vernieuwd of vergroot.
1500	Kooromgang geheel opgetrokken.	1558	Kerk versierd ter gelegenheid van de uitvaart van Keizer Karel V.
1519	Koperen traliën voor het koorhek voor de helft gereed. Koperen kandelaars in het koor. Verlenging van het zuidertransept.	1566	Kerk tijdelijk gesloten.
1521	Bliksemingslag o.a. in het torentje op het dak; brand geblust.	1572	Beelden en altaren hardhandig uit de kerk verwijderd.
1522	Gewelschilderingen door Jacob Cornelisz van Oostzanen.		

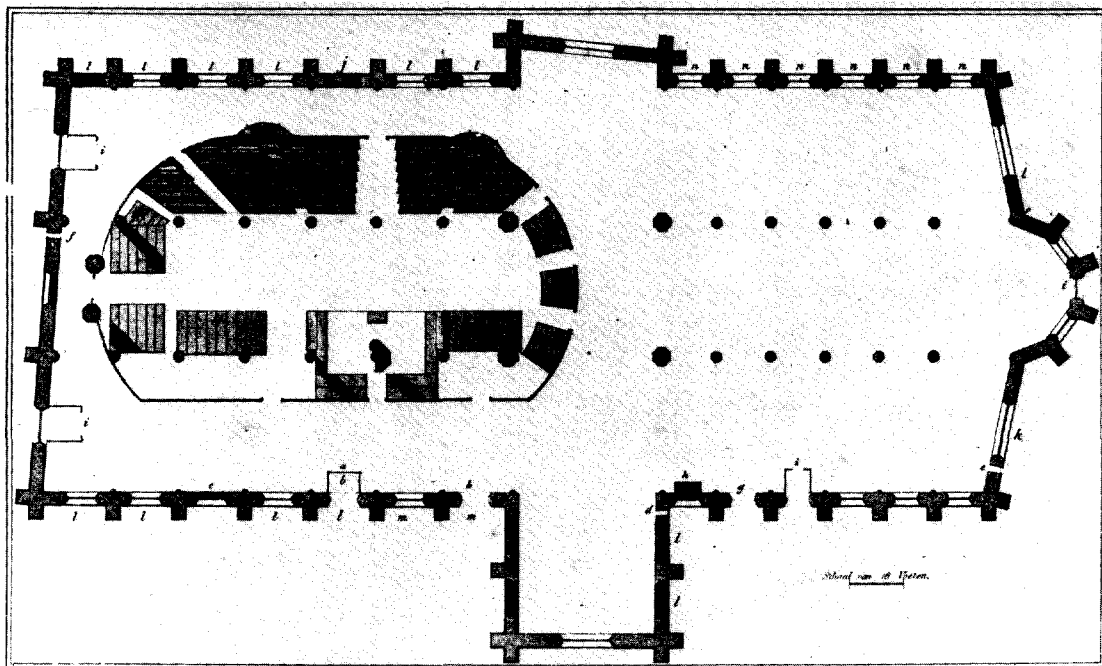
Afb. 4. De kerk na de brand van 1878 met overzichten van de Zocher-façade en de zuidzijde van de middeleeuwse kerk. (Repro naar oude foto in verzameling K. Korpershoek jr., Hoorn)

1573	Klokken, traliën en kandelaars omgesmolten. Vlag van Bossu opgehangen.	1662	Ingang zuidertransept dichtgemetseld en nieuwe ingang oostelijk daarvan gemaakt met portalen binnen en buiten. Nieuw raam van de stadsregering boven de oude ingang.
1600	Nieuw carillon.	1663	Afbraak oude kerkhofmuur aan de noordzijde; het kerkhof opgeruimd, uitgegraven, overwelfd en met lindebomen beplant.
1601	Epitaaf van Petrus Hoogerbeets naar vereenvoudigd ontwerp van Hendrick de Keyser. Klokhuis in de Kerkstraat 24 voet opgevijseld en daarin grote brandklok opgehangen.	1665	Nieuw raam boven de kamer voor de kerkmeesters (oostgevel zuidkoor).
1602	of later. Epitaaf ter ere van Cornelis Vigius.	1668	„Ronde” banken om de pilaren tegenover de preekstoel voor de leden van de stadsregering.
1605	Wenteltrap tegen de westgevel gebouwd om van binnenuit op de toren te kunnen komen.	1670	Nieuw carillon door P. Hemony.
1656	Besluit kerkmeesters om een kamer te bouwen tegen de sacristie.	1676	Orgel hersteld en vergroot door Pieter Bakker, orgelmaker en organist te Medemblik.
1658	of later. Monumenten voor Ridder Albert Sonck en vice-Admiraal Pieter Florisz.	1703	Schade door het springen van de kruit-

Afb. 5. De kerk na de brand van 1878. Noorder zijkoor, transept en toren gezien vanuit het noordoosten. (Repro naar oude foto)

- molens. Nieuw raam noordkoor van de stadsregering naar ontwerp van M. R. (Meester Romeyn?) de Hooge.
- 1707 Grond binnen de kerk opgehoogd en graven verboekt.
- 1708 Wijzerplaten uurwerk vernieuwd.
- 1722 Begin vernieuwing leien daken.
- 1728 De vijf huisjes tegen de westzijde van de kerk afgebroken en het vrijgekomen terrein bestraat (eerst met paaltjes, later met een ijzeren hek omgeven).
- 1739 Leien daken voor 3/4 vernieuwd, rest aanbesteed.
- 1741 Vernieuwing daken boven consistorie en bibliotheek aanbesteed.
- 1749 Aan de zuidwestzijde van de drie eerste vakken de kerkglazen bijna geheel vernield door het lossen van geschut bij een begrafenis.
- 1758 Nieuwe balken aangebracht.
- 1759 Verhogen der graven en vernieuwen der gebroken zerken.
- 1760 Sacristie tot kamer voor kerkmeesters ingericht aangezien deze groter was.
- 1762 Om de beenderenplaats een muur gemetseld.
- 1768 Toren opgeschilderd en klokkenspel gerepareerd.
- 1771 Schilderstukken tegen het gewelf met Berlijns blauw overgeschilderd.
- 1774 Verfraaiing der consistoriekamer door kunstig gesneden houtwerk.
- 1777 Geheel nieuw orgel door J. Mittenreyter.
- 1795 Wapen- en rouwborden en ronde herenbanken weggehaald. In de plaats hiervan rechte banken gemaakt, die werden verhuurd.
- 1830 Gewelf gewit.
- 1831 Afsluiting van het „ruim” van de kerk; nieuwe banken aanbesteed.
- 1838 Nieuwe banken gereed. Toren opgeschilderd en spelwerk hersteld. Op 3 aug. kerk verbrand door onvoorzichtigheid van de loodgieter.

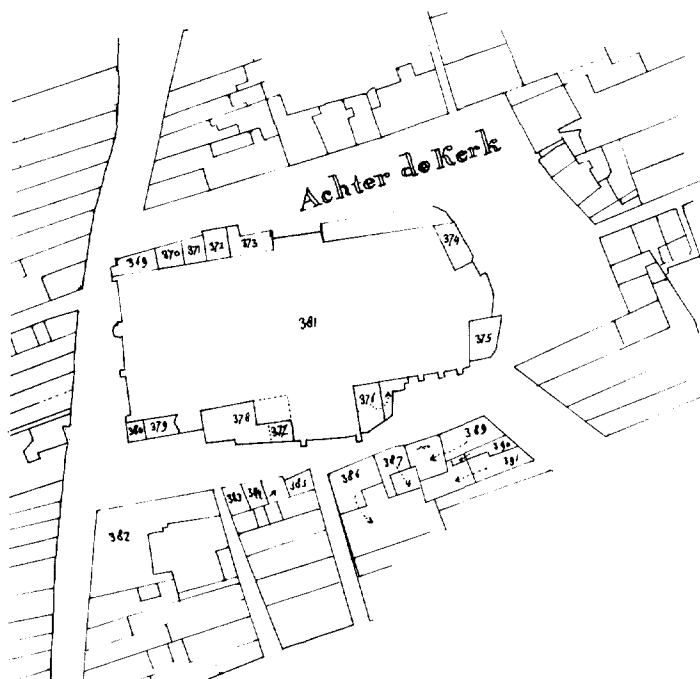
Afb. 6. Plattegrond van de Grote kerk, opgenomen in C. A. Abbing, „Beknopte Geschiedenis van Hoorn en Verhaal van de Grote Kerk etc.“, 1838. (Repro)

- 1842 Eerste steen gelegd van vernieuwde kerk, architect Zocher.
- 1853 Afbraak overbodig geworden klokhuis.
- 1878 Op 25 oktober kerk weer verbrand, nu door blikseminslag.
- 1883 Geheel nieuwe kerk gereed, architect C. Muysken.
- 1936 Torenspts afgebroken.
- 1939 Torenspts vernieuwd op vereenvoudigde wijze. Stenen bovenbouw gewijzigd i.v.m. nieuw carillon.
- 1943 Op last van de Duitse bezetter klokken uit de toren gehaald.
- 1950 Nieuw carillon in de toren.
- 1968 Kerk buiten gebruik gesteld.

DE PLATTEGROND VOOR DE BRAND VAN 1838.

Sebastiaan Centen liet bij zijn uitgave van Velius' kroniek van Hoorn de volgende beschrijving van de Grote Kerk volgen: „De Hoofd- of Grote Kerk is een ruim en fraai gebouw, dat ik heb laten meten, en bevonden is lang te zyn 300. voeten, breed 120. hoog tot aan de bovenkant van de balken 48. en van daar tot aan het welft 19. dat is te samen 67. voeten. De middelkerk

rust op 14. pylaren en 12. bogen, dat is 6. bogen en 7. pylaren aan elke zyde, die alle wegens hunne dunheid en netheid van het werk door de Bouwkonstenaars gepresen worden. Dus heeft deze Middelkerk drie galleryen of wandeldreven in de lengte, en noch een overdwers in het kruiswerk, dat lang is 170. breed 40. voeten, en met de middelkerk en het koor van de zelfde hoogte. Dit koor, dat mede rust op 14. pylaren en 12. bogen, van het zelfde maaksel als die van de middelkerk, is lang 80. en breed 40. voeten. Achter het koor heeft men noch een wandeldreef overdwers, waar langs men buiten het koor om van de eene zyde van de kerk kan gaan naar de andere. Diergelyk een wandelweg is er aan de westzyde van de Kerk, tuschen den gevel en de twee eerste pylaren, die het poortaal word geheten; in 't midden van welk twee zware pylaren staan, niet verre van malkander, ook niet verre van den gevel, op welke pylaren de toren van deze kerk voor een gedeelte rust. Van buyten heeft de kerk ook een fraai aanzien, hebbende drie schone daken van de zelfde hoogte, en zyn doorgaans van voren tot achteren, gelyk ook het dak van het kruiswerk, malkanderen gelyk. Behalve de grote Toren, ..., staat er mid-

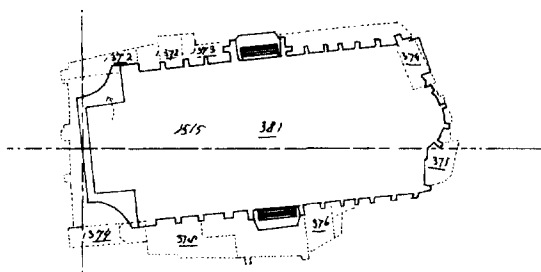
Afb. 7. De Grote kerk en omgeving volgens de oudste kadastrale minuutkaart ca. 1820, Sectie A, 1ste blad, schaal 1:1250.

den op het kruis van de Kerk noch een fraai Torentje of Spitsje, dat uit den Nok van de Kerk 40. voeten hoog is¹².

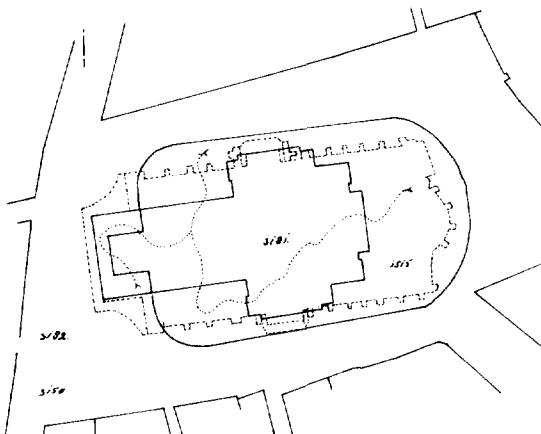
Velius zelf ziet heel scherp, dat niet alles aan het gebouw even mooi is, of althans in de loop der tijd is geworden: „welke kerk seer ruim is/ en eertijds een fray en wel geproportioneert werk plag te wesen/ maer nu deur 't meenigvuldig verhoogen van de Stad wat verdrukt/ en uyt haer stellinge gebragt.”¹²

Een plattegrond van dit middeleeuwse gebouw vinden we in het boekwerkje van C. A. Abbing: „...Beknopte Geschiedenis der stad Hoorn en verhaal van ... de Groote Kerk...” etc., dat in het jaar na de eerste brand verscheen (afb. 6). Daarop is vooral het interieur duidelijk aangegeven. De aanbouwen tegen de buitenzijde ontbreken, maar zijn wel met letters aangeduid, evenals de deuren, die er van de kerkruimte op uit komen. De tekening is op een schaal van 1:500 afgebeeld, wat blijkt uit een schaalstokje en de maten die Abbing opgeeft in Nederlandse ellen en palmen (meters en decimeters) en bovendien in voeten naar Centens aantekeningen bij Velius' kroniek.

¹² Velius, *o.c.*, 630.

Afb. 8. De kadastrale hermeting van 1846.

Afb. 9. De kadastrale hermeting van de Grote kerk en omgeving van 1884, schaal 1:1250. Kadaster Alkmaar.

Vergelijken we Abbings gegevens met die van het kadaster, dan blijken zijn maten en plattegrond iets groter te zijn (lengte kerk: 88 m, resp. 84 m). De verschillen zijn te verklaren, door aan te nemen, dat Abbing niet opnieuw de kerk heeft opgemeten, maar de maten van Centen heeft omgerekend en voor zijn plattegrond gebruikt. Daarbij is hij mogelijk van een verkeerde voetmaat uitgegaan (één van $\pm 29,5$ cm). Uit eerdergenoemd schaalstokje van 16 voeten valt trouwens af te leiden, dat de kerk op een lengte van 300 voet is getekend, de maat die door Centen wordt opgegeven. Herleidt men deze maat tot meters volgens Van Swindens Vergelijkingstafels, waarin voor de Hoornse stadsvoet 0,2777 m wordt opgegeven, dan komt men op een lengte van 83,33 m, wat beter in overeenstemming is met de kadastrale opmetingen. Vergelijkingsmateriaal m.b.t. de overige maten bieden nog een opmeting van Cornelis Genus uit 1805 van de zitplaatsen in het schip en de plattegrond van de ingekorte kerk na de brand van 1838 (afb. 42).¹³

Op de plattegrond van Abbing (afb. 9) zien we een driebeukige hallekerk met transept. Daarvan steekt de noorderdwarsarm slechts weinig, de zuiderdwarsarm evenveel uit als hij breed is (twee traveeën). Het schip heeft een iets gerende westgevel en telt zeven traveeën. In de eerste travee van de middenbeuk zien we de twee pijlers, waar de toren op heeft gerust. Deze zijn evenals de vieringpijlers zwaarder dan de kolommen tussen de beuken. Het koor telt vijf smalle traveeën en één brede, welke laatste samenhangt met de enigszins eigenaardige vorm van de koorsluiting. Zoals gebruikelijk bij de hallekerken in het westen heeft het middenkoor een veelhoekige sluiting van vijf zijden en zijn de zijkoren vlak gesloten. Hier geren de vlakke sluitgevels echter zodanig, dat er een soort van kooromgang gevormd wordt, die door Velius dan ook als zodanig wordt aangeduid. Velius betreft de hele ruimte van de zijkoren daarbij. Onder het „koor” verstaat hij alleen de van de rest van de kerkrimte afgescheiden vijf smalle traveeën van het middenkoor.

Op de plattegrond van Abbing valt verder op het geren van de kopgevel van het noordertransept. Dit zien we ook op de opmetingen van ca. 1842 en 1878 (afb. 11) en het wordt bevestigd

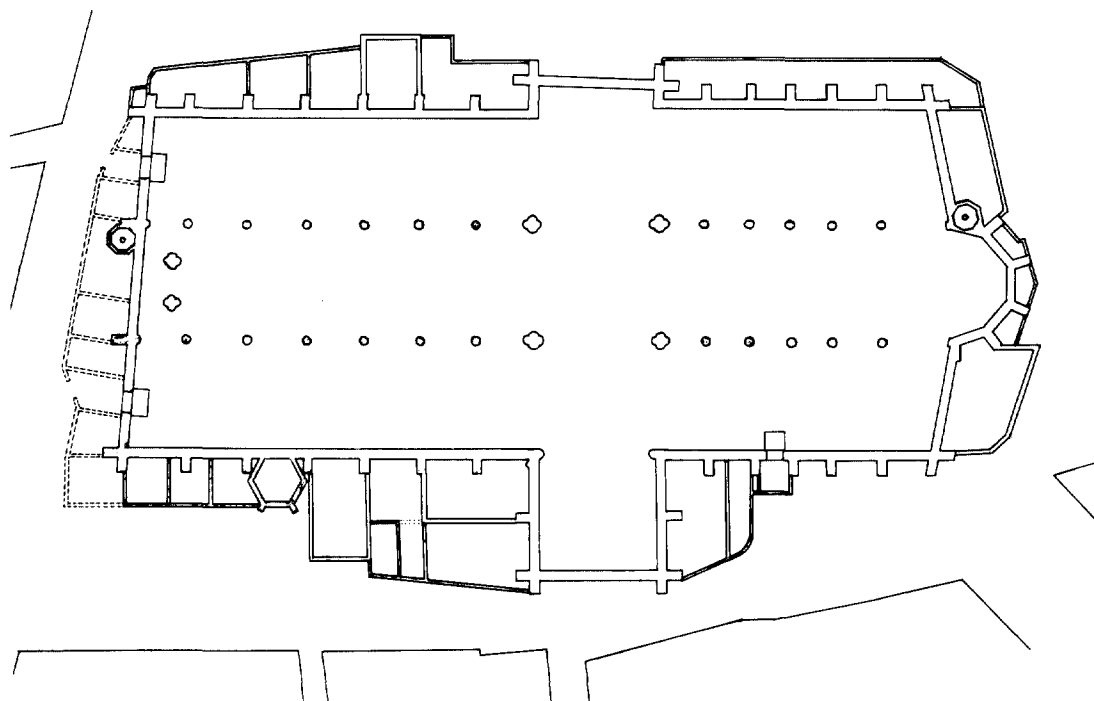
door de foto, die na de laatste brand is genomen (afb. 5). Hierop zien we tevens, dat de noordgevel van het schip iets terug ligt t.o.v. die van het koor. Uit genoemde opmetingen blijkt, dat dit een gevolg is van een grotere breedte van het noorder zijkoor. De oudste kadastrale minuut (afb. 7) en de hermeting van 1846 (afb. 8) laten dit niet zien, maar deze kaarten vertonen meer afwijkingen. Zo worden zelfs de kopgevels van de transepten op de hermeting in één lijn met de gevels van schip en koor getekend. Ook is de middenkoorpartij op deze opmeting vervormd, maar op de oudste kadastrale minuut door allerlei aanbouwen helemaal niet weergegeven. Op laatstgenoemde opmeting zien we ook de kopgevel van het zuidertransept geren. Door inkorting van dit bouwdeel na 1838 valt dit niet nader te controleren. De bij rioleringswerkzaamheden in 1979 blootgekomen funderingsresten waren nogal raadselachtig, maar gaven in ieder geval zeker geen bevestiging van dit feit.

De doopkapel tegen de derde travee van de zuidbeuk van het schip heeft op de oudste kadastrale minuut een soort van tweezijdige sluiting naar het westen (afb. 7). De tekening van de brand in 1838 suggereert een zeshoekige plattegrond met aan de zuidzijde twee steunbeertjes (afb. 2). Cornelis Pronk beeldt deze aanbouw af met een koorsluiting naar het zuiden (afb. 15), wat overeenkomt met het summier afbeeldinkje in Velius' kroniek (afb. 14) en Jolly's tekening van de kerk vóór de brand (afb. 1). Laatstgenoemde twee punten geven bij het maken van een juiste reconstructie van de plattegrond van het hele gebouw met al zijn aanbouwen dan ook enig problemen.

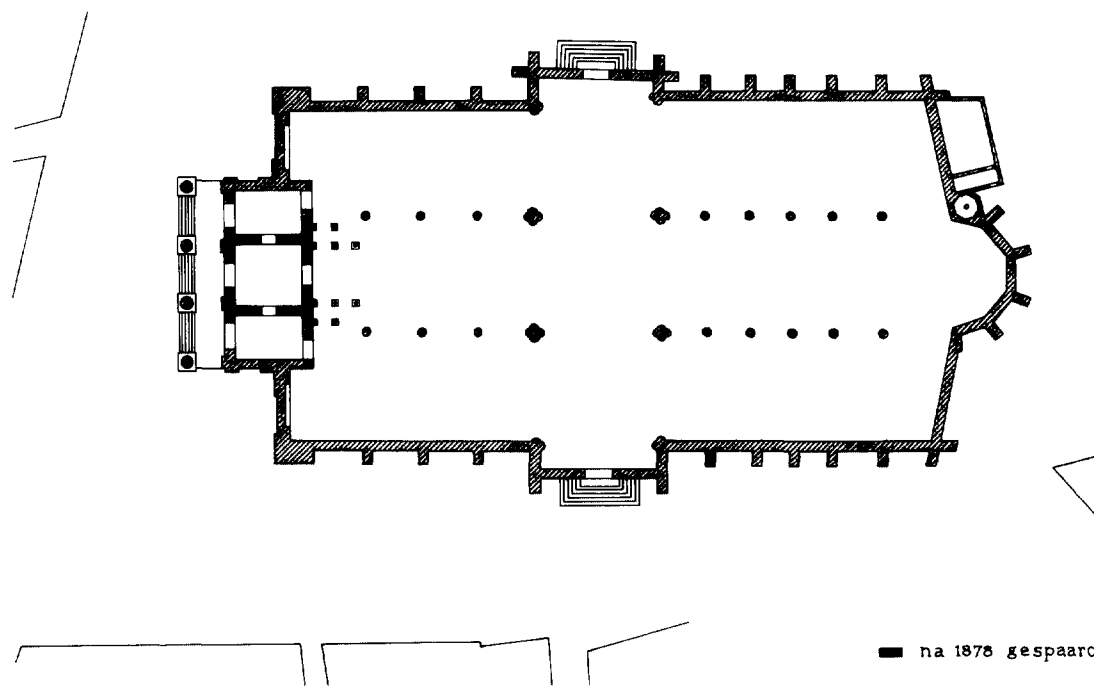
Het kosterhuis aan de zuidzijde van het schip stond tegen de vierde travee, hoewel de tekeningen van Pronk en Jolly een tussenruimte tussen doopkapel en huis suggereren. De vijfde travee was echter de plaats van het orgel. Dit was voor een deel ondergebracht in een uitbouw onder een lessenaarsdak, dat iets boven de dakgoot van de kerk uitkwam. Tegen de overblijvende twee traveeën tot het zuidertransept stond een aanbouw, die door Pronk en Jolly wordt afgebeeld met twee topgevels waarin hoogopgaande boogramen. Kennelijk was hier een vertrek met houten tongewelven. In de tijd van Abbing was hier de consistorie. De oor-

¹³ Behalve de stadsvoet van 27,77 cm gebruikte men te Hoorn ook de Drechtelandse voet van 32,67 cm. Verder werden de Amsterdamse voet van 28,3 cm en de Rijnlandse

voet van 31,39 cm ook wel toegepast. Zie: R. Rentenaar, *Van Swindens Vergelijkingstafels van Lengtematen en Landmaten*, I en II, Wageningen 1971, 66 (122).

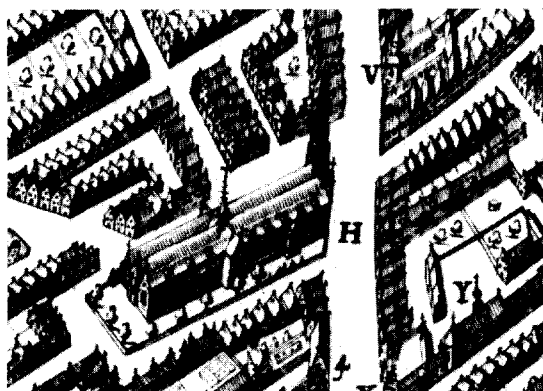
Afb. 10. Plattegrond van het middeleeuwse kerkgebouw met de aanbouwen, gereconstrueerd naar diverse afbeeldingen. (Tekening auteur)

Afb. 11. Plattegrond van het kerkgebouw met de door K. G. Zocher gebouwde westfaçade voor het ingekorte schip, naar tekening in het kerkarchief van de Ned. Herv. Gemeente uit 1878 en kadastrale hermeting 1846. (Tekening auteur)

Afb. 12. De Grote kerk, detail uit kaart van Paulus uten Wael, 1596.

Afb. 13. De Grote kerk en het klokhuis naar vogelvluchtplattegrond van Theodorus Velius, 1615.

spronkelijke bestemming van deze ruimte is niet bekend.

De aanbouw tegen de vijfde travee van de noordbeuk van het schip, die ook op de vogelvluchtplattegronden van Hoorn van Paulus uten Wael en Velius afgebeeld is, werd de „Steenen Kamer” genoemd (afb. 12, 13). Hier werden „in verscheidene zware kisten de stadsprivilegiën, verbonden, acten, contracten en andere belangrijke stukken, van welke sommige bijna tot de stichting der stad opklimmen, bewaard”. Deze ruimte, die dus als stadsarchief dienst deed (al in 1477), moet zich echter op een verdieping hebben bevonden, aangezien er onder de Stenen Kamer een kapel was.¹⁴

Tegen de oostgevel van de kerk in de hoek tussen de middenkoorsluiting en de zuidbeuk stond de sacristie, waartegen men in 1656 een kerkmeesterskamer bouwde. Daarboven was de stadsbibliotheek, die toen tegelijk met een derde kon worden vergroot. In 1760 trokken de kerkmeesters in de oude sacristie, die groter was. Abbing geeft echter slechts één vertrek aan; misschien werden beide ruimten toen wel samengetrokken.

Verder waren er op verschillende plaatsen tegen de kerk woningen en winkels gebouwd. De huisjes tegen de westgevel werden een jaar voor de afbraak in 1728 nog door Pronk vastgelegd. Van de winkeltjes tegen de zuidgevel waren er in 1838 nog drie van de vier over. Van de winkelhuizen tegen de noordgevel ziet men iets op het schilderij van de Nieuwstraat uit 1784 van

Isaac Ouwater (afb. 25). Tegen de oostzijde van het zuidertransept was het stovenhok, daarnaast een berghok voor de dakleien, daarnaast een portaal. De traptoren tegen de westgevel komt in omtrek voor op de oudste kadastrale minuut. Die tegen het koor in de hoek tussen middenkoorsluiting en noordbeuk komt daarop niet voor vanwege de daar aangebouwde woning. Op de plattegrond van de kerk uit ca. 1842 is deze trap ook zo summier vastgelegd, dat men de preciese plaatsing, vorm en afmeting ervan niet kan vaststellen. Genoemde woning is de enige aanbouw, die na 1838 werd gehandhaafd.

Tegen de noordzijde van het koor hebben nooit aanbouwen gestaan, want hier was de beenderenplaats. Deze was door een muur omgeven, die in 1762 zou zijn opgetrokken. Aangezien het kerkhof echter in 1663 werd opgeruimd, vermoeden we dat dit in 1662 is gebeurd.

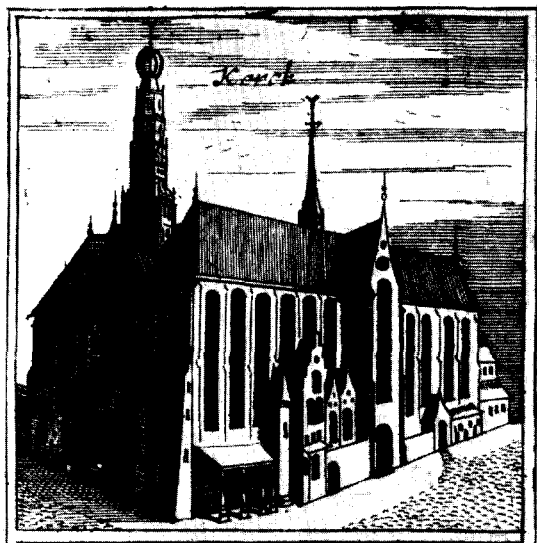
DE GESCHIEDENIS VAN HET KERKHOFTERREIN

De allereerste kerk van Hoorn stond volgens Velius niet op de plaats van de huidige, maar elders. Citeren we hierbij zijn kroniek: „...werd in't jaer 1323 of daer omtrent haer eerste Prochij-kerk gesticht... Dese kerk was maar slecht (= eenvoudig) en alleenlyck van hout en ried en stond aen de Westzyde der Stad een weinig buyten den Dyk daer nu het eynde der Vyselstraet aen de Zee komt. Na vijf ofte ses Jaren te weten 't jaer 1328, brande hy weder af...”¹⁵

¹⁴ Abbing, *Verhaal van de Grootte Kerk*, 106 noot 1. Zie verder blz. 193-196.

¹⁵ Velius, *o.c.*, blz. 12. Zie ook voor het jaartal 1323: J.

G. C. Joosting en S. Muller Hzn, *Bronnen voor de Geschiedenis der Kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, II, 's Gravenhage, 1915, 329.

Afb. 14. De Grote kerk gezien vanuit het zuidwesten, 1615. Afbeelding uit Velius' kroniek van Hoorn. (Foto Monumentenzorg)

Daarna heeft men het — althans volgens Velius — ruim veertig jaar zonder kerk moeten doen, want hij vertelt verder: „in't jaer 1369, stelden sy haer weder om een kerk te timmeren/ en goed vindende/ deur dat de Zee ... (veel land wegsloeg, dit)... niet buyten/maer binnen Dijks te doen/ namen daer de plaetse toe, daer noch heden de Groote Kerk staet: hoewel die eensdeels maer een ried-Land/ eensdeels een mouras of staende poel was...”¹⁶

Dat er echter tussen 1328 en 1369 wel een kerk was, blijkt uit een oorkonde van 1352, waarin sprake is van een hofstede, die zich uitstreckte tot het rooster van het kerkhof.¹⁷ Nu zou hiermee nog het oude kerkhof bedoeld kunnen zijn. Maar bij de stadsrechtverlening van 1357 werden de grenzen der stadsvrijheid vastgelegd naar het noorden, oosten, zuiden en westen, „Ende voert van de Kerckgraft omgaende 25 roe”. Daar naar het zuiden en westen, waar de eerste kerk gestaan zou hebben, als grenzen de zee en het bolwerk genoemd worden, moet men de kerkgracht wel aan de tegenovergestelde zij-

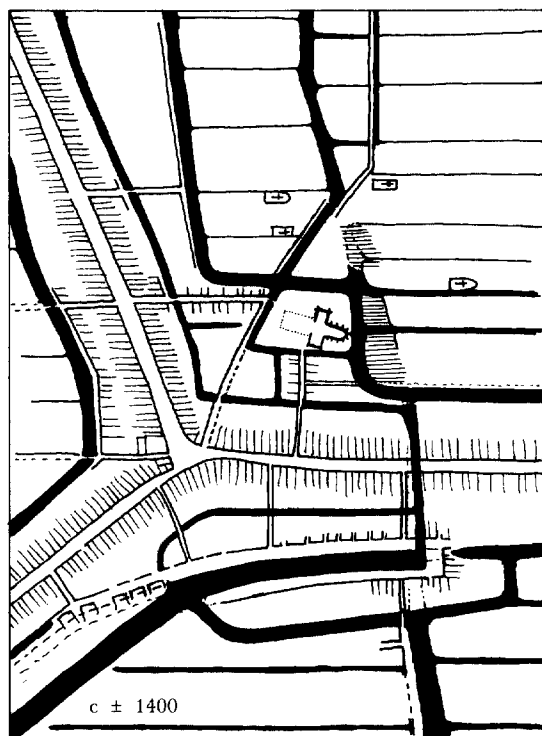
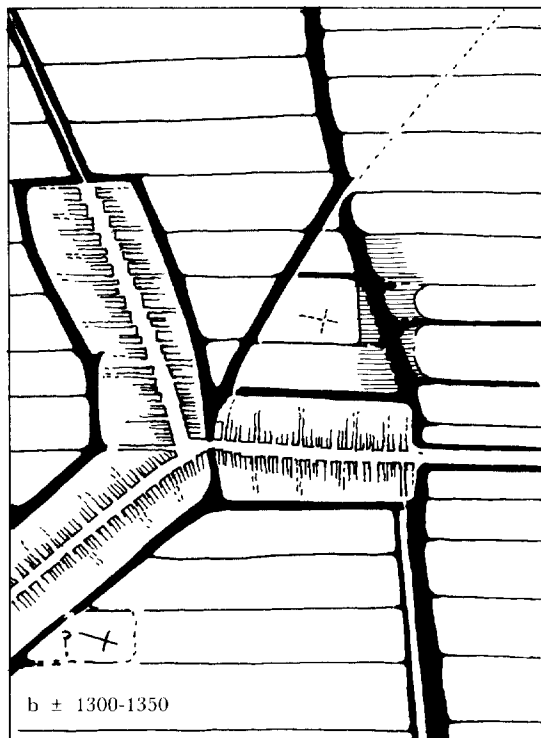
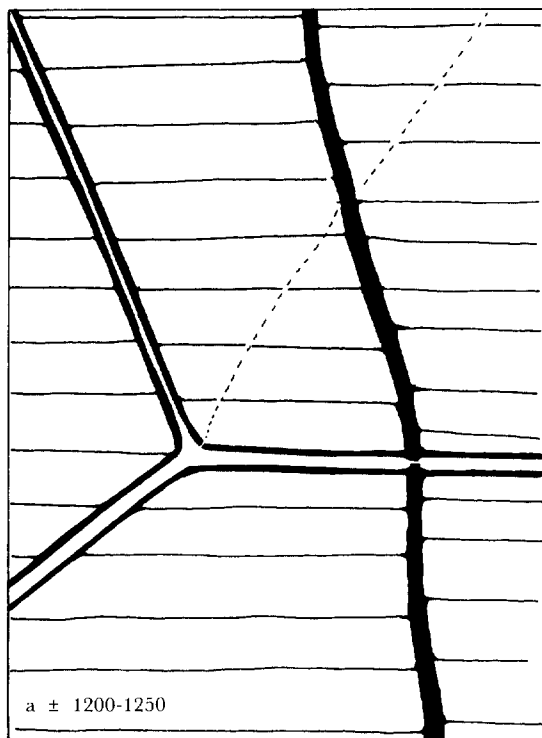
Afb. 15. De „Groote Kerk tot Hoorn”, gewassen pentekening, 19 × 18 cm, door C. Pronk, 1727. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

¹⁶ Velius, *o.c.*, 12, 18.

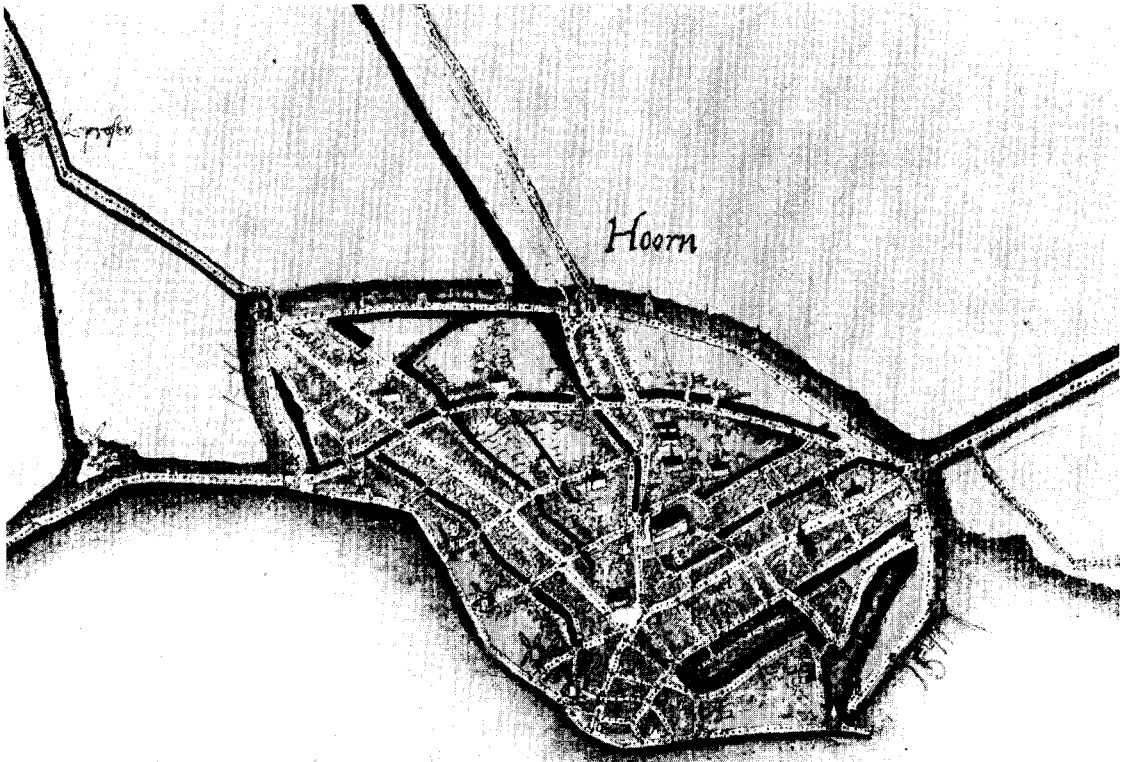
¹⁷ G. J. Borger, „De oudste topografie van Hoorn: de

wording van een stad”, *West-Friesland's Oud en Nieuw*, 45 (1978), 7-19.

DE GROTE KERK VAN HOORN

Afb. 16. De ontwikkeling van Hoorn weergegeven in vier fases vanaf ca. 1200 tot ca. 1450. (Tekening auteur)

Afb. 17. Plattegrond van de stad Hoorn door Jacob van Deventer, omstreeks 1560. (Repro)

de van de stad zoeken tussen het Noord en het Oost in. Noordeloos vermoedt, dat er onder verstaan moet worden de huidige Gedempte Turfhaven, Turfhaven en verder tot de Zon. Deze wateren en v.m. wateren behoren echter tot de omwalling van 1426 en bestonden derhalve in 1357 nog niet. Bovendien liggen ze te ver van de kerk af. Mij lijkt een tracé Ramen-Kruisstraat-noordzijde Kerksteeg-Kerkplein-Breestraat-Gerritsland meer waarschijnlijk. Het gebied buiten dit tracé was toen nog niet bebouwd, want nog na 1385 was hier genoeg ruimte om een zestal kloosters te stichten.

Dat er in 1355 een kerk was blijkt ook uit de benoeming van een nieuwe pastoor, heer Nicolaas van Hunen, in dat jaar.¹⁸

¹⁸ P. Noordeloos, „De ontwikkeling van de vrijheid en de stedelijke jurisdictie van Hoorn”, *West-Friesland's Oud en Nieuw*, 24 (1957), 5-33.

Wat betreft de toestand, waarin het gekozen terrein voor de nieuwe kerk verkeerde, moeten we enigszins kritisch zijn t.o.v. Velius die het zeer moerassig noemt. Waarschijnlijk heeft hij een verkeerde conclusie getrokken uit een aantal archiefstukken.¹⁹ In het eerste van 14 jan. 1387 wordt gesproken van een rietland, dat Griete Witten Tadekens' huisvrouw haar overleden vader aan de kerk van Hoorn zou hebben geschonken. In het tweede van 13 jan. 1391 is sprake van dezelfde Griete die getuigt, dat haar vader het erf heeft geschonken, waar nu de kerk op staat, benevens een rietakker oostelijk van het kerkhof tot aan de Begijnen. Genoemde rietakker wordt in de daaropvolgende jaren door de koster Gherbrant heer Andriesz aan verschillende lieden in erfpacht uitgegeven.²⁰

¹⁹ C. J. Gonnet, *Inventaris van het Archief der Stad Hoorn*, Haarlem 1918, regesten 45, 59.

²⁰ Gonnet, *o.c.*, regesten 64, 65, 66, 79, 85.

De loop van de Gouw

Nemen we nu de omvang van het huidige kerkplein in ogenschouw, dan valt daarvan de grote lengte op. Dit kan het gevolg zijn van een uitbreiding van het v.m. kerkhof naar het oosten i.v.m. de bouw van het grote hallekoor, waarmee in 1480 werd aangevangen. Deze uitbreiding kan echter ook eerder hebben plaatsgevonden, vóór of in 1464, toen de „welften deur het Kerckhoff/ en die aen weder-zijden lanks de Kerk heen gaen” gemaakt werden, „en gebracht in de Nieuwestraet/ die doen noch in’t midden open was...”²¹

De oorspronkelijke oostelijke begrenzing van het kerkhof (onderdeel van eerdergenoemde kerkgracht) zal gelegen hebben ter hoogte van de Breestraat. Dit hangt samen met het feit, dat hier oorspronkelijk de Gouw of Tocht kan hebben gelopen. Tot nu toe werd algemeen aangenomen dat deze met een knik via de Nieuwstraat, de Kerkstraat, de Rode Steen en de Nieuwendam naar zee stroomde.²² Nemen we aan, dat hier, om welke reden ook, de loop van de Gouw veranderd is, en dat deze aanvankelijk rechtdoor was, dan vinden we hem gemakkelijk terug in de Breestraat, Schoolsteeg, Bottelsteeg²³ en het water van de Korenmarkt (afb. 16a, b). Hiermee hebben we dus tevens een verklaring voor de plaats van de huidige havenmond gevonden.²⁴

Het valt ook op, dat de gedempte grachtjes Trommelstraat en Gerritsland, die oorspronkelijk burgwallen waren achter de huizen van het Grote Oost (vgl. Achterom en Nieuwe Noord), niet in elkaars verlengde liggen. De Breestraat moet dus een belangrijke scheiding gevormd hebben in de vorm van een water. Misschien is het zelfs zo, dat de bebouwing van het Grote Oost ten oosten van het tracé Breestraat-Schoolsteeg-Bottelsteeg met als burgwallen het

Gerritsland en de Gedempte Appelhaven een latere uitbreiding van de stad is (afb. 16b, c).

Het gedeelte van de Gouw t.p.v. het huidige kerkplein moet dan een tijdlang deel hebben uitgemaakt van de hiervoor genoemde kerkgracht. In het stuk van 1391 wordt deze echter niet genoemd, hoewel er toch minstens een sloot om het kerkhof geweest moet zijn, tot deze in het jaar 1464 als een overwelfd riool door het kerkhof geleid werd (afb. 18a-d).

Dat er via de Rode Steen wèl een afwatering is geweest, blijkt uit eerder genoemd stuk uit 1352. De daarin genoemde hofstede, die tot het kerkhofrooster doorliep, wordt daarin genaamd: „die Slusekolk” liggende „bi den Roeden Steen van der havenen” en maakte eertijds deel uit van het water: „der slusewatinghe plach toe te behoeren”. Borger leidt daaruit af, dat dit water vrij breed was en een deel ervan aangeplempt t.b.v. genoemd perceel. Dit om niet in conflict te komen met Velius, die aannam, dat het water pas in 1420 werd gedempt en de Kerkstraat aangelegd. Het is echter ook heel goed mogelijk, dat het genoemde perceel juist ontstaan was door het aanplempen van de gehele „slusewatinghe”, — die misschien maar een meter of vier breed was — inclusief de sluisolk. Stond er op dit perceel een huis, dan kan dit van de aanvang af boven de sluisolk zijn opgetrokken. Deze situatie kwam vaker voor. Borger overdrijft sterk de betekenis in vervoersopzicht van de watering, omdat hij in zijn artikel een schets tracht te geven van een eerste aanzet in de ontwikkeling van Hoorn tot handelstad.

Waarschijnlijk had het water in hoofdzaak betekenis als afwatering, niet alleen van de Gouw, maar ook van het Nieuwe Noord. Dit valt op te maken uit de loop van het uiteinde, dat thans een doodlopend steegje is, dat afbuigt

²¹ Velius, *o.c.*, 165, 81.

²² Borger, *o.c.*, en W. B. Peteri, *Overheidsbemoeiingen met de stedebouw tot aan de Vrede van Munster*, Alkmaar 1913, 33-45. Deze opvatting is terug te voeren tot Velius (Velius, *o.c.*, 9).

²³ Men komt zowel Bottel-Bostel- als Borstelsteeg tegen als benaming voor dit straatje. Waarschijnlijk is alleen Bostelsteeg goed in verband met de nabijheid van de Bierkade. Bostel is namelijk een afvalproduct van de bierbrouwerijen, dat als veevoer benut wordt. Bij Velius, *o.c.*, 235 is het ook *Bostelsteeg*.

²⁴ Waarschijnlijk liep de Gouw wat ten oosten van de Breestraat en werd de Kerkgracht juist ten westen van de Gouw gegraven om grond te winnen voor ophoging van het

kerkhof. De gebogen westzijde van de Breestraat zal eerder een overblijfsel zijn van de bocht, die de Kerkgracht hier moest maken om zijn loop via de burgwal van het Gerritsland te vervolgen, dan een bocht van de Gouw, aangezien dit een gegraven watering is. De theorie (oorspr. van Velius), dat deze een kreek is geweest, is m.i. wegens het vrij late ontstaan van de Zuiderzee niet houdbaar. De uitmonding van het water van de Trommelstraat in de burgwal van het Gerritsland zal oostelijker gelegen hebben dan thans. Het aanleggen van de Schoolsteeg (mogelijk al voor het dempen van het water van de Breestraat) zal aanleiding hebben gevormd deze uitmonding terug te leggen. Zie verder noot 25.

naar de Rode Steen. De redenen, die men had om juist ter plaatse van de Rode Steen een sluis aan te leggen, zijn onduidelijk. Mogelijk hangt het samen met de aanleg van het Noord om een verbinding te scheppen van de inlaagdijken van het West en het Oost met het binnenland, en de daardoor veranderde waterstaatkundige toestand (afb. 16a-b).²⁵

Afwatering van het gebied

Na het amoveren van de sluis zal de burgwal van het latere Nieuwe Noord via de latere Trommelstraat zijn afwatering hebben gevonden. Na het aanleggen van de Kerkstraat — die voor het eerst genoemd wordt in een stuk uit 1382 — of nog wat later, moet het water omgeleid zijn onder een huis aan de Kerkstraat ten zuiden van het gasthuis door en via de zuidelijke kerkhofsloot naar het water van de Breestraat. Dit huis met watering daaronder wordt voor het eerst genoemd in een stuk uit 1447, maar deze situatie bestaat nog steeds.²⁶

Het feit, dat de Trommelstraat toen geen doorstroming meer had, kan de aanleiding geweest zijn om het verbindings-slootje — de huidige Warmoesstraat — te graven. Men kan dit watertje echter ook opvatten als een „burgwal” of liever gezegd een open riool ten behoeve van (dus achter) de huizen van de Kerkstraat en de Peterseliesteeg. Deze laatste naam komen we voor het eerst tegen in 1424²⁷. Dit straatje zal aangelegd zijn over een moestuin om de kerk vanuit het zuiden toegankelijk te maken in een tijd, dat de Kerkstraat en de Schoolsteeg er nog niet waren. Misschien is dit dadelijk na de tweede kerkstichting gedaan, tegelijk met de aanleg van de Kerksteeg als verbinding met het Noord

(vroeger voluit Noordstraat genoemd, evenals Ooststraat) (afb. 18a-d).

De situatie ten zuiden van de kerk veranderde iets, toen in 1519 het zuidertransept werd verlengd.²⁸ Het grootste gedeelte van de reeds in 1464 overwelfde kerkhofsloot aan deze zijde zal daarbij zijn verlegd (indien nog aanwezig). Aan het onregelmatige verloop van de rooilijn aan de zuidzijde van het tegenwoordige Kerkplein is nog te zien, dat hiervoor enige huizen aan de Peterseliestraat zijn afgebroken. Waarschijnlijk is iets later de rooilijn van de Kerkstraat tot de Breestraat doorgetrokken, zodat het kerkhof daardoor wat werd vergroot (afb. 18f).

In 1979 werd bij het vernieuwen van de rioleering de verbinding langs de zuidzijde van het voormalig kerkhof via de Breestraat met het riool door het Gerritsland hersteld.

Een aanwijzing, dat de Breestraat eertijds water was, vinden we ook in het steegje dat tot in de vorige eeuw precies in het verlengde van de noordzijde van het Gerritsland van de Breestraat in de richting van de Peterseliestraat liep. Dit zal oorspronkelijk de enige verbinding met „Heer Gherijts Lant” geweest zijn, toen daarover langs de noordzijde van het water van de burgwal een pad aangelegd werd en er huizen gebouwd werden, terwijl de Breestraat nog water was (afb. 18b, h). Heer Gerritsland wordt voor het eerst genoemd in 1422, de Bredestraat in een stuk van 1459. Het landelijke karakter van dit gebiedje in de vijftiende eeuw blijkt wel uit een stuk van 1449, waarin gerept wordt van een huis en hofstede met hooiberg in de „Patercelyestraet” ten noorden van de „Burchsloet”.²⁹

²⁵ De situatie moet tamelijk ingewikkeld zijn geweest en nog al eens zijn veranderd. Men vraagt zich af hoe de afwatering van dit gebied zal zijn geregeld na het graven van de Kerkgracht en het amoveren van de sluis t.p.v. de Rode Steen (tussen beide kan verband liggen). Misschien heeft er toch nog lange tijd een sluis bestaan in het Grote Oost bij de Schoolsteeg en de Bostelsteeg. In dit verband is het nuttig te wijzen op een stuk uit 1319, waarin sprake is van „totter nieuwer sluze toe te Hoerne bi zuden dorp” en een stuk uit ± 1340, waarin sprake is van „den Slusen te Hoirne”. Noordeloos wijst ook op het verenigen van Gouw en Nieuwe Noord in de sluis van de Rode Steen (naar de opvatting van Peteri), die hij ook eerder een spuisluis dan een schutsluis acht. De inlaagdijken van het West en het Oost dateert hij omstreeks 1289. In 1443 werd er toestemming gegeven de Oosterdijk binnen de Oosterpoort op te graven om daar een verlaat te leggen. Waar deze precies gemaakt

is is weer niet duidelijk. Wel is er juist binnen de voormalige Oosterpoort in 1839 een spuisluisje opgegraven, dat verbinding maakte met het Gerritsland. Dit sluisje of verlaat had mogelijk nog iets te maken met de weer veranderde waterstaatkundige toestand na het graven van de eerste stadsvesten in 1426. Ook via de Kuil is er verbinding geweest tussen binnen- en buitenwater i.v.m. de problemen van de watervervuiling. Ook kan in 1443 het thans gedempte gedeelte van de Appelhaven zijn gegraven door de daar al bestaande burgwal te verbreden en in verbinding te brengen met de haven van de Bierkade. Via het verlaat in de Grote Oost kon men zodoende doorstroming verkrijgen.

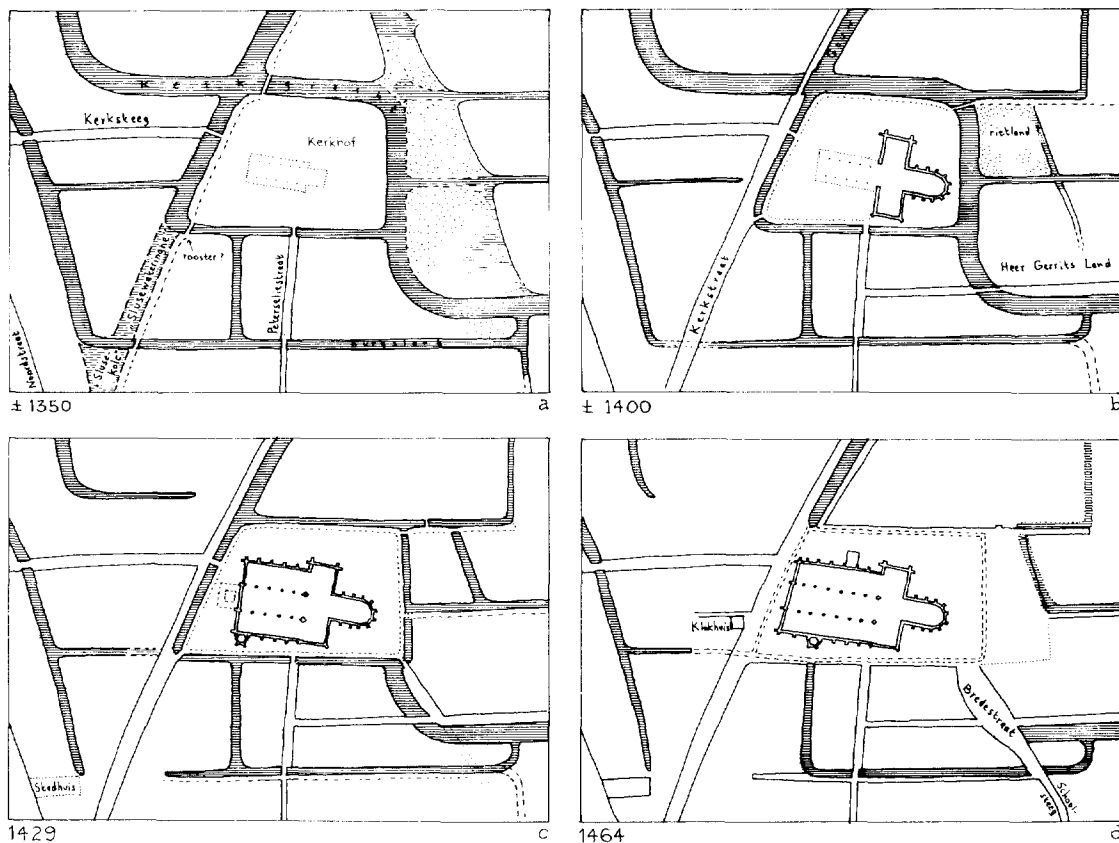
²⁶ Gonnet, regesten 38, 431.

²⁷ Gonnet, regest 248.

²⁸ Velius, *o.c.*, 211.

²⁹ Gonnet, regesten 241, 637, 490.

DE GROTE KERK VAN HOORN

Afb. 18a. De ontwikkeling van het kerkhofterrein en het kerkgebouw weergegeven in fases. Afgebeeld fase a-d, 1300-1500. (Tekening auteur)

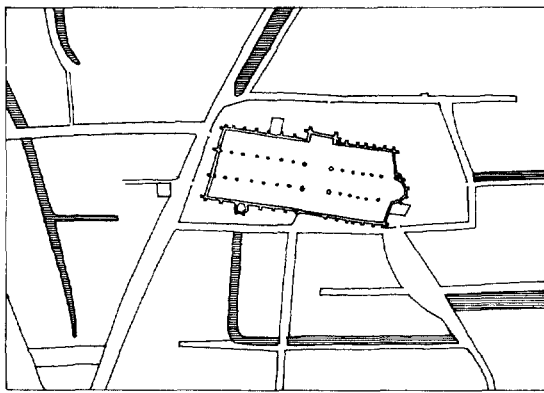
In het gebied ten noorden van het kerkhof werden zoals reeds gezegd na 1385 een zestal kloosters gesticht, vrij kort na elkaar. Hierbij moesten volgens Velius weer een aantal poelen gedicht worden. Mogelijk betrof het hier nog restanten van een afgesneden gedeeltelijk verland stuk Gouw. Het noordelijk deel van de kerksloot moet t.p.v. de huizen aan de noordzijde van het tegenwoordige Kerkplein gelegen hebben, aangezien bij de werkzaamheden in 1979 tot vlak voor deze huizen skeletten blootgelegd werden.

Of het kerkhof in de omvang van het huidige Kerkplein geheel omgracht is geweest is niet te zeggen, daar we niet zeker weten of de hiervoor reeds genoemde uitbreiding van het kerkhof naar het oosten heeft plaatsgevonden in 1480, in 1464 bij gelegenheid van het maken van de „welften”, of daarvóór. Een deel van deze uitbreiding kan men situeren t.p.v. de rietakker

van Griete's vader, die de kerk na bevestiging van de schenking in 1391 in gedeelten aan particulieren verpachtte. Deze akker kan zowel ten zuiden als ten noorden van de Peperstraat gelegen hebben, die ten tijde van Jacob van Deventer (± 1560) nog een sloot met een pad er naast was (afb. 17). Eén van de pachters moest aan de noordzijde wel een pad vrijlaten. Dit kan echter ook het pad naar het Agnietenklooster geweest zijn, aangezien de rietakker tot aan de „Bagijnen” toe liep (afb. 18b-d).

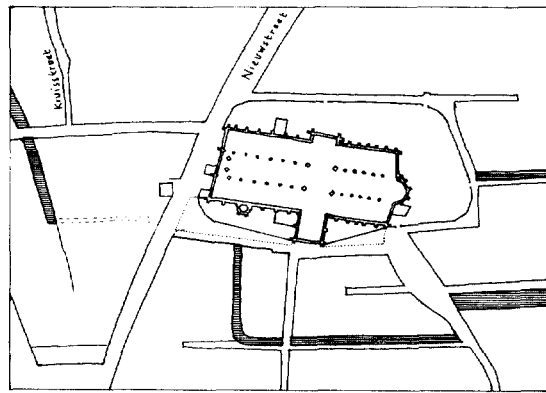
Ommuring kerkhof

De kerksloot aan de westzijde, die eertijds deel moet hebben uitgemaakt van de „Slusewateringhe” zal ook in 1464 zijn overkluisd. Men moet toen het hele kerkhof ommuurd hebben. Aan de westzijde vóór de kerk werd deze muur reeds in 1528 afgebroken, toen men op deze plaats naar een torenfundering zocht. Een regel

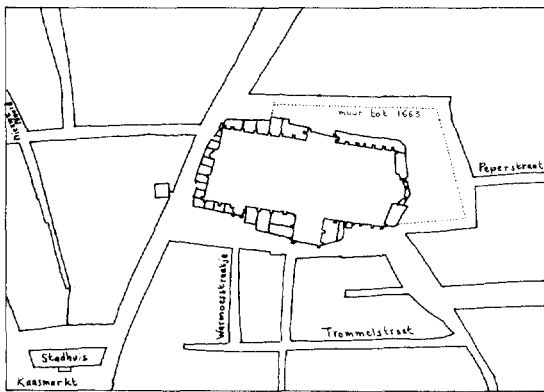
1500

e

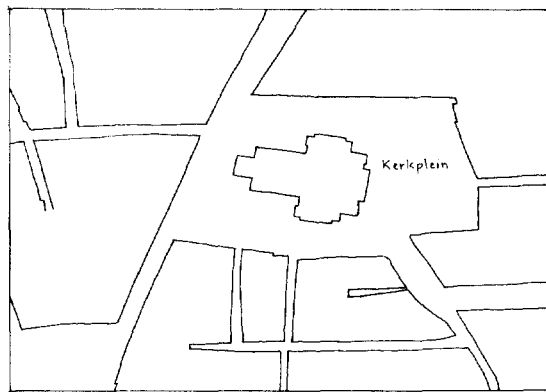
1530-1593

f

1663 - ± 1800

g

1883 -

h

Afb. 18b. Vervolg van de ontwikkelingsfases van kerkhofterrein en kerkgebouw. Fase e-h, 1500-heden. (Tekening auteur)

grote blauwe steen werd ervoor in de plaats gelegd (afb. 18e, f).³⁰

In 1663 werd de kerkhofmuur geheel afgebroken en het kerkhof opgeruimd. Een gedeelte werd (opnieuw?) overwelfd en het aldus ontstane plein met lindebomen beplant (afb. 19g). Tegen de noordzijde van het koor was de beenderenplaats, waarvoor toen een voorziening zal zijn getroffen. In 1762 werd hier om het beenderhok een muur gemetseld.³¹ Misschien is dit jaartal een vergissing en moet het 1662 zijn). De muur komt voor op de oudste kadastrale minuut en op Abbings plattegrond van 1838 is slechts sprake van de „beenderenplaats”, zodat dit een open ruimte zal zijn geweest. In 1602 lagen hier al knekels, aldus Velius. In dat jaar viel er een jonge leidekker uit het dakvenster van het noorderkruiswerk op een hoop doodsbeende-

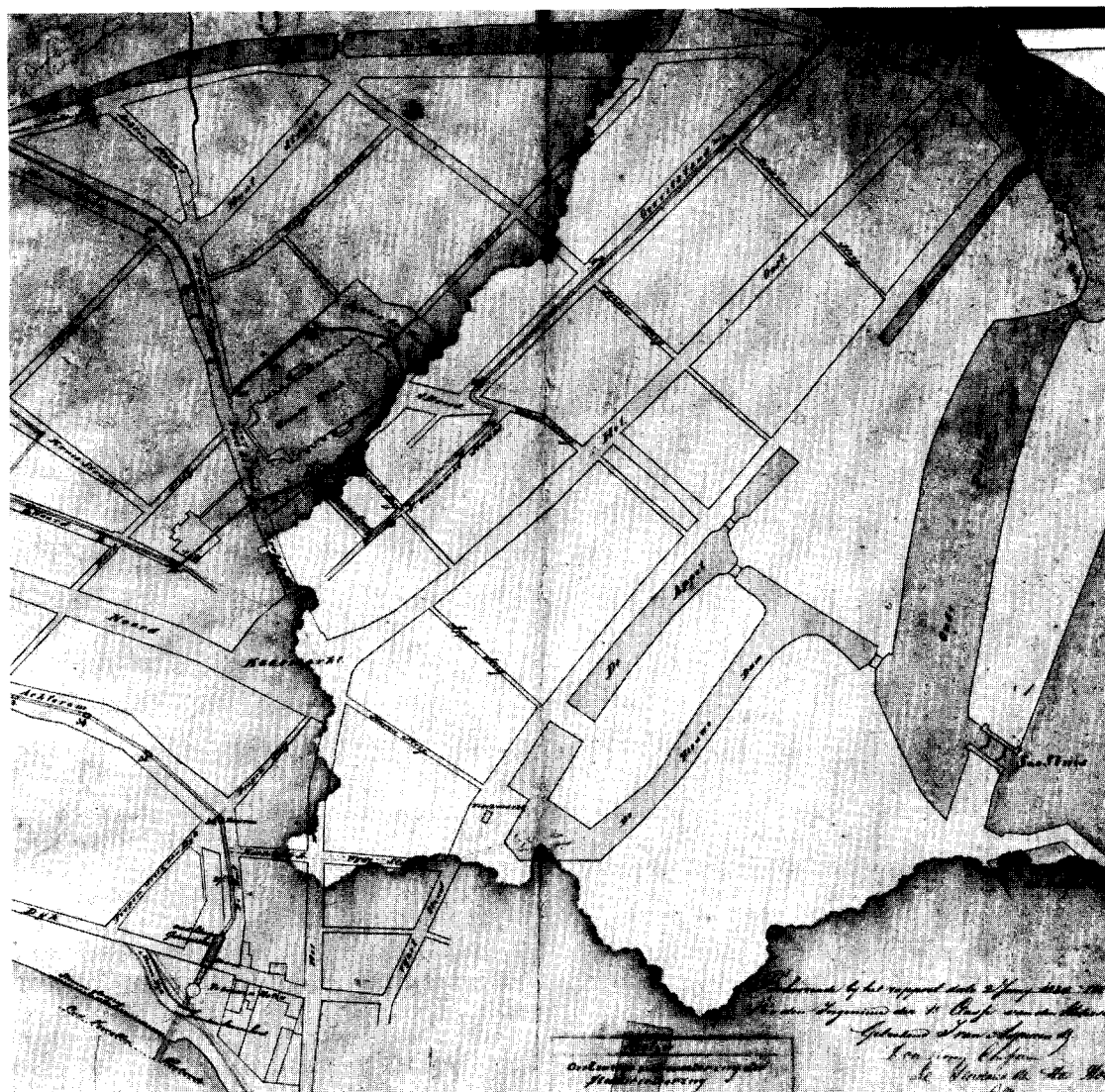
ren, wat hem het leven redde. Alleen zijn gezicht was geschaafd, „daer hy een playster op haelde en quam terstont weder op zyn werk”.³²

De kerkhofmuur komt nog voor op de vogelvluchten van Guicciardini (1582), uten Wael (1596) en Velius (1615) (afb. 12, 13). Op de eerste twee loopt hij rond om, op de laatste rechthoekig. Aan de zuidzijde van het Kerkplein bij de Warmoesstraat werd in 1979 onder de grond een laag muurtje aangetroffen. Gezien het kleine baksteenformaat en het voorkomen van een baksteen afdekrollaag moet dit van een hekwerk uit de 16de of 17de eeuw geweest zijn. Velius' afbeelding van de Grote Kerk uit het zuidwesten (afb. 14) laat hier al geen afscheiding meer zien, maar een galerij tegen de kerk, mogelijk ten behoeve van de garen- en linnenmarkt, die hier eertijds werd gehouden. We

³⁰ Velius, *o.c.*, 230.

³¹ Abbing, *Verhaal*, 111.

³² Velius, *o.c.*, 522.

Afb. 19. Rechter gedeelte van een door J. van Asperen in 1844 getekende rioleringskaart. Collectie Westfries Museum, Hoorn. (Foto Monumentenzorg)

zien op dit plaatje nog wel een muur tussen het dan reeds gebouwde kostershuis en het zuidertransept, evenals verderop ten zuiden van het koor. Hier zien we ook een portaalachtig gebouwtje. Blijkbaar was hier al een ingang vóór 1662, toen men t.p.v. de derde travee van het koor een ingang maakte met binnen en buiten een portaal, terwijl men die van het zuidertransept dichtmetselde. De nieuwe ingang werd de

³³ Abbing, Verhaal, 107.

„lindeboomsdeur” genoemd naar een grote linde die hier eertijds stond.³³ We zien hem al op één van de vogelvluchten. De muur moet bij die gelegenheid zijn afgebroken, zoals dit een jaar later aan de noordzijde gebeurde.

Velius vermeldt verder nog het planten van een doornheg („Haegdoren”) om het kerkhof op 25 maart 1599.³⁴ Blijkbaar was de kerkhofmuur door terreinophogingen te laag geworden

³⁴ Verlius, o.c., 502.

om het oververheenklimmen te beletten en zouden de doorns wel afschrikken.

In 1979 bleek bij graafwerk voor de nieuwe riolering hoe het Kerkplein in verschillende fasen is opgehoogd. Onder 240 cm beneden de straat werd zuivere klei aangetroffen, van 240-200 veen met riet, 200-120 zwarte humusachtige grond doorsneden met kleibanen (het oude niveau van de bewerkte tuingrond of het kerkhof, waarschijnlijk de eerste ophoging), 120-90 grijs stopzand (het straatniveau \pm 1600), 90-40 zand met baksteenpuin (waarschijnlijk een verhoging van 1663), boven 40 cm zand met bestrating.³⁵

De oude riolen, die in 1979 werden aangetroffen, maakten alle een 17de/18de-eeuwse indruk, het gewelf was veelal jonger dan de muren. De Warmoes- en Trommelstraat zijn in 1593 door overkluizing van het water ontstaan, het Nieuwe Noord twee jaar later, het Gerritsland in 1617, de Nieuwstraat reeds in 1560.³⁶

Op een midden-19de-eeuwse kaart van de stadsriolen van de ingenieur van Stadswerken, behorende bij het rapport van Jhr Mr P. van Akerlaken nopens de stadsriolen (een historisch overzicht naar Velius/Centen) staan alle genoemde riolen aangegeven.³⁷ Het kerkhofriool loopt van de Nieuwstraat vlak langs de noordzijde van het Kerkplein, dan met een boog vlak achter de Grote Kerk langs met een aftakking naar het begin van de Peperstraat en vervolgens langs de uiterste zuidzijde van het plein tot het begin van de Warmoesstraat, waar het op het riool aansluit, dat van het Nieuwe Noord via de Trommelstraat naar het Gerritsland loopt (afb. 19). Uit de nummering van de rioolputten zou men een stroomrichting andersom verwachten. Dit blijkt echter nergens duidelijk uit en uit het rapport van van Akerlaken maakt men op, dat men deze nogal eens omgekeerd heeft. Eigenlijk zijn er altijd problemen met de doorstroming en afwatering geweest en werd het verversende water dan weer via de Kuil (westzijde stad), dan weer via het Gerritsland binnengelaten. Daardoor werd het kerkhof echter te nat, zodat men in 1616 het kerkhofriool met het lagere binnenwater in verbinding bracht via het welft onder de Nieuwstraat met een duiker onder de Turfhaven door.³⁸

DE BOUWGESCHIEDENIS

Om erachter te komen welke fundamenten er onder de huidige Grote Kerk zouden kunnen zitten was het noodzakelijk om niet alleen naar het gebouw in zijn 19de-eeuwse gedaante te kijken, maar ook om voorgaande fasen op te sporen. Velius draagt daartoe veel materiaal aan in zijn kroniek. Een gedeelte daarvan is te controleren d.m.v. de ons overgeleverde afbeeldingen en de daaruit te reconstrueren plattegrond. Het blijkt dan ook dat er één bouwperiode meer is geweest dan men uit Velius' kroniek kan opmaken.

De houten kerk

Van de eerste houten kerk op deze plek weten we alleen vrij nauwkeurig de plaatsing, aangezien Velius in zijn kroniek schrijft: Dit selve jaer 1405 onder de regieringe van Hertog Willem de seste/ werd het eerste steenen Choor met het Kruyswerk van de Groote Kerk/ boven het Choor van de houte Kerk opgetrokken" en gewijd.³⁹ Het houten schip bleef dus nog enige tijd gehandhaafd, mogelijk omdat het door het voorkomen van zijbeuken nog ruim genoeg was (afb. 18a, b).

We kunnen ons van dit schip wel enigszins een voorstelling maken, wanneer we bedenken hoeveel hout er eigenlijk nog verwerkt is aan een middeleeuwse Hollandse „stenen" kerk. Men denke zich bij een pseudobasilicale opbouw de stenen kolommen en scheibogen vervangen door zware houten stijlen met schoren zodat een boerderij-achtig interieur ontstaat, dat gelijkenis kan hebben vertoond met een grote kloosterschuur als die van Ter Doest bij Brugge in België. Daarbij moet men zich dan nog houten zijwanden voorstellen. Wat de vorm van de ramen daarin aangaat, zou men te rade kunnen gaan bij de Scandinavische kerken uit de 17de eeuw, die gewoon kruiskozijnen hebben. Eventueel zouden i.v.m. de regels van de wandconstructie (nodig bij een verticale beschieting zoals die bij woonhuizen bekend is) hoge ramen een onderverdeling in meer dan twee lichten boven elkaar gehad kunnen hebben.

³⁵ Gegevens Westfries Museum te Hoorn.

³⁶ Velius, *o.c.*, 493, 494, 285.

³⁷ Gonnet, inventaris nr. 574.

³⁸ Velius, *o.c.*, 556.

³⁹ Velius, *o.c.*, 30.

De patroonheiligen

Wat betreft de patroonheilige van deze kerk weet Velius te vertellen, dat de parochianen van Hoorn in 1369 de voorkeur hadden gegeven aan St. Jan boven de oude patroon van St. Cyriacus, wat door de bisschop geweigerd werd. Het werd een compromis: ze kregen beiden.⁴⁰ In 1405 trachtten ze zich toch weer van St. Cyriacus als kerkpatroon te ontdoen, want Velius vermeldt omtrent de bouw van de stenen kerk verder: „daer noch brieven van zyn by de Bisschop Sweer van Utrecht gegeven/ welke melden dat dit werk alleen ter eeren van Sint Jan Baptista gewijd is/ sonder dat des Stads oude Patroon Sinte Cyriacus daer in gekent werd”. De bisschop heeft dit weer niet genomen. Hoorn heeft zijn oude patroon naast St. Jan moeten handhaven, wat blijkt uit de bestelling van een nieuw retabel voor het hoofdaltaar in 1493. Er moeten op de deuren zowel voorstellingen uit het leven van St. Jan de Doper als de legende van St. Cyriacus worden afgebeeld. In een stuk van 1520 wordt de parochiekerk trouwens aangeduid als de kerk van St. Jan Baptist en St. Cyriacus. Bovendien was er in 1571 een apart altaar aan hem gewijd, zodat hij zelfs nog een zekere populariteit moet hebben genoten.⁴¹ St. Jan was echter de beschermheili-

ge van de stad en zijn feest op de 24ste juni werd tot in de achttiende eeuw gevierd.⁴²

In het licht van genoemde strubbelingen met de kerkpatroon moeten we er rekening mee houden, dat het jaartal 1369 kan slaan op een wijding, die jaren uitgesteld kan zijn geweest. Dit kan de verklaring zijn voor het feit, dat Velius de kerk pas in 1369 in de stukken is tegengekomen, terwijl deze al in 1352 op de huidige plek moet hebben gestaan, zoals eerder werd betoogd.

De stenen kerk

De parochianen van Hoorn zullen al in de 14de eeuw de wens gehad hebben hun houten kerk te vervangen door een minder brandgevaarlijke en meer representatieve stenen. Zoals we hiervoor al zagen was het pas in 1405 zover dat daarvan koor en transept gewijd konden worden. Van een nieuw schip was in dat jaar nog geen sprake, misschien omdat het oude houten nog ruim genoeg was en men kon volstaan met het verstenen van de buitenwanden.

Van genoemde eerste bouwperiode in steen bleef de eindgevel van het noordertransept bij de latere uitbreidingen gespaard, omdat dit iets uitstak. Hij is te zien op de foto genomen na de tweede brand in 1878 uit het noordoosten (afb.

⁴⁰ St. Cyriacus, één van de veertien noodhelpers (8 aug.). Romeins diaken, vervolgd onder Diocletianus, stierf de marteldood in 309. Had reputatie als uitdrijver van demonen. Hij wordt dan ook vaak afgebeeld met een draak of een gevleugelde demon. Zijn vereringscultus verspreidde zich in de 14de eeuw tijdens de pestepidemieën. Hij wordt nog wel aangeroepen tegen epilepsie. Zie: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, VI, Rome etc. 1974, 16-18.

⁴¹ Gonnet, inventaris nrs. 715 en 734 en L. P. A. Gompertz „Aantekeningen over Parochiën van Westfriesland, ontleend aan een visitatieverslag van het jaar 1571 (Bischoppelijk Archief)”, *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisd. Haarlem*, IX, 139. Bovendien stond er nog een beeld van St. Cyriacus boven de Westerpoort (Burgemeestersrekening 1502, Gonnet, regist 1146).

⁴² Abbing, *Vervolg*, blz. 251: „Na de Hervorming is in gebruik gebleven, op St.-Jansavond (24 juni), in de meeste straten en stegen, of op de hoeken, groene palmkronen te hangen, waaronder veel vreugd, maar tevens veel ongebondenheid bedreven werd. Eerst werd er onder de zogenaamde St.-Jans-kronen gedanst door de kinderen, in den namiddag uit hunne scholen komende, die dan eenige snoeprij met elkander onder dezelve gebruikten, en daarna vermoed huiswaarts gingen. Hierna kwamen vele gehuwde en huwbare personen van beide geslachten, en bragten het overige van den avond en de nacht met dansen, zingen en springen door, onder het gebruik van sterke dranken, het-

welk somtijds tot veel kwaad aanleiding gaf”. Een keur van 9 of 19 juni 1734 verbood het ophangen der St.-Janskronen. Dit hield verband met geruchten, dat de protestanten door de rooms-katholieken zouden worden vermoord, omdat in dat jaar Sacramentsdag op St.-Jan viel. De gevreesde nacht brachten protestanten en katholieken echter in vriendschappelijke bijeenkomsten door, aldus Abbing. Daarna schijnt het feest van St. Jan niet meer te zijn gevierd. In Nederland hebben wat vergelijkbare feestvieringen betreft, alleen dat van St. Nicolaas (vanuit Amsterdam verspreid over heel Nederland behalve Grouw) en dat van St. Pieter (te Grouw) standgehouden. Wel vallen vele kermissen nog omstreeks of kort na de feestdag van de oude patroonheilige. Veelzeggend in dit opzicht is, dat de Hoornse kermis opgebouwd wordt op de woensdag in de eerste volle week van augustus, zodat in het uiterste geval de kermis drie dagen vóór of drie dagen na het feest van St. Cyriacus op 8 augustus begint. Tijdens de opbouw liepen vroeger de kinderen met een krijtje op straat om daarmee de voorbijgangers een kruisje op de rug te geven. Dit gebruik kan eveneens nog een overblijfsel zijn uit de tijd, dat er, voor de jaarmarkt (waaruit de kermis meestal is voortgekomen) begon, een „kerk-mis” werd opgedragen in de parochiekerk. Dr. P. Koster (*Hoorn in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1929, 11) weet echter te melden, dat de jaarmarkt gehouden werd gedurende veertien dagen na St. Bonifacius (5 juni).

5). De gevel is geheel van baksteen opgetrokken tot een hoogte, welke overeenkomt met die van de latere uitbreidingen (Centen: 48 voet, Abbing: 14 m). De haakse steunberen hebben ca. 3 m boven de grond een waterlijst met versnijding en zijn daarboven nog slechts éénmaal licht versneden. De afdekkingen van de steunberen en de topgevel schijnen erg vernieuwd te zijn, blijkbaar na de eerste brand van 1838. Het vrij smalle raam is nog wel spitsbogig, maar schijnt verder ook sterk vernieuwd. De steunberen hebben aan de voorkant boven de waterlijst een nisje. Een plint is in tegenstelling tot het koor niet zichtbaar als gevolg van de latere terreinophogingen. De gevel helt over naar het noordwesten. Op de vogelvlucht van Utewael heeft het noordertransept nog een ingang, die ten tijde van Abbing niet meer bestond, om in 1842 terug te keren (afb. 12, 11).

Van het oudste zuidertransept zien we op de foto genomen uit het zuidwesten (afb. 4) mogelijk iets van een steunbeer, zichtbaar als een donkere streep in de hoek tussen het restant van de verlenging uit 1519 en de zuidbeuk. Genoemde steunbeer lijkt een overhoekse geweest te zijn in afwijking van de noorderdwarsarm. Dit zou wijzen op meerdere bouwfasen. Wel schijnt er een zekere eenheid in het bouwplan te zijn geweest gezien de maatvoering.

Namen we aan, dat de zuidertranseptgevel in de verlengden van de zuidbeuken van schip en koor gestaan heeft i.v.m. de plaats van de eventuele schuine steunbeer, dan meet men als lengte van het transept in de reconstructie van de plattegrond 36,5 m, wat driemaal de breedte is (ruim 12 m). Bovendien meten de eerste drie traveeën van het koor, die nog iets met de lengte en travee-indeling van het oorspronkelijke koor te maken kunnen hebben eveneens ongeveer 12 m. Blijkbaar zijn koor en transept op een systeem van vierkanten ontworpen. Het koor zal verder een vijfzijdige sluiting hebben gehad, waarvan de traveebreedte over het rechte deel van het koor was doorgevoerd, zodat dit drie traveeën kreeg i.p.v. twee, zoals men verwacht zou hebben.

Het schip

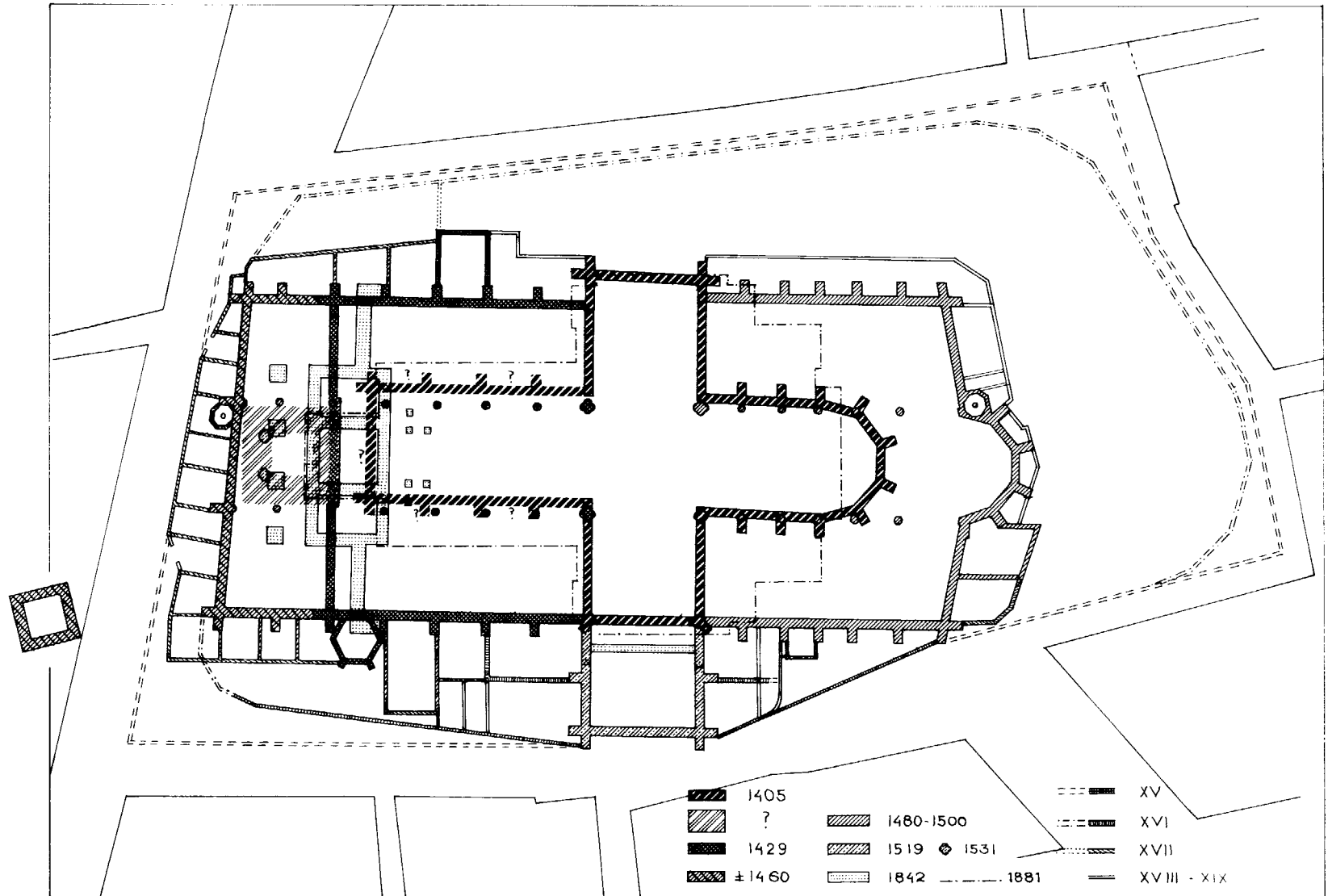
Bij een reconstructie volgens dit systeem van vierkanten stroken het koor en een eventueel aansluitend schip niet met de plaats van de latere middenbeuk, maar komen iets noordelijker te liggen. Men moet dan aannemen, dat er bij de bouw van het latere halleschip en koor een

asverschuiving heeft plaatsgevonden, òf dat van de aanvang af het noordertransept langer was dan zijn zuidelijke tegenhanger. Het latere schip geeft geen aanwijzingen voor de vorm of zelfs maar het bestaan van een voorafgaand aan het transept aansluitend schip, dat bijvoorbeeld vier traveeën lang en pseudobasilicaal geweest kan zijn. Men zou dan de pijlers bij ombouw tot driebeukig halleschip gehandhaafd kunnen hebben. De op het schilderij van Uit den Ruygen (afb. 21) zichtbare schipkolommen geven daaromtrent (b.v. door verschillende kapitelvormen) geen uitsluitsel. Wel valt op, dat de westelijke vieringpijlers niet bij het schip of transept horen, maar bij het koor van omstreeks 1500. Ook sluiten de houten tongewelven niet goed op elkaar aan, omdat dat van de viering iets hoger is. Dit wijst op een onregelmatigheid bij de oude viering, die blijkbaar niet te handhaven viel. Het schip zou dan inderdaad een gebrekkige aansluiting op het transept gehad kunnen hebben door een asverschuiving. Dat dit bij de bouw van het schip niet meteen gecorrigeerd is, valt misschien te verklaren door aan te nemen dat men toen al plannen had voor een totale ombouw tot driebeukige hallekerk waarbij men het transept helemaal wilde laten vervallen, zoals dat veel gedaan is.

Een opgraving zou het antwoord op de vragen kunnen geven. Veel hoop hoeft men dien-aangaande niet te hebben, want de huidige kruiskerk valt vrijwel samen met de vroeg-15de-eeuwse, zodat de oudere funderingen wat het metselwerk betreft, zo niet helemaal verdwenen, dan toch erg verstoord zullen zijn. Alleen van de palen zal men iets terug kunnen vinden.

Het is wel opvallend, dat we bij Velius niets over de bouw van het driebeukige schip (of een eventuele voorganger) vinden, terwijl dit toch een heel belangrijke ingreep moet zijn geweest. Wel noemt hij een uitbreiding aan de oostzijde in het jaar 1429: „Ook werden ter selver tijd de twee Achterkerken van de groote Kerk/, gaende van't Kruyswerk na't Oosten / d'een aen de Noordzijde van't Choor / d'ander aen de Zuydzyde ten vollen opgemaekt en noch den selven Jaers den 9 Mart gewijd: Wel verstaende tot aen't uysterste van't Choor toe, want het achterste deel van de Kerk met den omgang om't Choor werden eerst lange tijd daer na gebouwd”.⁴³

⁴³ Velius, *o.c.*, 52.

Afb. 20. Plattegrond van de Grote kerk met aanduiding van de opeenvolgende bouwperiodes, gebaseerd op oude plattegronden, kaartmateriaal en vondsten. (Tekening auteur)

Versta ik Velius wel, dan neemt deze aan, dat de buitenste beuken van het grote hallekoor, op de laatste travee na, toen werden gebouwd. Dit is echter in tegenspraak met wat de foto uit 1878 van de noordzijde te zien geeft. De daarop zichtbare noordmuur van het koor moet in zijn geheel uit de tijd rond 1500 dateren, gezien de over de gehele lengte doorlopende dubbele spiegelen (afb. 5). Nu is het wel voor de hand liggend, dat aan de bouw van het grote hallekoor nog kleinere uitbreidingen aan weerskanten van het eerste stenen koor zijn voorafgegaan, maar de fout, die Velius maakt is deze, dat men in de middeleeuwen onder „achterkerk” niet het koor maar het schip van de kerk verstond.

Het is dus duidelijk, dat in 1429 het driebeukige schip tot stand is gekomen door de bouw van de (drie) „achterkerken”, die Velius in een oud stuk zal zijn tegengekomen. Dit zal dan de directe opvolger geweest zijn van het houten schip, waarmee men dan na de bouw van het eerste stenen gedeelte nog 24 jaar heeft moeten doen, een niet onoverkomelijk lange tijd. Voor de eerder genoemde asverschuiving zou men ook verklaringen kunnen bedenken als het funderen van de nieuwe schipkolommen naast de oude stijlen of een verschil in bouwjaar tussen de buitenste beuken, waarbij aan de bestaande houten middenbeuk eerst een smallere noordbeuk en later een bredere zuidbeuk toegevoegd zouden kunnen zijn. Daarna zouden voor de symmetrie de nieuw op te trekken scheibogen in het midden geplaatst moeten zijn. Aanwijzingen voor verschil in bouwjaar zijn er misschien te vinden in het feit, dat blijkens de foto's uit 1878 de steunberen van de zuidbeuk natuurstenen hoekblokjes bezaten en de noordbeuk niet. Maar van de noordbeuk is slechts één steunbeer zichtbaar en op juist deze heeft tot 1838 de „Steenen Kamer” aangesloten, zodat men mag aannemen dat genoemde beer in 1842 sterk gerestaureerd is.

Doopkapel en „Steenen Kamer”

Abbing dacht dat eertijds het doopvont onder de „Steenen Kamer” stond. In zijn vervolg op Velius' kroniek heeft hij het op gegeven moment over het huis van een zwaardveger, waar

wapens uit geroofd werden (1673). In een noot vermeldt hij dan: „Dit huis stond volgens HS. in fol naast het Oude Werk of de Oude Doopvonte, daar de Stads-archieven berusten. Hier uit blijkt dat onder de Steenen-Kamer, in vroegere tijden, de doopvonte geplaatst was”.⁴⁴ Voor het doopvont komt echter m.i. eerder de kapel tegen de zuidzijde van het schip in aanmerking (afb. 1, 14, 15). Deze heeft n.l. een voor doopkapellen vaker toegepaste veelhoekige sluiting, die naar het zuiden (zoals hier) of naar het westen gericht kan zijn (Amsterdam, Oude Kerk; Delft, Nieuwe Kerk). Bovendien komen deze kapellen meestal aan de zuidzijde voor en dan tegen de westgevel of de meest westelijke travee van de zuidgevel. De vraag, of dit hier ook het geval geweest kan zijn en het schip dus oorspronkelijk slechts vijf traveeën telde, kan bevestigend beantwoord worden. In 1530 werd namelijk binnen de kerk een torenfundering gevonden, waarop men de pijlers van de nieuwe toren bouwde. Deze torenfundering kan zich derhalve alleen t.p.v. de westelijkste twee traveeën bevonden hebben, die dus als een latere uitbreiding van het schip naar het westen zijn op te vatten. In verband daarmee te brengen is wellicht eerder geciteerde zinsnede: „naast het Oude Werk of de Oude Doopvonte”. Met dit „Oude Werk” kan het oudste gedeelte van het schip bedoeld zijn; met de „Oude Doopvonte” zowel de kapel tegen de zuidzijde als die tegen de noordzijde daarvan, omdat misschien na de Reformatie het doopvont voor enige tijd verhuisd is naar de ruimte onder de stenen kamer, waar de stadsarchieven berustten.

De stenen kamer moet zich aanvankelijk precies tegen het midden van de oorspronkelijk vijf traveeën tellende noordgevel hebben bevonden. Mijns inziens moeten we de benedenruimte daarvan identificeren met de „Stadskapel”, die we tegenkomen in een stuk van 1515, waarin sprake is van een altaar daarin staande gewijd aan Onze Lieve Vrouw.⁴⁵ Waarschijnlijk is de kapel tegelijk met de noordmuur opgetrokken, omdat er al in 1430 sprake is van een altaar van Onze Lieve Vrouw aan de zuidzijde, mogelijk ter onderscheiding van een dergelijk altaar aan de noordzijde van de kerk.⁴⁶

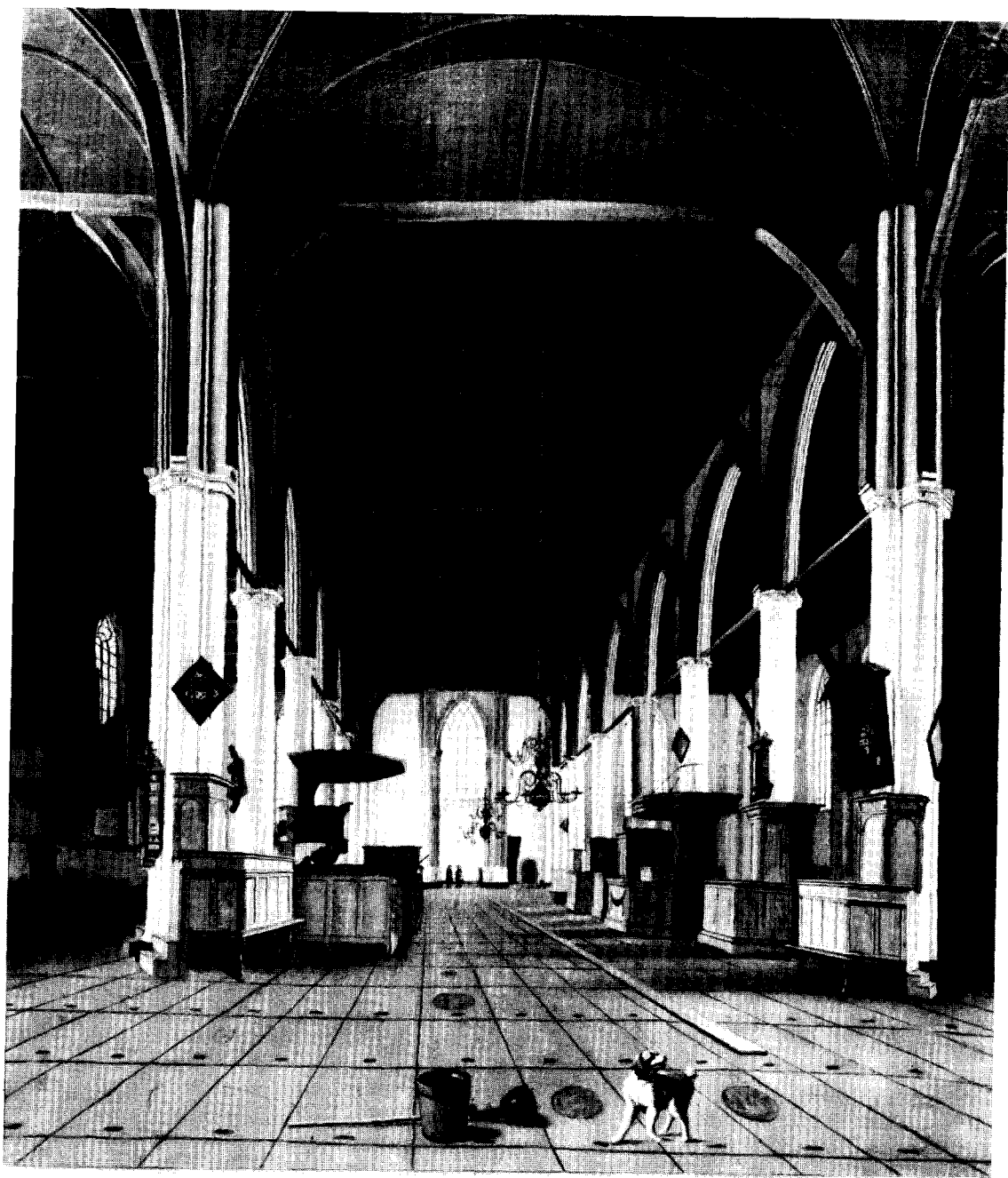
⁴⁴ Abbing, *Vervolg*, I, 141.

⁴⁵ Deze kapel moeten we ook in verband brengen met het door Velius op blz. 32 genoemde privilege door Graaf Willem van Henegouwen op 13 juli 1414 aan de stad gegeven: „En gaf haer daer en boven de Capelrye van onse lieve Vrouwe in de groote Kerk, die de Graven voorheen plagen

te begeven, dat sy die voort ten eeuwigen dagen aen haer selven souden hebben, en daer in stellen sulke priesters als sy souden goedvinden. Dese Capelrye werd anders de Vicarie van de Stad genaemt”.

⁴⁶ Gonnet, inventaris nrs. 734 en 749 (regist 291).

DE GROTE KERK VAN HOORN

Afb. 21. Het interieur van de Grote kerk omstreeks 1707, doek 68 x 60 cm, geschilderd door G. J. Uit den Ruygen, Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 22. Interieur van de Grote kerk na de brand van 1838. Het schip gezien naar het westen. Steendruk naar een tekening van P. Jolly. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg, 1980)

Boven de kapel is zoals gezegd de stadsarchiefbewaarpplaats geweest, die voor het eerst in 1477 in Velius' kroniek genoemd wordt. Er bestaat dan een meningsverschil tussen een aantal heren, waarbij men op gegeven moment naar de kerk gaat om middels de aldaar berustende papieren de zaak uit te zoeken. Centen tekent daarbij in een noot aan: „De Stads Privilegien en Brieven wierden oudtijds bewaard in een sterk vertrek, aan de Noordzyde van de Groote Kerk gebouwt, zynde rondom niet anders dan muurwerk, en de weinige vensters die 'er in zyn, gelyk ook de binnen-deur van 't zelve, geheel met yzere platen bekleed. In dit vertrek staat een zware en sterke Kist, rondom met yzer beslagen, in welke tegenwoordig noch de Privilegien en Brieven der Stad bewaard worden”.⁴⁷ In de 18de eeuw werden blijkbaar de meeste papieren al op het stadhuis bewaard.

Het zal wel zo geweest zijn, dat de stad de Lieve Vrouwekapel heeft betaald (en ook onderhouden) om deze te combineren met een brandvrije archiefkluis.⁴⁸ De kerk was immers praktisch het enige stenen gebouw in die tijd. Deze ruimte zal de „Steenen Kamer” genoemd zijn vanwege een stenen overwelling, die verder in of aan de kerk niet voorkwam. Ook in Amsterdam werden de belangrijkste stadspapieren in een hooggelegen vertrek tegen de Oude Kerk aangebouwd bewaard, de z.g. „Ijzeren Kapel”. Misschien was ook in Hoorn de kluis alleen bereikbaar via een binnen in de kerk te plaatsen ladder. Blijkbaar was er een dubbele deur, omdat er sprake is van een „binnen-deur” en hadden de ramen alleen luiken („vensters”) met ijzer bekleed.

Van de noordmuur gaat overigens het verhaal, dat deze geheel door een zekere Truydeman zou zijn betaald.⁴⁹

⁴⁷ Velius, *o.c.*, 104.

⁴⁸ Na de brand van 1838 ontstond er een geschil over het eigendom van deze Steenen Kamer. De Raad (N.B.!) wees het gebouw aan het kerkbestuur toe. Zie Kroon en Kapteijn, *o.c.*, 177.

⁴⁹ Velius, *o.c.*, 52. Deze Truydeman is een wat raadselachtige, half-legendarische figuur, die bekendheid heeft gekregen door zijn grote rijkdom en milddadigheid, terwijl hij alles in overleg met zijn vrouw deed (in die tijd iets heel bijzonders). In Hoorn en ook wel daarbuiten was het gezegde bekend: „Truydeman en zyn wyf” om aan te duiden, dat de vrouw ook wat te zeggen had (Tine Leiker-Kooijmans, *Straatstrijpen in Hoorn*, Hoorn 1974, 23). Velius plaatst deze

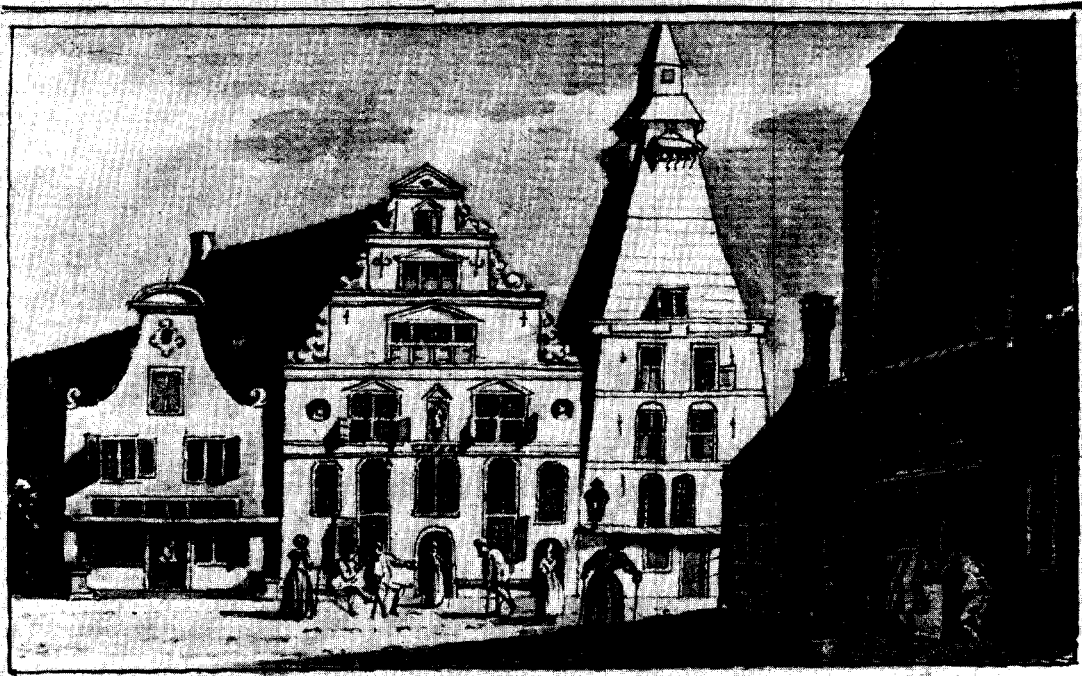
Torenplan, klokhuis en verlenging schip

Zoals we eerder betoogden moet het schip oorspronkelijk vijf traveeën geteld hebben o.a. in verband met de teruggevonden torenfundering. Blijkbaar had men bij de bouw van het halle-schip (maar mogelijk al eerder) het plan opgevat om een toren te bouwen. Daar is dan niet meer van uitgevoerd dan het fundament, want het is onwaarschijnlijk, dat men terwille van de latere verlenging van het schip een toren zou hebben afgebroken. Wel heeft men daarna nog steeds torenplannen gehad, aldus Velius. Vandaar dat, toen men in 1528 dan eindelijk zou beginnen, oude lieden nog wel van de torenfundering wisten, maar de latere uitbreiding van de kerk naar het westen waren vergeten. Daaruit mag men afleiden, dat die dan wel zo'n 80 jaar daarvoor moet hebben plaatsgevonden, dus omstreeks 1450. Dat is dan ongeveer 20 jaar na de bouw van het schip. Men heeft toen waarschijnlijk moeten kiezen tussen torenbouw of kerkvergroting, waarbij de laatste het zwaarst heeft gewogen. Blijkbaar was er ten gevolge van de groeiende bevolking op hoogtijdagen al weer ruimtegebrek en bovendien zullen er ook tegenstanders van de torenbouw geweest zijn op religieuze gronden.

Mogelijk heeft men de torenfundering in die tussentijd nog gebruikt om er een klokhuis op te zetten. Men mag tenslotte wel aannemen, dat men toen al over één of meer klokken beschikte. Die van Scharwoude gaven in 1394 o.a. hun klokken aan de parochie van Hoorn, toen ze daarmee verenigd werden ten gevolge van het verlies van hun kerk door overstromingen.⁵⁰ Aangezien er rond 1400 nog genoeg ruimte was op het kerkhof, zou men het eerste klokhuis (of klokkestoel) daar verwachten. Velius schrijft, dat het in 1482, toen er twee priesters vanaf ge-

mensen in het begin van de 15de eeuw, Abbing (*Verhaal*, blz. 42) in het begin van de 16de eeuw. Als de overlevering juist is, dat zij de noordmuur van het *koor* betaald hebben moeten zij rond 1500 geleefd hebben. Tine Leiker-Kooijmans weet te melden dat deze Truydeman het achterste gedeelte van Heer Gerritsland (genoemd naar Gerrit van Heemskerk, Heer van Oosthuizen, eind 14de eeuw (zie blz. 204) kocht en er in de eerste helft van de 15de eeuw woonde. Truydeman was — met zijn vrouw uiteraard — afgebeeld op een glas aan de zuidzijde van de kerk boven het portaal aan de Breestraat, dat nog in de 17de eeuw te zien was (Abbing, *Verhaal*, 42, 79).

⁵⁰ Abbing, *Verhaal*, 76.

Afb. 23. „Gasthuis en Klokke-toren tot Hoorn”, gewassen pentekening, 20 × 16 cm, door Cornelis Pronk, ca. 1727. Collectie Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

worpen werden, aan het kerkhof stond. Centen tekent daarbij aan, dat hij niet heeft kunnen ontdekken waar precies, maar hij dacht aan de Kerkstraat ten zuiden van de Grote Kerk, waar de meeste ruimte was.⁵¹ Uit een oorkonde van 1470 zou men echter eerder afleiden, dat het toen al stond op de plaats, waar het in 1853 werd afgebroken aangezien het hierin gaat over een huis en erf in de Kerkstraat bij het klokhuis, ten zuiden van het gasthuis.⁵² Misschien klinkt bij Velius nog door de oorspronkelijke plaats van het klokhuis op het kerkhof tegen de westgevel van het schip op de plaats van de ontworpen toren. Het klokhuis zou dan rond 1450-1460 naar de overkant van de Kerkstraat verplaatst kunnen zijn voor de te bouwen verlenging van het schip. In 1601 werd het 24 voeten opgevijseld en de grote brandklok er in gehangen. De stenen onderbouw, die we op de tekening van Pronk zien, zal toen zijn gebouwd (afb. 23).

Voor genoemde uitbreiding van het schip was het terrein beperkt. Door de loop van de

Kerkstraat in schuine richting t.o.v. de verkeveling moest de westgevel enigszins geren en werd de meest westelijke travee van de noordbeuk smaller en blind uitgevoerd. De tekeningen van de kerk vóór en tijdens de brand (afb. 1, 2) op 3 augustus 1838 (hoogstwaarschijnlijk daarna vervaardigd) geven een goede indruk van het aanzien van de voorgevel na het afbreken van de aanbouwen met portalen en winkeltjes een jaar nadat Pronk zijn tekening maakte (1727) (afb. 15). Eigenaardig is, dat alleen de gevel van de middenbeuk van een topgevel werd voorzien. Op de 17de-eeuwse tekening van de toren (afb. 26) heeft deze top nog hogels. De zijbeuken eindigden met een dakschild, maar ook hier is een rijkere uitvoering (bedoeld) geweest, gezien de uitmetselingen t.p.v. de gootlijst, die voor pinakels met een aansluitende balustrade zullen zijn gemaakt. Het metselwerk werd hier eveneens verlevendigd met natuurstenen hoekblokken.

Opvallend is ook het blinde benedengedeelte van de middelste gevel en de plaats van de por-

⁵¹ Velius, *o.c.*, 165.

⁵² Gonnet, *regist* 283.

talen in de buitenste. Misschien is dit gedaan in navolging van de voorgaande westgevel, waar mogelijk i.v.m. de plaats van de klokkestoel geen gelegenheid was voor één portaal in het midden.

Het koor

Volgens Velius werd in 1500 de kooromgang voltooid, daar hij immers aannam, dat het grootste deel van het koor al in 1429 was gebouwd (de achterkerken). Hij verwoordt dit aldus: „De omgang om't Choor van de groote Kerk was voor twintig Jaren begonnen/ en tot boven aerde gebracht/ maar bleef deur gebrek van middelen in den beswarelijken tijd....soo voort leggen. Dese werd 't Jaer 1500....ten volen opgemaekt/ en dat met al vrywillig geven van de goede luyden...” Deze mensen moesten dan ook op hoogtijdagen vanwege de drukte buiten staan, vertelt hij nog.⁵³ Het gebrek aan middelen was het gevolg van het leegroven van de kerken in 1482 door de soldaten van Joost van Lalaing en de economische malaise daarna.

In 1493 waren de bouwactiviteiten blijkbaar weer begonnen, omdat men in dat jaar alvast het retabel voor een nieuw hoogaltaar bestelde. Men gaf de beeldsnijder een jaar of zes om zijn werk te voltooien.⁵⁴ In 1500 was het koor echter nog niet af, in tegenstelling tot wat Velius schrijft, want in dat jaar werd, blijkens het gedeeltelijk bewaard gebleven contract, ene „Meester Jacob steenhouwer” door de fabriekmeesters aangesteld om aan de kerk te werken van 's morgens vijf tot 's avonds zeven uur voor een oort van een gouden Rijns gulden, ingaande daags na St Geertuidendag (18 maart).⁵⁵ Uit het contract blijkt niet, dat hij een „patroon” moet leveren of dat hij het werk aannam. Waarschijnlijk waren de tekeningen uit het begin van de bouw nog aanwezig en was hij alleen uitvoerder.

Het is niet onmogelijk, dat deze Meester Jacob dezelfde is als de Meester Jacob van Edam, die in 1531 de houten toren op de kerk bouwde. Rond 1520 werkte er bovendien een Jacob Symonsz aan de vieringtoren van de Haarlemse Grote of St.-Bavokerk, waar de Hoornse toren sterk op leek.⁵⁶ Dat hij al rond 1480 aan het

Hoornse koor werkzaam zou zijn geweest is dan niet erg aannemelijk, zodat we de plattegrond daarvan maar niet op zijn rekening zullen schrijven.

Deze koorplattegrond vertoont de eerder gememoreerde eigenaardigheid van het geren der sluitgevels van de buitenste beuken. Dit komt in geringe mate ook voor bij de Grote Kerk te Monnikendam. Hierin bestaat er overeenkomst met de koorpartij van de Westerkerk te Enkhuizen uit ongeveer dezelfde tijd. De middenbeuk heeft daar een vlakke sluiting, zodat er als het ware één driezijdige koorsluiting gevormd wordt voor alle drie beuken tesamen. Een dergelijke koorpartij moet ook de St.-Janskerk te Gouda gehad hebben.⁵⁷

We hebben hiervoor al betoogd, dat het gehele koor ten oosten van het transept in één bouwperiode moet zijn ontstaan, gezien de doorlopende dubbele speklagen, die op de foto uit 1878 te zien zijn. Deze lagen waren van een witte steen, waarschijnlijk Gobertanger, aan de voorkant van de steunberen overgaand in één enkele laag grijze blokken, waarschijnlijk zandsteen. Dit voorkomen van beide natuursteensoorten naast elkaar is kenmerkend voor de overgangperiode rond 1500. Daarna wordt vrijwel uitsluitend zandsteen toegepast. De dubbele speklagen komen echter niet aan het bovendeel van de gevel voor. Hier zijn ze slechts enkel en liggen verder van elkaar. Dit duidt op een onderbreking van de bouw, mogelijk al daterend van 1482 of anders van een tweede pauze tegen 1500. Meester Jacob zou dan alleen het bovendeel van de gevels, de kolommen, de bekapping en de verdere afwerking uitgevoerd hebben. Ook de toppen van de sluitgevels, die we op de tekening van Jolly na de brand van 1838 (afb. 3) van binnenuit zien, moeten dan door hem gemaakt zijn. Hierin vallen de nissen op, die de koppen van de doorgaande vensters flankeren. Dit motief komen we al tegen bij de topgevel aan de westzijde (afb. 2) van voor 1480 en bij meer Westfriese kerken, zoals de Noorder- en Oosterkerk te Hoorn (± 1519), de kerk te Schellinkhout en eveneens bij de sluitgevels van het koor van de Grote Kerk te Edam. Bij deze laatste ligt nu na-

⁵³ Velius, *o.c.*, 165.

⁵⁴ Gonnet, regest 1146.

⁵⁵ Gonnet, regest 1231. De volledige tekst van dit contract is in 1934 gepubliceerd door E. H. ter Kuile, zie noot 63.

⁵⁶ Zie noot 58.

⁵⁷ T. Sterenburg, *De Restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980*, Gouda 1980, 10. Uit de plattegrond op blz. 29 maakt men echter op, dat deze hallekerk van 1410 toch een echte omgang bezat.

tuurlijk wel het idee voor de hand, dat Jacob Symonsz uit die stad dit 16de-eeuwse koor zou hebben gebouwd en eventueel ook ontworpen. Zoals we al zagen weten we bij het Hoornse koor niet of hij de geveltoppen ontwierp. Hij kan zich aan oudere tekeningen gehouden hebben, maar dat hoeft niet, al had hij alleen de uitvoering. Dat laatste was nog het geval bij de Haarlemse toren, omdat daar in 1518 een „partoon” geleverd werd door Pieter Gherijts. In 1528 was hij daar wel de leverancier van het ijzerwerk aan de voorslag en in 1535 had hij „dat wolft” aangenomen.⁵⁸ De toren van de hier behandelde Grote Kerk was volgens Velius wel helemaal zijn werk („door opsicht en konst”) en bovendien leverde hij daarvoor ook het spelwerk voor de voorslag. We krijgen hierdoor de indruk, dat Meester Jacob zich van uitvoerder tot grote aannemer ontwikkeld heeft en bovendien tot architect van belangrijke gebouwen in kleinere plaatsen.

Komen we nu nog eens terug op vorenoemde tekening van Jolly uit 1838 van het uitgebrande interieur naar het oosten, die nog meer bijzonderheden te zien geeft. Zo valt in het oostraam van de zuidbeuk de nog aanwezige originele tracerings op. Daaronder ziet men nog de oude gedichte doorgang naar de sacristie in de hoek met de middenkoorsluiting, die gelijktijdig met het koor zal zijn opgetrokken. Genoemde doorgang was door ophogingen van de vloer (\pm 1520 en 1707) minder goed bruikbaar geworden. De latere rechts daarvan is gemaakt voor de kamer van de kerkmeesters uit 1656 en werd „de rode deur” genoemd.⁵⁹ De toegang tot de bibliotheek op de zolder boven de sacristie zal buitenom geweest zijn. Verder zien we tussen de smalle vensters in de lange gevels kolonnetten rustende op kraagstenen en voorzien van kapitelen met bladwerk; eronder zijn korfboognissen. De onderste gedeelten van de vensters zijn in verband met de ophogingen binnen en buiten dichtgezet.

Op genoemde tekening valt verder het verschil in materiaal op tussen de enig zichtbare kolom van het schip en de overige van de vier-

ring en het koor. De eerste is uit kleine blokken opgebouwd (mogelijk ledesteen) die sterk door het vuur zijn aangetast. De andere bestaan uit grote blokken, waarschijnlijk zandsteen. Verschil bestond er ook tussen de kapitelen, wat op het schilderij van Uit den Ruygen te zien is (afb. 21). Die van het schip hebben losstaande wat stijve blaadjes, die van de vieringpijlers volle krullerige bladkransen. Deze vormen zijn kenmerkend voor het begin, respectievelijk het eind van de 15de eeuw. Blijkbaar werd ongeveer gelijktijdig met de bouw van het koor de gehele viering vernieuwd.⁶⁰

Verskil in bouwtijd valt ook op te maken uit de hoogte van de basementen. Dit is het beste te zien op Jolly's tekening van het uitgebrande interieur naar het westen (afb. 22). Die van het schip zijn door ophogingen van de vloer verder onder de grond verdwenen dan die van viering en koor. Op eerder genoemde tekening met zicht naar het oosten valt deze vloerpeilverhoging ook op te maken uit het feit, dat de vloer van het afgescheiden gedeelte van het koor nagenoeg dezelfde hoogte bezit als die van de rest van de kerk, terwijl men mag aannemen, dat dit koorgedeelte enige traptreden hoger heeft gelegen

Het zuidertransept

Dit onderdeel was tengevolge van de bouw van het hallekoor geheel ingebouwd en stak in tegenstelling tot het noordertransept niet meer uit. Dit was mogelijk de reden, dat, hoewel hiervoor een aantal huizen aan de Peterse-liestraat moesten worden afgebroken, als eerstvolgende uitbreiding van de kerk dit „zuiderkruiswerk” met twee traveeën werd verlengd. Dit vond aldus Velius in 1519 plaats. In het toepassen van dubbele speklagen (zichtbaar op de tekening van Jolly uit 1838 van de kruisgang en het stovenhok (afb. 24), en de foto uit 1878 uit het zuidwesten (afb. 4)) zocht men blijkbaar aansluiting op het koor. Ook kregen de steunberen van de zuidgevel beeltnisjes met consoles en baldakijnen in navolging van de zuidbeuk van het koor. Dit hield verband met de ingang,

⁵⁸ E. H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, dissertatie, Leiden 1929, 52-59.

⁵⁹ Abbing, *Verhaal*, 106. Abbing, *Vervolg*, II, 366: (1760) „de Kerkmeesterskamer uit 1656 (Roode deur) werd verlaten en de oude sacristie, die ruimer was, vertimmerd tot nieuwe vergaderplaats”. Men vraagt zich af waarvoor de sacristie tot 1760 is gebruikt, als predikantenkamer?

⁶⁰ Het torentje op de kruising, dat in 1521 in brand raakte door blikseminslag had een scherpe naaldspits (vogelvluchten en tekening (afb. 12, 13) Jolly (afb. 1) van kerk voor de brand). Dit wijst op een bouwtijd niet lang na 1500, omdat al vroeg in de 16de eeuw de peervorm optreedt. Het torentje van Oosthuizen (1511?) schijnt de vroegste te zijn (Ter Kuile).

Afb. 24. „Gezicht der kruisgang en het Stoovenhok van de Grote Kerk te Hoorn daags na de brand op den 3e augustus 1838”. Penseeltekening, 25 x 20 cm, door P. Jolly. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

die het nieuwe transept kreeg, mogelijk als opvolger van die van het oude, terwijl de zuidbeuk van het koor aanvankelijk aan de straat grensde. Na de bouw van het nieuwe zuidertransept kwam daar weer ruimte voor een stukje kerkhof en zal hier de muur gebouwd zijn, die op de afbeelding van de kerk uit het zuidwesten in Velius' kroniek te zien is. Daarna moeten er ook nog wat aanbouwen verrezen zijn als een portaalgebouwtje, die later weer zijn afgebroken. Hierop wijst o.a. de moet van een zadeldak tegen de oostmuur van het transept, zichtbaar op eerder genoemde tekening van Jolly.

Boven de ingang moet een groot raam geweest zijn, mogelijk zes vakken breed, dat echter vanwege zijn ligging op geen enkele afbeelding werd vastgelegd. Toen de ingang in 1662 werd gedicht kwam hierin een nieuw gebrandschilderd glasvenster.

In de hoek met het schip verrees een aanbouw met aan de zuidzijde twee in topgevels opgaande boogramen. Dit wijst op een overdekking van houten tongewelven voor dit vertrek, waarvan de oorspronkelijke bestemming niet achterhaald kon worden. In 1741 was het de

consistorie, die omstreeks 1774 werd verbouwd en van fraai snijwerk voorzien.⁶¹

Aan de binnenzijde vond men na de brand van 1838 op de oostwand schilderijen, die door twee verschillende tekenaars werden vastgelegd. Deze zullen zich bevonden hebben t.p.v. de eerste blinde travee.

Of Meester Jacob met de bouw van dit zuidertransept bemoeienis heeft gehad, weten we niet, maar verband met de bouw van het koor was er niet, gezien de geïmproviseerde aansluiting daarop (afb. 33). Wel zal het in de bedoeling gelegen hebben ook het noordertransept te verlengen, maar hier is het niet meer van gekomen, mogelijk vanwege het afnemen van het kerkbezoek en de giften in de tijd van de godsdiensttwisten. Bovendien waren er nog steeds torenplannen.

De toren

In 1528 was dan eindelijk een gunstig moment aangebroken om aan de bouw van een toren te beginnen. De onderneming bleef echter bescheiden van omvang. Men herinnerde zich de torenfundering van vroegere plannen nog wel, maar niet meer de juiste plaats er van. Deze bleek niet buiten, maar binnen de kerk te zijn. Een zware stenen toren zou teveel kerkruimte vergen en daarom werd het slechts een houten bovenbouw op het dak, gesteund door een lichte stenen onderbouw, bestaande uit twee zandstenen pijlers, door bogen met elkaar verbonden. Eigenlijk was deze oplossing ook nog een voordeel, want men was zodoende veel goedkoper uit. We zullen verder Velius daarover aan het woord laten:

„Dit selve Jaer in den Oegst werd ook Vrede met Vrankrijk gemaekt: en als 't Land nu rondsom in Vrede was/ besloten de Heeren van de Stad met de Kerkmeesters eenen Tooren aen de Groote Kerk te maeken/ daer lange tijd van gesproken was: en soo men uyt oude luyden verstond/ dat daertoe noch een seker Fundament onder aerde lag/ recht midden voor de Kerk/ soo groeven zy daer eenen seer grooten Kuyl: maer vonden niet/dies zy den Kuyl terstond weder dempten. Sy lieten toen een Muyr/ die voor't Kerk-hof stond afbreken: en om 't selve van de straet af te scheyden/ leyden daer een ander teyken even hoog als den Vloer/ te weten eenen regel groote blauwe steenen.

⁶¹ Abbing, *Verhaal*, 110, 111. Zie ook noot 67, laatste zin.

Daer na 't Jaer 1530, nu beter onderrecht zijnde sochten op't nieu binnen de Kerk/ en vonden daer een goed vast Fundament om eenen Tooren op te timmeren: dies zy noch des selven Jaers voorraed op deden van Steen/ Kalk/ en al wat tot het metselen van doen was/ en maekten ook het Houtwerk gereed tot den Tooren/ en dit al deur opsicht en Konst van eenen Mr. Jacob van Edam.

Het volgende Jaer 1531, in den na-Winter werd de Tooren eerst gevoegt/ en daarna boven de Kerk op zijn voorschreven Fundament gebracht: Den 1. May werd de Grootte Klok gewijd/ en terstond in den nieuwen Tooren opgehaelt/ maer werd vier dagen daarna eerst gehoort. Dese zijnde onder 't wijen met den naem van Sint Jan Baptista genaemt/ werde gebruykt als'er brand was/ en als de verheffing geschiede in de misse/ en sloeg voort het heele uyr⁶².

Jolly's tekening van het uitgebrande interieur naar het westen (afb. 22) geeft een indruk van de stenen onderbouw, die blijkbaar aan een schaduw te zien ook met bogen op de westgevel aansloot en tot de hoogte van de trekbalken reikte. Daar bevond zich ook het uurwerk met de speeltrommel voor de voorslag of, zo men wil, het klokkenspel, dat dan het allereerste in de Noordelijke Nederlanden geweest zou zijn, dat die naam verdiende. Daarboven ziet men hoe het hoge westraam, dat eerst tot in het tongewelf reikte, i.v.m. de houten opbouw van de toren verlaagd is. Uit het verschil in basementhoogte is op te maken, dat tussen de bouw van het koor en de toren het vloerpeil omhoog moet zijn gebracht. De vrij geringe verhoging daarna, die ook op het schilderij van Uit den Ruygen te zien is, zou die van 1707 moeten zijn.

Gezien de plaatsing en omvang van de toren bovendaks moet men vaststellen, dat deze juist boven beide pijlers stond en derhalve a.h.w. daarop balanceerde. De windkrachten, speciaal die van de westenwinden, moeten door een versterkte kapconstructie zijn opgevangen.

In zijn architectuur vertoonde de toren zeer grote overeenkomst met de toren van de St.-Bavokerk te Haarlem, waarmee eerder genoemde Jacob Symonsz van Edam ook bemoei-

Afb. 25. Gezicht op de Nieuwstraat met de Grote Kerk uit het noorden, detail uit schilderij uit 1784 door Isaac Ouwater in het Westfries Museum te Hoorn. (Foto Monumentenzorg)

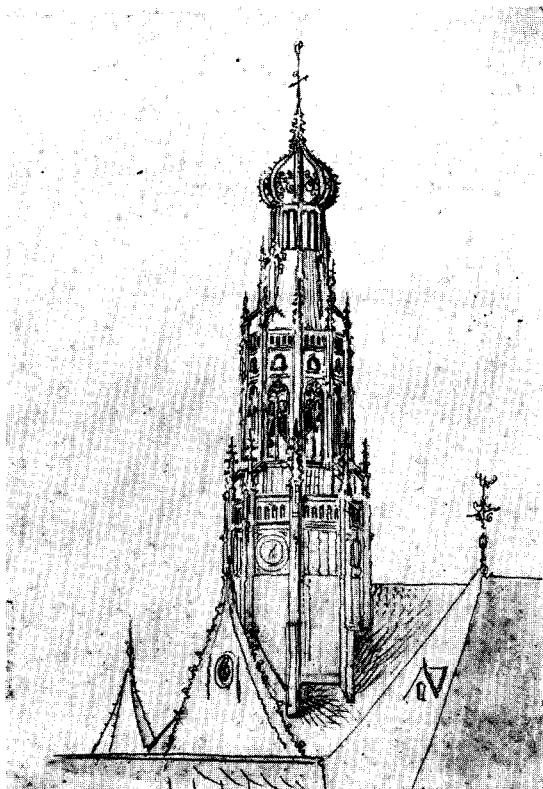
enis heeft gehad. Vooral op het schilderij van Isaac Ouwater van de Nieuwstraat te Hoorn uit 1784 (afb. 25)^{62a} is de gelijkenis treffend. De tekeningen van Pronk en Jolly (afb. 15 en 1) geven vooral wat de bovenste geleding betreft wat afwijkingen daarvan te zien. De door E. H. ter Kuile eerder gepubliceerde anonieme pentekening uit de 17de eeuw in de verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (afb. 26) is op alle punten zo duidelijk, dat deze alle problemen aangaande die verschillen oplost.⁶³ Hierop is te zien, dat de bovenste geleding bestaat uit een afgeknotte pyramide bekroond door een lantaarn met open peer. Dit doet sterk denken aan de torenbekroning van de Zuiderkerk te Enkhuizen, die uit 1526 dateert. De

zijn afbeelding van de Hoornse toren, behalve wat de verhoudingen betreft. Ik geef de voorkeur aan de pentekening al is de detaillering slordig aangegeven. Niet onmogelijk is trouwens, dat de toren eind 17de eeuw (nieuw carillon van Hemony), wat is gewijzigd.

⁶² Velius, *o.c.*, 230.

^{62a} Isaac Ouwater (Amsterdam 1750-Amsterdam 1793) schilder van stadsgezichten.

⁶³ E. H. ter Kuile, „De voormalige toren der Grootte Kerk te Hoorn”, *Oud-Holland* 1934, 97-104. Ter Kuile vindt het schilderij van Ouwater het meest betrouwbaar in

Afb. 26. Toren van de Grote kerk naar anonieme 17de-eeuwse pentekening, 17 x 11 cm. Collectie Rijksdienst voor de Monumentenzorg. (Foto Monumentenzorg)

⁶⁴ J. H. H. Kessler, „De ‘Maquette’ van de S. Bavo te Haarlem”, *Oud-Holland* 1933, 71-76.

⁶⁵ Over de Speeltoren van Edam: H. Janse „Monumentennieuws”, *Nieuwsbulletin KNOB* 1973, *43. Zie ook noot 58. Naast de kerk van Den Burg op Texel kreeg ook de kerk van Schellinkhout in het begin van de 16de eeuw (klok gedateerd 1523) een (stenen) toren, die eveneens binnen de kerk op twee kolommen rust. Mogelijk is deze toren met het rijkgedetailleerde transept eveneens een werk van Meester Jacob. Verder wijzen we op de transeptgevels van de kerk te Venhuizen, waar de flankerende nissen over de volle hoogte doorlopen. Deze kerk heeft o.a. in de viering houten schalkbeelden onder de trekbalken, wat we bij de Hoornse Oosterkerk ook aantreffen (idem te Schellinkhout, Oosterblokker en Ilpendam).

⁶⁶ Velius, *o.c.*, 526.

⁶⁷ Meer gedetailleerde gegevens betreffende de herstellingen, ontleend aan Abbings geschriften laat ik hier volgen:

Hoornse toren lijkt echter het meest op het onuitgevoerde ontwerp voor de houten vieringtoren van de Haarlemse St.-Bavo op een schilderij in genoemde kerk. Beide hebben dezelfde compositie, waarbij de opbouw uit drie geledingen bestaat, terwijl de uitgevoerde Bavotoren er vier heeft, doordat het pyramidevormige dak onder de bovenste lantaarn vervangen is door nóg een lantaarn.⁶⁴ Het geschilderde ontwerp vertoont echter boven de galmgaten niet de zone met openingen, waarin klokjes hangen, zoals die wel voorkomt aan de uitgevoerde Haarlemse en Hoornse toren. Bij de Bavotoren zijn deze vierkant van vorm (hierin hangen de bekende „Damiaatjes”). In Hoorn waren ze driepasvormig (Pronk en Jolly) of klokvormig (anonieme pentekening). In laatstgenoemde vorm komen ze voor bij het torentje van de Hoornse Oosterkerk van kort na 1519. Dit werd in 1600 weliswaar vergroot ten behoeve van een klein carillon, maar behield zijn gotische detaillering. Mijns inziens hebben we hier te maken met een groep torens of torenbekroningen, die, behalve de Haarlemse (?), door Jacob Simonsz van Edam werden ontworpen, inclusief de speeltoren in zijn woonplaats.⁶⁵

Pas in 1605 bouwde men een stenen traptoeren tegen de westgevel om gemakkelijk op de toren te kunnen komen.⁶⁶ Deze was verlevendigd door natuurstenen hoekblokjes (afb. 1 en 2).

Belangrijke uitbreidingen of wijzigingen van het gebouw vonden daarna niet meer plaats. In de 17de, 18de en begin 19de eeuw vonden slechts herstellingen of verfraaiingen plaats, die hiervoor in het jaartallenoverzicht of elders reeds gedeeltelijk zijn aangehaald.⁶⁷ Wel vind ik

In 1703 was er grote schade door het springen van de kruitmolens buiten de stad. Wat het herstel betreft worden er alleen nieuwe glazen genoemd (*Verhaal*, 109, 110; *Vervolg*, 195). In 1707 werden bij besluit van de Heren Burgemeesters en Vroedschappen de kerkmeesters gemachtigd tot het verboeken van alle grafsteden in de Grote (en Ooster-) Kerk, het ophogen van de vloeren en het vernieuwen van de zerken, die in meer dan drie stukken waren gebroken (*Vervolg*, 197). Sinds 1722 liet men jaarlijks een klein gedeelte van het leien dak vernieuwen. Eerst gebeurde dit in dagloon, later bij de (vierkante) roede. In 1739 was men tot $\frac{3}{4}$ gevorderd. Het resterende deel werd toen aanbesteed aan de minst aannemende naar een daarvan gemaakt bestek. Begin maart werd het leiwerk (120 à 125 vierkante Drechterlandse roede) aanbesteed à f 46 de roede; het timmerwerk à f 22-f 23 de roede. Het vernieuwen der goten en het dekken van de nok werd door hun gewone loodgietersbaas gedaan. Het lei- en timmerwerk kostte in totaal zo'n f 8000 (*Vervolg*, 259). In 1741 werd het vernieuwen van de

het op zijn plaats aandacht te besteden aan de inventaris en de uitmonstering, daar dit zo nauw samenhangt met het gebruik van het gebouw. Dit diende niet alleen als tempel voor de eredienst, maar ook als begraafplaats en gedenkplaats, openbare wandelplaats (zie Centens beschrijving, blz. 176), concertzaal (orgel) en historisch museum (vlag van Bossu), terwijl er tevens een stadsarchiefbewaarplaats en een stadsbibliotheek aan verbonden waren.⁶⁸ Verder werden er exposities en allerlei bijeenkomsten gehouden en openbare afkondigingen gedaan. Bekend is ook de z.g. „boongang” op Goede Vrijdag.⁶⁹

INVENTARIS EN UITMONSTERING VAN DE KERK VOOR 1838

De oudste gegevens omtrent de inventaris vinden we bij Velius. Deze betreffen voorwerpen van de kerk van Scharwoude. Deze kerk was namelijk door een hoge watervloed ingestort, waarna de parochie in 1394 bij die van Hoorn werd ingelijfd.⁷⁰ „En gaven daer toe haer Klokken, Kelken en andere ornamenten, die sy van den vloet behouden hadden, ook het groote Marien-beeld, dat 't zints op den hoogen Omtaer gestelt werd, daer de Vicarie (soo men die noemde) van de Stad in bestont: Welke Beeld daer van noch altijd t' zedert de lieve Vrouwe

daken boven de bibliotheek en de consistorie aanbesteed (*Verhaal*, 110). In 1758 en volgende jaren waren er grote onkosten aan de kerk. O.a. werden er nieuwe balken aangebracht. Bij deze herstelwerkzaamheden vielen drie werkgelovigen van de steiger, waarvan er één de val overleefde, omdat hij door de „kap” van de preekstoel viel (*Verhaal*, 111; *Vervolg*, 351). De vloer werd toen (in 1759) ook weer hersteld. Abbing vermeldt het verhogen van de (ingezakte?) graven en het vernieuwen der gebroken zerken (*Verhaal*, 111). De vloer zelf zal niet zijn verhoogd, aangezien er geen verschil in hoogte te constateren valt op het schilderij van Uit den Ruygen en de tekening van Jolly uit 1838 (afb. 21 en 22). In 1760 werd er verlichting aangebracht terzijde van de ingangen van de Grote Kerk (*Vervolg*, 372). In 1768 werd de toren opgeschilderd en het klokkenspel gerepareerd. De schilderijen tegen het gewelf, die veel geleden hadden, werden in 1771 overgeschilderd (*Verhaal*, 111). Het werk werd aanbesteed voor f 1000, waarbij het gewelf drie keer geverfd moest worden, „de laatste reis met Berlijnsch blaauw” (*Vervolg*, 389). In 1774 werd in plaats van een houten, een goede stenen trap en een ijzeren leuning achter de oosterdeur van de kerk en bibliotheek gemaakt. (Deze achtergang vindt men dan voor het eerst vermeld en men krijgt hieruit de indruk, dat deze ook de toegang tot de bibliotheek boven de sacristie (dan kerkmeesterskamer) vormde). Omstreeks deze tijd moet ook de „verfraaiing der

van Scharwoude genoemd is geweest”. In 1440 werd de parochie van de Scharwouders weer van die van Hoorn gescheiden, omdat ze in dat jaar zelf weer een kerk timmerden.⁷¹

Genoemde vicarie was echter in 1394 nog niet van de stad maar van de Graaf, daar Abbing de giftbrief uit 1414 citeert, waarin Willem VI van Beieren deze aan de stad schenkt; „Want inden Prochykerken bynnen... Hoorn een Cappelrie gelegen is ende gesticht in die eere van onse liever vrouwen Marien...”⁷² Ook Velius zelf haalt deze vrouwen schenking aan.⁷³ Abbing heeft het trouwens over het altaar van de Heilige Maagd Maria en St. Jan de Dooper (dit altaar stond in 1460 bij de preekstoel), terwijl Velius het Scharwouder Mariabeeld op het hoogaltaar plaatst. Dit was echter — zoals we verderop nog zullen zien — gewijd aan St. Jan en St. Cyriacus. Al met al is het dus niet duidelijk, waar het Mariabeeld gestaan heeft, al komt na 1429 de Stadskapel, die de stad toen speciaal bouwde voor zijn vicarie, het meest in aanmerking (zie op blz. 193: Stenen Kamer).

De eerste echte Hoornse inventarisstukken die vermeld worden door Velius werden gevormd door het liturgisch vaatwerk uit een leegat van de vrome en „kloeksinnige” Ridder Gerrit van Heemskerk (Heer van Oosthuizen, naar wiens akker met huis en boomgaard het

consistoriekamer door kunstig gesneden houtwerk” plaatsgevonden hebben. Abbing vindt hieromtrent niets aangetekend, maar leidt dit af uit de „wapenen der Kerkmeesteren”.

⁶⁸ Aardig om te vermelden is nog het bezoek van de prinselijke familie aan Hoorn in 1754, waarbij de monumenten in de kerk en de stadsbibliotheek werden bezichtigd (Abbing, *Vervolg*, 332). De archieven van de stad, die in de Stenen Kamer bewaard werden, bleven bij de brand van 1838 gespaard, maar het complete archief van de Kamer Hoorn van de Vereenigde Oostindische Compagnie ging verloren. Blijkbaar lag dit ergens op een zolder van een bijgebouw opgeslagen (Abbing, *Verhaal*, 106; Van der Knaap, *o.c.*, 151).

⁶⁹ Op die dag kwamen de rijkste burgers van de stad (de boongangers) in de Grote Kerk bijeen om door middel van het lot (zwarte en witte bonen in een zakje) uit hun midden diegenen aan te wijzen, die de burgemeesters en schepenen mochten benoemen.

⁷⁰ Hiervoor gaf Hertog Albrecht zijn toestemming in een oorkonde, welke nog voorkomt bij Abbing, *Verhaal*, 76-77, noot 3.

⁷¹ Velius, *o.c.*, 22.

⁷² Abbing, *Verhaal*, 79 noot 2, aantekeningen 23-25.

⁷³ Ziet noot 45.

Gerritsland genoemd werd), die bij een veldslag in een oorlog omstreeks 1398 sneuvelde. „Hij werd doot in de Stad gebracht”, en op ’t Choor voor den hoogen Outaer begraven, en besprak voor zijn doot de Kerk tot Hoorn, onder ander dingen, den Kelk des hoogen Outaers, met een Pateen van klaer Gout en ook d’ eerste Ciborie, die men in de Processien placht te dragen”.⁷⁴ Deze kostbare stukken zullen wel geroofd zijn door de soldaten van Joost van Lalaing bij de troebelen van 1482.

Altaren

Archiefstukken, die nog bewaard gebleven zijn, lichten ons verder in omtrent de altaren. Op 15 september 1428 oorkonden voogden van de parochiekerk, dat Gherijt Jansz de necessaria heeft geschonken voor het door hem gestichte altaar van St. Jan Baptist en St. Jacob en dat hij achter het altaar twee graven heeft doen bedekken met zijn eigen zerken, welke hij mede aan de kerk heeft geschonken.⁷⁵ Op 15 februari 1430 oorkonden schepenen in Hoorn, dat Lambert Cruve 3/4 dempt land in de Beetskoog geschonken heeft o.a. voor de verlichting van zeven altaren in de parochiekerk, te weten dat van het H. Sacrament, het H. Kruis, Onze Lieve Vrouw aan de zuidzijde van de kerk, St. Joris, St. Nicolaas, St. Louis en St. Geertrudis. In een stuk van 20 juni 1440 is er sprake van een altaar gewijd aan St. Pieter, St. Jan Evangelist, St. Andries en St. Barbara bij de zuiderdeur (in het transept?).

In 1459 verwerft men een belangrijke relik, namelijk een stukje van het Heilig Kruis.⁷⁶ In een stuk van 31 mei 1460 wordt melding gemaakt van een altaar van St. Maria en St. Jan Baptist in de parochiekerk nabij de preekstoel. Dit was mogelijk hetzelfde altaar als dat van Onze Lieve Vrouw aan de zuidzijde, dat in 1430 genoemd wordt. Zoals we reeds zagen was er aan de noordzijde ook een altaar gewijd aan Onze Lieve Vrouw, staande in de Stadskapel, die zich onder de Stenen Kamer moet hebben

bevonden. Deze Stadskapel wordt met name genoemd in een stuk van 1515-1530. In een stuk uit 1517 wordt het altaar van St. Jan de Doper en St. Jacob nog eens genoemd.

In een stuk van 1520 is er sprake van de stichting van een vicarie van St. Maria en St. Maarten bij testament door Mr Frederik van Mijsen, priester, in de Grote Kerk van St. Jan Baptist en St. Cyriacus binnen Hoorn. Hieruit blijkt, dat men zijn eerste patroonheilige toch trouw is gebleven. In een visitatieverslag van 1571 wordt ook een altaar van St. Cyriacus genoemd; verder nog vicarieën op de volgende altaren: De Heilige Petrus en Paulus onder het grote orgel, St. Lucas onder het kleine orgel, St. Catharina bij het kleine orgel, de Heilige Drie Koningen, St. Maria (hetzelfde altaar als dat van St. Maria en St. Jan de Doper of dat in de stadskapel?), St. Apollonia, St. Emerentiana, St. Cunera en vier niet met name genoemde altaren. Dit zijn er buiten het hoofdaltaar in totaal dertien.⁷⁷ Er moeten er echter meer geweest zijn, daar de negen altaren, die in de stukken van 1428, 1430 en 1440 voorkomen in dit verslag niet genoemd worden. Bij elkaar opgeteld komt men zo op een totaal van achttien nevenaltaren. Dat het hoofdaltaar steeds aan St. Jan en St. Cyriacus was gewijd komt ook naar voren in het volgende stuk:⁷⁸

In het jaar 1493 op 29 september komen de kerkmeesters met Jan Pietersz van Gisp overeen, dat hij een nieuwe retabel voor het hoogaltaar zal snijden. Ze geven uitvoerig de voor te stellen tafereelen weer. De noorderdeur zal zeven perken rond een middenperk krijgen met voorstellingen uit het leven van Sint Jan de Doper, in de „bak” rond een groot middenperk met het lijden van Jezus dertien kleine perken met voorstellingen uit zijn leven, en in de andere deur zal Jan Pietersz de legende van St. Cyriacus afbeelden in een aantal perken als bij eerstgenoemde deur en verder naar aanwijzing of eisen des werks.

Om te laten zien hoe de verschillende tafereelen worden aangeduid laten we hierna een ge-

⁷⁴ Velius, *o.c.*, 25.

⁷⁵ Voor deze en volgende vermeldingen: Gonnet, inventaris nummers: 734-737, 740, 741, 746, 749 en/of regesten nummers: 155, 281, 291 (hierin moet „Erne” gelezen worden als „Cruve”), 343, 374, 407, 417, 523, 644, 645, 753, 1146, 1214, 1231, 1255, 1307, 1308, 1309, 1330, 1331 en 1364.

⁷⁶ Velius, *o.c.*, blz. 73: „Daerna ’t Jaer 1459 quam hier tot Hoorn een stuk van ’t Heylig Cruys, en werd met groote Triumphen, en veel Ceremonien ingehaelt: het werd in een ander Cruys van Silver beslagen (gesloten), en gestelt in de groote Kerk, alwaer het ’t sedert in groote weerden is gehouden”.

⁷⁷ Gompertz (zie noot 41).

⁷⁸ Gonnet, inv. nr. 715 (regist nr. 1146).

deelte van de tekst van de overeenkomst letterlijk volgen:

„Int iaer ons he' xiiii^c xciii den xxix dach in septembri alsoe hebben die kercmeesters van' prochikerk van hoirn te weete' geeryt about jan symo'sz lambert janz en' willem janz van neck bestaet die groet tafel op dat hoech outaer en' heeft an genoeme' jan piet'sz van gisp up condicie en' voirwaerd' hier na bescreve' In' eersten so sal jan piet'sz voirn' dese voirs tafel mit die duere' wel wercks snynden en' dat elcx op syn behouren te wete' Ind noirde' duer sal hy ordienien seue percken omgaende en' dat eerste perck sal wesen die boetscap van sint jan soe hij boetscapt wort. dat anderde perck sal wesen die boetscap ons he'. dat derde die groet van sinte lyzabeth alsoe maria rc' dat vierde die geboirte van sint jan. dat middelste perck van den duer sal wesen die doping ons he' dat wijfte die bestraffinge die sint jan dede herodi. dat seste hoe sint jan gena' ge'wert. dat seuede hoe sint jan onthoef wete' It' bynne' in die back sulle ordinert wesen xiii percken omgaende dat eerste perck sal wesen die karsnacht. dat ander die besnidenisse. dat darde die hilige drie conigen. dat vierde ons vrouwe' lichtmisse of kercganck. dat vyfte hoe ihs was onder de leraers inde' tempel. dat seste hoe ihs lazaru' wecte vander doet. dat seuede die palmdach. dat achte syn avontmael. dat nege' de syn gevannisse. dat tyende hoe ihs presentiert worde herodi. dat elfte hoe ihs gesegelt worde. dat twalefte hoe ihs gecroent worde. dat dertyende hoe ihs veroirdelt worde en pylat' syn hande' dair of waste. midde' inde' back ihs. bove' die stat van ihrlm' dair ihs syn cruys vuyt drage' zal en' dair na hoe ihs syn cledde' vuyt getoge' worde en dair na hoe ihs gestreckt en gereset worde indyen dat tspaci' dat eyschet na bequae'heyte des plaets, en' dair na hoe ihs an' cruys hing en' ten lesten hoe ihs marie opte' schoet geleyt was na dat hij van' cruys genome' was. It' in den laysten duer sal jan piet'sz voirn' ordinien die legende van sinte

cyriacq en' dat mit percken en' werck gelyck achtervolgen' den eersten duer en' dat na wtwyssing ofte eyskyng des wercks ...”⁷⁹

Jan Pietersz kreeg een huis in de Oosterstraat toegewezen en zou bij het begin, gedurende vijf achtereenvolgende jaren en bij het einde van het werk vijftig gulden ontvangen; de laatste keer alleen indien het tot „discrecy vande' sexluyden” was gemaakt. Deze „sexluyden” vormden een commissie van toezicht, bestaande uit acht man onder wie de deken van West-Friesland, een goudsmid, twee wijnkopers en de pastoor van Sijbekarspel. Het stuk werd in tweevoud opgemaakt op één vel papier en daarna over de hoofdletters ABCDEF zigzaggend doorgesneden, zodat later altijd bewezen kon worden dat beide gelijkkluidende exemplaren ook in het bijzijn van beide partijen waren opgemaakt.

In 1502 ontving dezelfde Jan Pietersz van Gisp vier Rijnsguldens voor een beeld van St. Cyriacus, dat hij gemaakt had aan de Westervoort.⁸⁰ Het altaarstuk moest natuurlijk gereed zijn tegelijk met het nieuwe koor, waarvan de bouw al in 1480 was aangevangen, maar dat in 1500 nog niet klaar was, omdat in dat jaar Mr Jacob, steenhouwer, werd gecontracteerd.

Het koor werd na voltooiing in de welvarende jaren van het begin der 16de eeuw versierd. Zo kwam er een koorhek, dat in 1519 van koperen traliën werd voorzien. In hetzelfde jaar schonk Claes Pietersz Sloos koperen kandelaars voor het koor en drie jaar later werd het gewelf aldaar door Jacob Cornelisz van Oostanen beschilderd (zie blz. 213). In 1518 werd er een grote gouden ciborie gemaakt door de gebroeders Pieter en Gerbrand Dirksz uit Hoorn.⁸¹ Ook hing er een groot crucifix boven het koorhek, naar Velius vermeldt naar aanleiding van een blikseminslag in 1521, waarbij het altaar van de H. Drie Koningen werd beschadigd en het torentje op de kruising in brand raakte.⁸² In 1549 werd het hoogaltaar nog eens vernieuwd.⁸³

⁷⁹ In de kerk van Weeze (Rijnland, Kreis Geldern) is een votiefaltaar van omstreeks 1500 met in de „bak” („Schrein”) een beeld van de heilige Cyriacus, waarbij hij de duivel aan een ketting houdt. Op beide zijvleugels zijn twee scènes uit zijn leven afgebeeld: 1. hij drijft de duivel uit de voor hem knielende prinses (dochter van keizer Diocletianus); 2. hij wordt naakt aan een kruis gebonden; 3. kokende olie wordt over zijn hoofd gegoten; 4. hij wordt onthoofd (Karl Künstle, *Ikono-graphie der Heiligen*, Freiburg i. Br. 1926, 175-176).

⁸⁰ Gonnet, inv. nr. 166 (Burgemeestersrekeningen van 1502).

⁸¹ Velius, *o.c.*, 209.

⁸² Velius, *o.c.*, 216. Er moeten in die tijd ook koorbanken geplaatst zijn. Deze zijn later overgebracht naar het schip onder het orgel, waar ze op het schilderij van Uit den Ruygen te zien zijn (afb. 21).

⁸³ Velius, *o.c.*, 261. Misschien was het in 1571 genoemde altaar van Sint Cyriacus wel het oude, eventueel vermaakte hoofdaltaar uit 1493. Over gilden, die in de Grote Kerk hun altaren gehad hebben, is niets bekend. In de 17de eeuw lieten ze in de Oosterkerk fraaie gebrandschilderde glazen zetten, waarvan dat in het oostertransept bewaard is gebleven.

Afb. 27. Het orgel in de zuider zijbeuk, detail uit het doek van G. J. Uit den Ruygen (afb. 21). (Foto Monumentenzorg)

In 1566 werd de kerk tijdelijk gesloten om een beeldenstorm te voorkomen. Zes jaar later werd om dezelfde reden besloten alle beelden en altaren uit de kerk te verwijderen en dit gezamenlijk door protestanten en katholieken te laten doen. De werklieden werden echter eerst met goed Engels bier zo dronken gevoerd, dat er toch vernielingen werden aangericht. De volgende dag op 5 juli 1572 hielden de Geuzen reeds hun eerste predikatie.⁸⁴

Een jaar later werden in verband met de oorlogstoestand de koperen traliën van het koorhek en de koperen kandelaars in het koor omgesmolten. De slag op de Zuiderzee werd echter gewonnen en de vlag van Bossu in het koor opgehangen. In 1727 was deze vergaan en bij gelegenheid van vernieuwingswerkzaamheden werd

hij toen afgenomen. Tot aan de brand van 1838 herinnerde een bord met opschrift aan de eerste pilaar ten noordoosten van het kruis nog daaraan.

Orgels

Van de voorreformatische inrichting bleef in ieder geval het orgel aan de zuidzijde gespaard, dat we op het schilderij van Gerrit Uit den Ruygen kunnen zien. Nog afgezien van een (verplaatsbaar?) orgel, dat mogelijk in 1464 werd gebruikt, was dit niet het eerste orgel.⁸⁵ Dat werd aan de noordzijde van de kerk geplaatst in 1497.⁸⁶ Het werd geleverd door de Utrechtse orgelbouwer Gherit Pietersz. Een afschrift van de overeenkomst tussen de kerkmeesters en de orgelmaker gedateerd 8 juli 1497

⁸⁴ Velius, *o.c.*, 300 en 342.

⁸⁵ C. Vlam, „Hoornse organisten en klokkenisten van het midden der vijftiende tot het einde van de achttiende eeuw”, *Westfriesland's Oud & Nieuw* XXI (1954), 65-88. Bur-

gemeestersrekeningen 1464: „Item betaelt Jan die coster XV rijnlandsche gulden van dat urwerck te bewaren ende van dat orgel” (Gonnet inv. nr. 166).

⁸⁶ Velius, *o.c.*, 165.

Afb. 28. Plaats van het orgel na de brand van 1838. Tekening door P. Jolly uit 1839. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 29. Het enige restant van de middeleeuwse Grote kerk is het magnifieke orgeltrapje, nu in de Noorderkerk. (Foto P. Nooteboom, 1949)

bleef bewaard.⁸⁷ Het bijbehorende spiltrapje, dat volgens Velius „noch heden voor een konstig en wel geordineert werk van veel lieden/ haer dies verstaende/ gehouden en daer op besichtig word”, is het enige van de voormalige

⁸⁷ Het orgel werd gekeurd door vier „arbyters”: Mr Otto (organist?), Mr Jan de organist en de burgemeesters Jacob van Noyrtych en Elbert Jansz. De bouw kostte 95 Andreasguldens („oft XII vierisers). Meester Jan was de eerste organist op dit orgel voor een jaarsalaris van 24 gulden. Hij was de derde organist in successie (Van der Knaap, *De Oosterkerk een teken van tegenspraak*, Hoorn 1976, 38; Hoorn, Gemeente-Archief, inv. nr. 1970, folio 26v°).

Gerrit Pieters was telg uit een geslacht van orgelmakers. Zijn vader Pieter Gerritsz († 1479) was afkomstig uit Hoorn. Deze bouwde o.a. orgels te Woerden, Utrecht (Buurkerk en Nicolaas, orgelfront thans in de Koorkerk te Middelburg) en Haarlem (St.-Bavo). Gerrit Pietersz (of Geert Petersz) bouwde behalve het orgel te Hoorn orgels te Utrecht (Dom, St.-Maria, St.-Jacob), Deventer (Lebuïnus) en 's-Hertogenbosch (O.L.V. Broederschap in de St.-Jan). Hij werkte zelfstandig van 1481 tot 1518. Zijn zoon Corne-

Grote Kerk, dat tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven. Nadat het kleine orgel naar de Oosterkerk verhuisde, kwam het trapje in de Noorderkerk terecht, waar het thans nog te zien is (afb. 29).⁸⁸

lis Geertsz bouwde orgels voor verschillende kerken van 1533-1559. Het atelier werd daarna voortgezet door de familie De Swart. (Dr. M. A. Vente in: Flor Peeters & M. A. Vente, *De Orgelkunst in de Nederlanden van de 16de tot de 18de eeuw*, Amerongen z.j. 46 en M. A. Vente, *Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de eeuw*, Amsterdam 1942, 78-79, 147).

Aangezien Gerrit Pietersz omstreeks 1520 gestorven moet zijn is het niet uitgesloten, dat zijn zoon Cornelis in Hoorn het grotere orgel uit 1523 heeft gebouwd. In *Nederlandse Orgelpracht* (Catalogus van de tentoonstelling —, Haarlem 1961, 167) wordt het toegeschreven aan Johan van Covelen(s), die o.a. het nog bestaande orgel in het koor van de Alkmaarse St.-Laurenskerk bouwde in 1511 (*Kronyk der Stad Alkmaar*, Leiden 1725, 111. Hij wordt hierin Joannem Confluentinum — uit Koblenz — genoemd).

⁸⁸ Van der Knaap neemt aan, dat het orgel met het trap-

Het hiervoor genoemde grote orgel, dat in 1523 aan de zuidzijde werd gemaakt, werd in 1550 volgens Velius vervangen, waarbij Centen aantekent, dat het toen alleen maar zal zijn vernieuwd.⁸⁹ Die mening zijn wij ook toegeedaan, wanneer we het schilderij van Uit Den Ruygen bekijken (afb. 27). De flamboyant-gotische bekroning kan moeilijk nog uit 1550 stammen. Wel kunnen toen de buitenste torens zijn toegevoegd, die een anders gevormde bekroning dragen, en is verder een groot deel van het pijpwerk vernieuwd. Op het schilderij heeft het orgel duidelijk een rode kleur, waarschijnlijk een overschildering van het direct in 1523 aangebrachte schilderwerk. In 1620 werd het orgel hersteld door Mr. Aelbrecht Kiespeninck, orgelmaker te Nijmegen.⁹⁰

In 1776 werd het orgel, dat zeer vervallen en enige jaren niet bespeld was, hersteld en vergroot door Pieter Bakker, orgelmaker en organist te Medemblik.⁹¹ Volgens Abbing werden tóén de twee „zijdvleugels” toegevoegd, maar het op het schilderij afgebeelde rugpositief komt ons waarschijnlijker voor. Dit heeft evenals de „zijdvleugels” luiken en is gelig van kleur.

In 1774 ging Joh. Mittenreyter een nieuw orgel leveren met drie manualen, zelfstandig pedaal en 40 stemmen voor *f* 16278.15.—⁹² J. Schadé & Zn te Leiden vervaardigden het beeldhouwwerk bestaande uit een Koning David,

je in 1523 naar de Oosterkerk verhuisde (volgens oude manuscripten). Centen zegt hetzelfde in een noot (Velius, *o.c.*, 165). Van der Knaap noemt echter ook een handschrift, dat voor die gebeurtenis 1631 vermeldt, terwijl dezelfde schrijver op een andere plaats weer het jaartal 1523 noemt. Aangezien Velius († 1630) niet rept over een verplaatsing van het kleine orgel of het trapje, neem ik aan, dat het jaartal 1631 juist is. Het trapje zal toen direct naar de Noorderkerk verhuisd zijn, aangezien het orgel in de Oosterkerk op een galerij in het westertansept stond, waarvoor het trapje te hoog geweest zal zijn. Centen zegt trouwens in genoemde noot (1744), dat het trapje in de Noorderkerk te zien is, zodat Van der Knaaps veronderstelling, dat het tegelijk met het orgel in 1764 is afgevoerd, niet juist kan zijn. In de Oosterkerk schafte men toen een nieuw orgel aan, dat in het schip tegen de noordgevel (voorgevel aan de Grote Oost) kwam te staan. Het oude orgel werd op een schuit naar Utrecht gebracht, waar het ook in 1497 vandaan was gekomen (Van der Knaap, *Oosterkerk* ..., 127-128). De dispositie van het orgel is niet bekend.

⁸⁹ Velius, *o.c.*, 263 noot 432.

⁹⁰ Vlam, *o.c.*, 67.

⁹¹ Abbing, *Verhaal*, 107. Deze neemt van Hess (Joachim Hess, organist en klokkenist te Gouda, *Dispositiën der merkwaardige Kerk-Orgelen in de VII Vereenigde Provinciën*, 1774, 44-

vier kindertjes, twee vazen, het wapen der stad Hoorn en de balustrade voor *f* 2501.5.—. De totale prijs van het orgel bedroeg *f* 25986.10.10 minus *f* 177.2.8 wat de opbrengst van het materiaal van het oude orgel was.⁹³ In 1777 was het voltooid. Van dit nieuwe orgel is een tekening, mogelijk het ontwerp, bewaard is gebleven. Het hierop voorkomende rugpositief lijkt veel op dat van het oude orgel uit 1676. Het zal in het nieuwe orgel zijn opgenomen en d.m.v. wat rococokrullen aan het hoofdwerk aangepast, waarbij ook de luiken werden weggelaten (afb. 30).

De aanbouw tegen de buitenzijde voor de balgen, moet toen zijn vergroot, waarbij de muur van de kerk werd doorbroken. Dit is te zien op de tekening, die Jolly in 1838 maakte van de orgelplaats met het halfverbrande interieur van de aanbouw, die aansloot op het kostershuis (afb. 28).

Meubilair

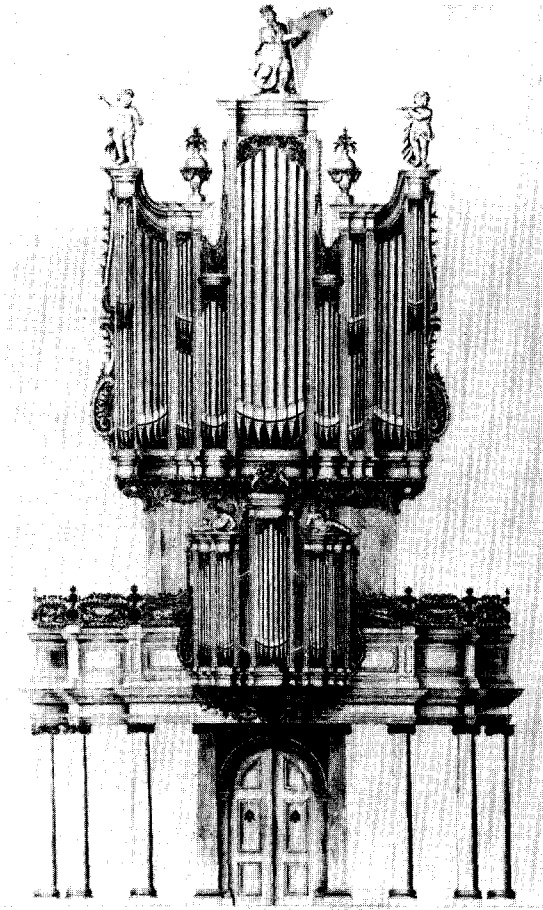
Omtrent het meubilair worden we behalve door het schilderij van Uit Den Ruygen ook ingelicht door drie plattegronden van de zitplaatsen in de Grote Kerk. De eerste (afb. 31), gesigneerd: par A DOESJAN ... (onleesbaar)... 1786, fraai uitgevoerd en gekleurd, laat dezelfde opstelling van het meubilair zien als het schilderij (afb. 32), maar dan met de stoelen.⁹⁴ De plank, die op het schilderij over de vloer ligt, zal gediend

45) de dispositie van dit oude orgel over, maar vergeet daarbij één register. Bij Hess heeft het orgel drie handklavieren, een aangehangen pedaal en 26 stemmen.

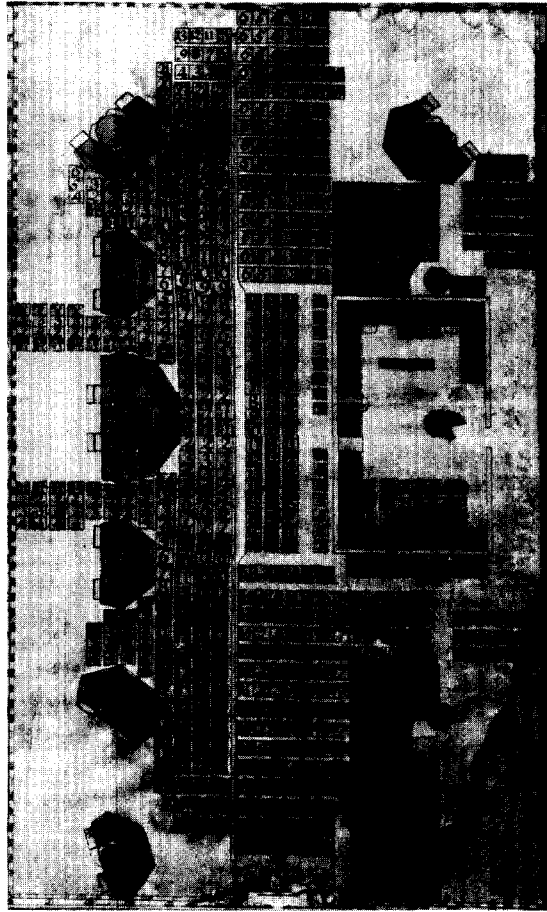
⁹² Abbing, *Verhaal*, 113, geeft van dit orgel van Mittenreyter, met 41 stemmen, drie handklavieren van elk 53 toetsen, een vrij pedaal en zes blaasbalgen, eveneens de dispositie. Later werden er wijzigingen aangebracht, omdat men klaagde, dat er op het manuaal geen bourdon 16 voet was. In 1832 werd het orgel gereviseerd. Het instrument was toen voortreffelijk van toon „waartoe de heerlijke resonantie van het kerkgebouw niet weinig medewerkte, want deze was waarlijk zeldzaam schoon”. Dit laatste volgens berichten van J. Bätz die het orgel hersteld had en de organist Sloos.

⁹³ Ger Oost, *De Orgelmakers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland*, Alphen aan den Rijn 1975, 313. Mittenreiter bouwde o.a. een orgel voor de Lutherse Kerk te Delft in 1765 met twee manualen, waarvan eveneens een tekening bewaard bleef (Peeters & Vente, *o.c.*, 256).

⁹⁴ Doesjan werd geboren te Hoorn en overleed aldaar op 77 jarige leeftijd als Provenier in het St-Jans Gasthuis in het jaar 1817. Hij maakte ook tekeningen van het voormalige Stadhuis (Kroon & Kapteijn, *o.c.*, 188) en de Waag (1777, Reproductie in: *Het Huis, Oud & Nieuw*, 1911, 238).

Afb. 30. Het door J. F. Mittenreyter in 1774 gebouwde orgel van de Grote kerk, dat in 1838 is verbrand. (Ontwerp?)tekening, 91 x 56 cm, eind 18e eeuw. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

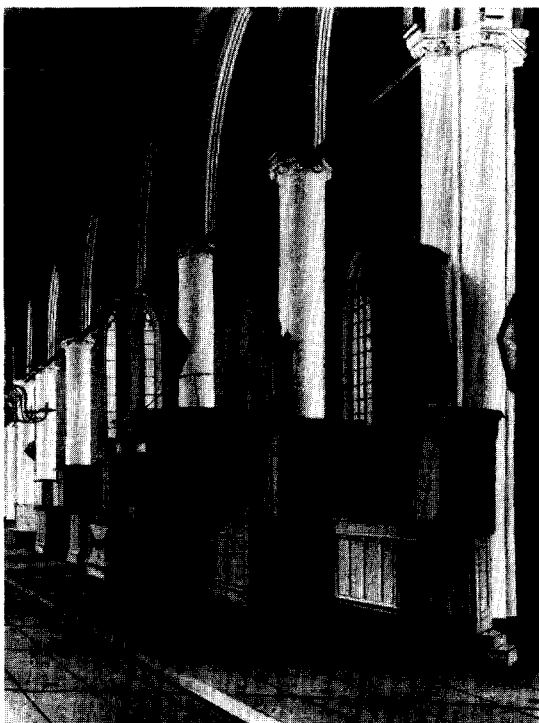
Afb. 31. Plattegrond van de Grote kerk met aanduiding van de zitplaatsen. Gekleurde tekening door A. Doesjan 1786. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

hebben om de stoelen netjes op hun plaats te zetten. De here-banken rond de vier kolommen tegenover de preekstoel werden in 1668 geplaatst voor de leden van de stadsregering.⁹⁵ Het overige meubilair maakt een vroeg-17de-eeuwse indruk. Er wordt in de annalen geen melding van gemaakt, zelfs niet van de kansel met zijn uiterst eenvoudig klankbord, dat door sierlijke smeedijzeren beugels wordt gesteund. Ook van de twee koperen kaarsenkronen zijn geen gegevens bekend. Op het schilderij zien we geheel links, ter weerszijden van de gotische geroesterde deur onder het orgel, nog twee rijen koorbanken opgesteld.

⁹⁵ Abbing, *Verhaal*, 108.

De twee andere plattegronden, die vrijwel identiek zijn, geven de situatie weer na het verdwijnen van de herebanken in 1795. In hun plaats zijn stoelen opgesteld, terwijl er juist buiten de kolommen rechte banken zijn bijgeplaatst. De rechte banken aan de kant van de preekstoel zijn gebleven en bij de zuidwestelijke vieringkolom iets uitgebreid. Het aantal stoelen werd zodoende verminderd van 657 tot 628, maar het totaal aantal zitplaatsen steeg van ongeveer 857 tot 957. Alle drie de plattegronden schijnen te zijn getekend op een schaal van 1:40, wat uit de bijgevoegde schaalstokken kan worden afgeleid.

In 1831 werd het „ruim” van de kerk afgesloten. Hiermee zal bedoeld zijn het aanbrengen

Afb. 32. Het bankenplan omstreeks 1700 gezien in oostelijke richting, detail uit het doek van G. J. Uit den Ruygen (afb. 21).

van het voor een groot deel rond omlopende schotwerk in het schip, dat we op de plattegrond van Abbing zien. Dit was natuurlijk een maatregel tegen de tocht, waar men meer last van had gekregen door het toenemend gebruik van stoven voor verwarming. Men besloot ook tot de aanschaf van nieuwe banken en lampen. In hetzelfde jaar werden de banken aanbesteed, maar in verband met de oorlog met België werd de aanschaf uitgesteld tot 1838.⁹⁶ We zien ze op eerdergenoemde plattegrond. Aan de zuidzijde blijkt niet veel veranderd te zijn, aan de westzijde zijn er twee rechte, aan de oostzijde drie gebogen bankenblokken bijgeplaatst. In de noordbeuk zien we vijf blokken met gangpaden achter de kolommen en oplopende zitplaatsen. Dit waren de beste plaatsen en zullen het meest aan huur opgebracht hebben. Of er ook vrije plaatsen waren is niet duidelijk. Voor de stoelen in het lege middenvak moest ook huur betaald

⁹⁶ Abbing, *Verhaal*, 115-116.

⁹⁷ Zie voor deze en volgende epitafen etc.: Abbing, *Ver-*

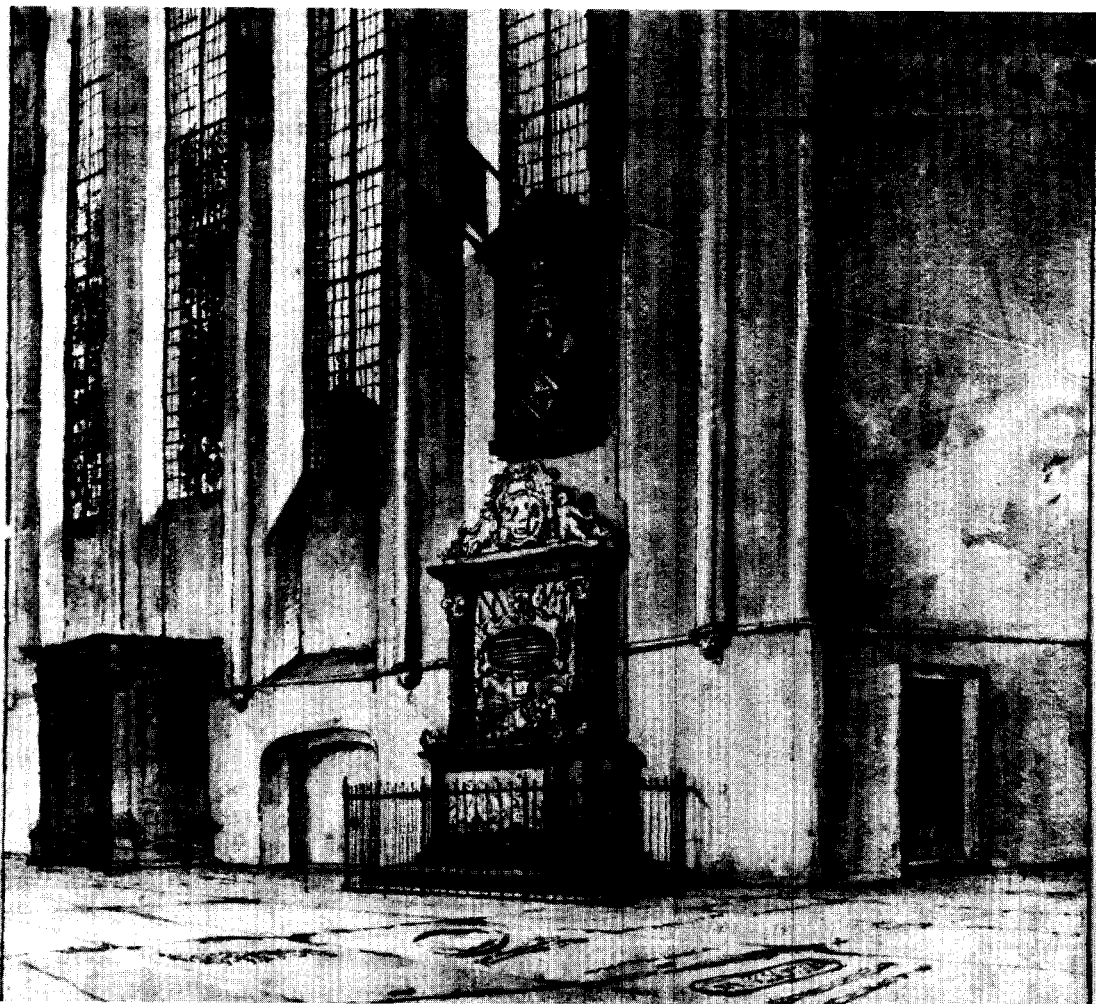
worden. Tenslotte was er voor de „schamele luiden” nog een speciale armenkerk in het koor van de Noorderkerk om na de Betaafse omwenteling niet meteen alle ongelijkheid te doen verdwijnen.

Gedenktekens e. d.

De herinnering aan bekende of beroemde overleden stadgenoten werd in Hoorns Grote Kerk levend gehouden door een aantal rouwborden, epitafen en twee monumenten. Op *Uit Den Ruygens* schilderij (afb. 21) zien we tegen de kolommen vier rouwborden van het bekende vroeg-17de-eeuwse ruitvormige type, waarvan er één van een militair moet zijn geweest, gezien de er bij gehangen wapens. Tegen de noordwestelijke vieringkolom hangt een groot rechthoekig rouwbord met gebroken fronton, dat uit de tweede helft van de 17de eeuw zal dateren. In het oostelijk deel van de kerk, dat we slechts in uitgebrande toestand kennen en waar alleen gewandeld en begraven werd, zullen nog wel meer rouwborden gehangen hebben.

In de kerk bevonden zich vier epitafen, gedenkplaten, die meestal in steen uitgevoerd waren en veelal boven het graf tegen de muur of een pilaar bevestigd werden. Het oudste was dat voor Petrus Junius, dat gedateerd was MDXXXVII Id Novembris (1537), maar waarvan de plaats niet wordt aangegeven.⁹⁷ In 1601 werd er een epitaaf voor Dr Pieter Hogerbeets opgericht, dat door Mr Hendrik de Keyser werd vervaardigd, echter bij bepaalde mensen niet in goede aarde viel. Velius vertelt daar het volgende van: „Maer overmits in den omgang yet Beeldewerks gestelt was/ tot cieraad van de lijsten/ quam een hoop onverstandig Volks op de been/ en wilden niet toelaten dat het in de Kerk gestelt werd/ of dreygden/ indien men't dede/ dat zy 't selve terstont wilden aen stukken slaen: dreven dit soo hard/ dat de saek bykans tot een oploop strekte. Dies en best werd gevonden/ de Figuyren daer af te laten/ en't werk tot genoeg van dese luyden te veranderen”. Aldus zien we het op het schilderij van *Uit Den Ruygen* in het schip tegen de eerste kolom vanaf de noordwestelijke vieringpijler. Het hangt nogal hoog; blijkbaar werd het bij het aanbrengen van de bank rond de kolom in deze positie gebracht.

haal, 94-103 en Velius op genoemde jaren en blz. 646-648 (over Bulius).

Afb. 33. Grafmonument en wapenbord van Pieter Florisz aan de westzijde van het zuidelijke zijkoor. Gewassen tekening door G. Lamberts. Collectie Prentenkabinet Leiden inv. PK 3142. (Foto Prentenkabinet, Leiden)

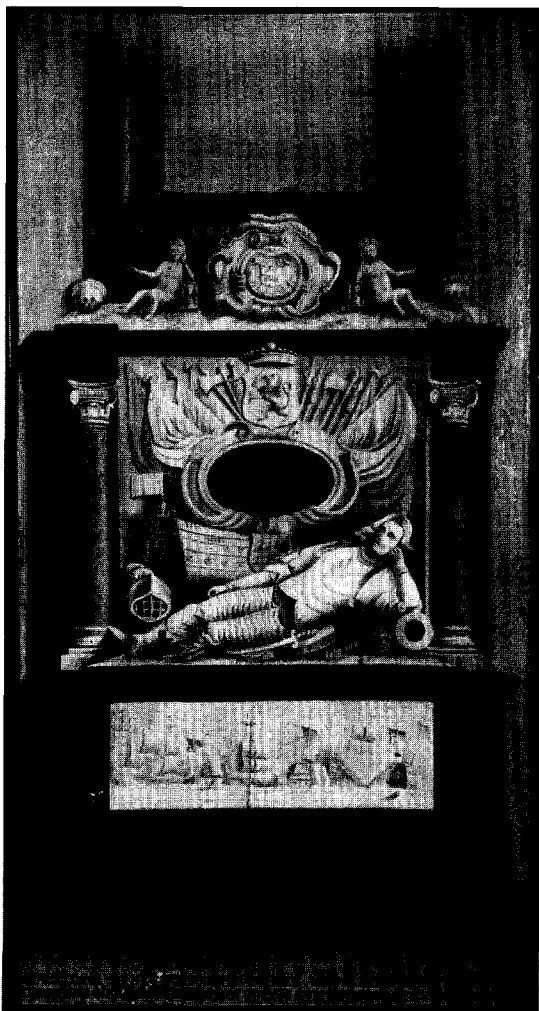
Een volgend epitaaf werd opgericht voor Cornelius Vigius, die in 1602 overleed. De plaats daarvan wordt ook door Abbing niet aangegeven, maar het moet die tegen de noord-oostelijke vieringpijler geweest zijn, zichtbaar op de tekening van Jolly van het uitgebrande interieur naar het oosten (afb. 23).

Tegen de zuidwestelijke vieringpijler bevond zich het epitaaf van Nicolaus Bulius of Boelisse, overleden in 1615. Dit wordt zowel op het schilderij als op vorengenoemde tekening afgebeeld, maar dan van de zijkant gezien. Jolly maakte hiervan echter, evenals van de monumenten van Sonck en Pieter Florisz een aparte tekening in de beschadigde toestand na de brand van

1838 (afb. 22). Ze worden als litho in Abbings boek „...Verhaal van de Grote Kerk...” afgebeeld.

Het monument voor Ridder Albert Sonck, die in 1658 overleed, was eigenlijk ook een epitaaf, maar dan van grote afmetingen (11 voet hoog) en van veel beeldhouwwerk en zijn beeltenis voorzien. Het was bovendien in wit marmer uitgevoerd. Abbing geeft er een uitvoerige beschrijving van.

In hetzelfde jaar (1658) sneuvelde Vice-admiraal Pieter Florisz in de Sont. Voor hem werd tegen de zuidmuur van het koor vlak bij de kruising een graftombe opgericht, die door de Staten van Holland en West-Friesland werd

Afb. 34. Graftombe van de zeeheld Pieter Florisz, gesneuveld in de Sont in 1658, vervaardigd door de Gentse beeldhouwer S. van Campfort. Anoniem, doek ca. 100 x 50 cm, in het bezit van de Ned. Hervormde gemeente te Hoorn. (Foto Monumentenzorg)

⁹⁸ Simon van Campfo(ort), Vlaams beeldhouwer, geboren in 1618/1619. Was in 1637 leerling te Antwerpen en daarna Meester te Gent. Van hem is alleen het werk in Hoorn bekend. Lit.: v.d. Haeghen, *La corporation des peintres etc. de Gand*, 1906, 40.

⁹⁹ In het Westfries Museum wordt, behalve genoemde helm en degen, van de tombe nog slechts het reliëf van de zeeslag bewaard.

¹⁰⁰ W. A. Braasem en H. O. J. de Ruyter de Wildt, *Toen Hoorn nog Oud-Hoorn was* ..., Hoorn 1980, afb. op blz. 189.

¹⁰¹ Abbing, *Verhaal*, 80. Velius, *o.c.*, 218, noot 347 van Centen. Deze geeft de onderschriften, luidende:

betaald. Deze was ontworpen en uitgevoerd door S. van Campfort,⁹⁸ voorzien van kandelaars en omgeven door een houten hek. De Held lag er op uitgestrekt met boven zich zijn helm, degen en wapenrok. De breedte was in totaal 4,40 m en de hoogte bedroeg 2,66 m. In het West-fries Museum wordt er een houten model van bewaard. Op de tekening van Gerrit Lambertsz zien we er ook nog vlaggen boven hangen (afb. 33). Ook van dit monument geeft Abbing nog een uitvoerige beschrijving. Na de brand van 1838 werd het gerestaureerd (zie blz. 218 en afb. 34). De tweede brand heeft het echter niet overleefd, want we horen er daarna niet meer over.⁹⁹

Velius, die in 1630 overleed had slechts een eenvoudige zerk. Onlangs werden in de tuin bij de tegenwoordige kerk twee grafstenen ontdekt nog afkomstig uit de vorige. De één is van Christian Jan van de Blocquéry † 1828 en Maria Jacoba de Vicq † 1824, de ander van Maria Helena Dellée † 1794 en Geertje de Graaff † 1824.¹⁰⁰

Schilderingen

Van ornamentaal schilderwerk is op het schildrij van Uit Den Ruygen alleen iets zichtbaar op de onderbouw van de toren, n.l. een beschildering van grijze blokken rond de boog, die nog uit de bouwtijd zal dateren (1532). De muren en kolommen waren verder gewit, maar hadden wel een zwart geteerde plint van 30 à 40 cm hoog.

Op de vier westelijke kolommen van het schip vond men geschilderde afbeeldingen van de vier voornaamste kerkleraren te weten: Gregorius, Ambrosius, Augustinus en Hieronymus, voorzien van Latijnse onderschriften.¹⁰¹ In de 18de eeuw waren ze nog zichtbaar. Mogelijk stamden ze nog uit de 15de eeuw.

In 1522 schilderde Jacob Cornelisz van Oostsanen uit Amsterdam¹⁰² een Laatste Oordeel op

Scripturis sacris Gregori contineas nos:

Ambrosi praevie donis nos luminis imple:

Nos doctrina tua Augustine, sat instruat omnes:

Nos vitiis sana cives, Hieronymus sancte.

¹⁰² Jacob Cornelisz van Oostsanen (Oostzaan ± 1470-Amsterdam 1533) was leermeester van Jan van Scorel. Van hem zijn schilderijen en talrijke houtsneden bekend. Aan hem wordt wel het Laatste Oordeel op het gewelf van de Laurenskerk te Alkmaar toegeschreven samen met zijn neef Cornelis Buys. Hij signeerde met I A Zie Max J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, XII, Leiden 1975, 53-60.

het verwulf achter in de kerk (koor?), alsook de schilderijen boven het koor (alleen in de middenbeuk?).¹⁰³ Op het schilderij van Uit Den Ruygen zien we echter, dat ook alle gewelven van het schip beschilderd zijn. We zien vaag iets van voorstellingen zonder de brede randen, die van Amsterdam (Oude Kerk) en Naarden bekend zijn. Abbing geeft de volgende opsomming van tien tafereelen uit het Leven van Christus, die door Jacob Cornelisz geschilderd zouden zijn: „1. De verkondiging van Christus' geboorte aan de herders in de velden van Betlehem, 2. Bezoek der Herders bij Jezus en Maria in een beestenstal, 3. Jezus' besnijdenis en vlucht naar Egypte, 4. Jezus' leerling in den Tempel en gedoopt, 5. Bruiloft te Kana, 6. Jezus verzocht door den Satan, 7. Het spijzen van 5000 mensen, 8. Opwekking van een dode, zuivering van een melaatse en genezing van een blinde, 9. Jezus verheerlijkt op de berg, 10. Jezus' komst binnen Jerusalem en het verdrijven van kopers en verkopers uit den Tempel. Aan het kruisgewelf, boven den ingang van het Koor, was de zweetdoek van de H. Veronica geschilderd”.¹⁰⁴

Van iets later tijd zijn waarschijnlijk de schilderijen, die te voorschijn kwamen na de brand van 1838 op de oostwand van het zuidertransept, dat in 1519 werd gebouwd. Ze werden door twee verschillende tekenaars vastgelegd (afb. 35). Bovenaan zien we onder een hoorn of bazuin, een ster en een maansikkel de aanbedding der Drie Koningen. Het Kind is links nog net zichtbaar. Rechts daarvan naast een kapiteel van een kolonnet een opschrift: Ao 1593 den 13. october, wat wel niet op de schilderijen zal slaan. Direct onder de Drie Koningen is Christus aan het Kruis afgebeeld met daarnaast een knielende figuur, een bidsnoer met crucifix in de handen. Daarachter een bouwseltje, dat aan de stal van Betlehem doet denken. Gezien de merkwaardige combinatie van deze twee heel verschillende voorstellingen hebben we mogelijk te maken met schilderijen uit twee perioden. Een altaar van de Drie Koningen zou b.v. plaats hebben kunnen maken voor een altaar van het H. Kruis of andersom.

Schilderingen uit de na-reformatische periode zijn niet bekend: ook geen tiengeboden-

¹⁰³ Velius, *o.c.*, 218.

¹⁰⁴ Abbing, *Verhaal*, 83.

¹⁰⁵ B. J. A. Renckens, „Het interieur van de Grote Kerk te Hoorn door Gerrit Jansz Uijt den Ruijgen”, *Oud-Holland*, 1953, 246-248. Van Gerrit Jansz is alleen bekend

Afb. 35. Tekening van in 1838 herontdekte muurschildering, vervaardigd door P. Jolly in 1851. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

bord, lijst van Predikanten of een schilderij van Kerknotabelen. Van het schilderij van Gerrit Uit den Ruygen kan men zich voorstellen, dat het in opdracht van het kerkbestuur is geschilderd om b.v. de consistorie of de kerkmeesterskamer te sieren. Aanleiding kan geweest zijn een opknapbeurt van het kerkgebouw, waardoor alles er weer keurig uitzag, waardig om afgeschilderd te worden. In aanmerking hiervoor komen de herstellingen na het springen van de kruitmolens in 1703 en het verhogen van de vloer en het vernieuwen van de zerken in 1707. Vooral de vloer ziet er op het schilderij opvallend gaaf uit. Renckens dateert het schilderij op stilistische gronden en vanwege de costuums eind 17de- begin 18de eeuw; waarschijnlijk na de vloerverhoging maar in ieder geval voor het oververven van de gewelvschilderingen in 1771; globale tijdsbepaling: rond 1720.¹⁰⁵

dat hij, wonende in de Kruisstraat te Hoorn, op 8 november 1681 ondertrouw aantekende met Lijsbet Joosten, jongedochter te Hoorn wonende in de Bagijnsteeg (Renckens).

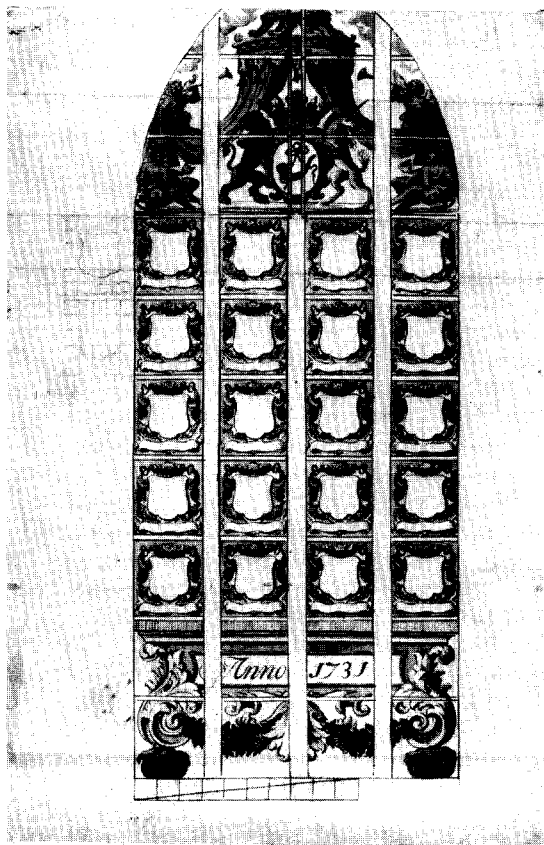
Gebrandschilderde glazen

Het is niet bekend of de Hoornse Hoofdkerk al in de 15de eeuw in het bezit was van gebrandschilderde glazen. „Truydeman en zyn wyf”, weldoeners uit het begin van de 15de of 16de eeuw, die de noordmuur van het koor betaald hadden, stonden afgebeeld op een glas boven het portaal aan de Breesstraat.¹⁰⁶ In dezelfde tijd schonk Ridder Gerrit Aelbout het meest oostelijke glasraam aan de noordzijde (dit moet het grote venster in de oostgevel van de noorderzijbeuk geweest zijn).¹⁰⁷

Pas in 1662 is er sprake van een nieuw geschilderd glasraam, dat boven de gedichte ingang van het zuidertransept aangebracht werd. Het werd geschonken door de leden van de Stedelijke Regering, die hun namen en wapens er in plaatsten. In 1665 gaven dezelfde heren (Schout, Schepenen, Burgemeesteren, Pensionaris en Secretarissen der stad) een kunstig geschilderd glasperk aan het oosteinde van de kerk boven de kamer der kerkmeesters (zuidbeuk). Daarin stonden weer hun namen en wapenschilden met daarboven twee vrouwenfiguren, voorstellende de Gerechtigheid en de Waarheid.¹⁰⁸

In 1703 liep het kerkgebouw grote schade op door het springen van kruitmolens. Daarbij gingen waarschijnlijk alle vensters verloren. De stadsregering gaf een geheel nieuw glasperk in het koor aan de noordzijde met de namen en wapens van haar leden. Daarboven werd een tafereel geplaatst, getekend door M. R. de Hooge (hoogstwaarschijnlijk Mr Romeyn de Hooghe), met de regels: „Ontzie, O Donder! 't Glas geschonken door den Raad, 't Zijn deze Wapens, daar Stads welzijn in bestaat”.^{108a} Bovendien werden in een raam aan de noordzijde de namen en wapenschilden geplaatst van de werkbazen, die deel hadden genomen aan het herstel van de kerk. Bij het eerstgenoemde raam denken we weer aan het grote venster in de oostgevel van het noorderzijkoor, bij het tweede raam eerder aan het venster in het noordertransept, dat immers ook erg in het oog viel.¹⁰⁹

Nu worden er in het Westfries museum drie ontwerpen voor gebrandschilderde ramen be-

Afb. 36. Ontwerp voor een gebrandschilderd glas „Anno 1731”. Naar anonieme tekening. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

waard. Alle drie zijn ze voorzien van wapenschilden met banderols. Voor de Noorder- of Oosterkerk kunnen ze niet bedoeld zijn, aangezien eerstgenoemde kerk geen gebrandschilderde glazen bezat en de Oosterkerk glazen bezat, die door de gilden geschonken waren, behalve het glas in het raam aan de noordzijde, dat door de tien Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier was geschonken. Voor dit raam leverde Romeyn de Hooghe eveneens het ontwerp.¹¹⁰

Van genoemde drie ontwerpen is er één, voor een raam van 4 × 7 vakken met 20 wapenschild-

rierschelderingen, schilder, graveur, beeldhouwer, medailleur, emaillieur, stempelsnijder en goudsmid. Van hem is nog een glas bewaard in de Oosterkerk te Zaandam.

¹⁰⁹ Abbing, *Verhaal*, 109-110.

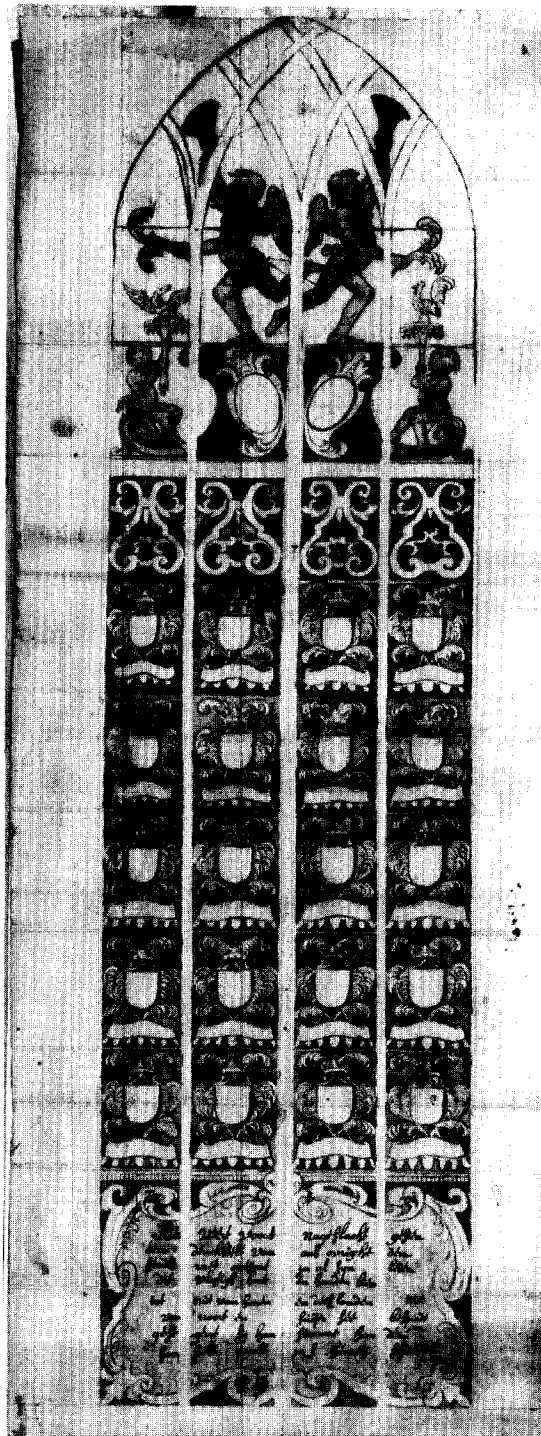
¹¹⁰ Abbing, *Vervolg* I, 195.

¹⁰⁶ Velius, *o.c.*, 52.

¹⁰⁷ Abbing, *Verhaal*, 81.

¹⁰⁸ Abbing, *Verhaal*, 107.

^{108a} Romeyn de Hooghe (Amsterdam 1645-Haarlem 1708). Zeer veelzijdig kunstenaar: schrijver, politiek karikaturist, ontwerper van feestdecoraties en allegorische inte-

Afb. 37-38. Twee ontwerpen voor wapenglazen, waarschijnlijk voor de Grote Kerk te Hoorn. Gewassen tekeningen, anoniem werk omstreeks 1700. Collectie Westfries Museum. (Foto Monumentenzorg)

den, dat gedateerd is: *Anno 1731* (afb. 36). De overige twee ontwerpen vertonen onderling grote overeenkomst in tekenwijze en maken een oudere indruk. Ze kunnen uit het eind van de 17de eeuw dateren. Het ene ontwerp is voor een raam van 4 × 10 vakken en voorzien van een gedicht, waaruit de „Stadsraet” als gever naar voren komt. Deze bestond uit 20 leden en er zijn hier ook weer 20 wapenschilden aangebracht (afb. 38). Het andere ontwerp is voor een raam van 6 × 9 vakken en is voorzien van 22 schilden. Beneden zijn figuren geplaatst, die betrekking hebben op het land, de zee en de handel; bovenaan een man en een vrouw als schildhouders (op één schild het wapen van Hoorn), geflankeerd door dezelfde putti als op het hiervoor genoemde verwante ontwerp (afb. 37). We zouden deze beide ontwerpen gezien hun onbeholpen tekenwijze niet durven toeschrijven aan Romeyn de Hooghe. Bovendien klopt dit niet met de hiervoor genoemde dichtregels in het glas van 1703. Misschien hebben we te maken met niet uitgevoerde ontwerpen of voorontwerpen voor de glazen van 1662 en 1665. Het ontwerp voor het smalle raam kan bedoeld zijn voor het zuidertranseptvenster, waarvan we de vorm en de afmetingen niet kennen. Het ontwerp voor het brede raam kan bedoeld geweest zijn voor het oostraam van het zuiderzijkoor.

Klokken

De eerste keer, dat er sprake is van klokken, is in 1394. In dat jaar werd de kerk van Scharwoude door de zee verzwolgen. De parochie werd met die van Hoorn verenigd: „en gaven daartoe haer Klokken, Kelken en andere Ornamenten, die sy van den vloet behouden hadden”.¹¹¹ In het jaar 1464 was men reeds in het bezit van een uurwerk en in 1470 wordt voor het eerst het klokhuis vermeld, dat toen waarschijnlijk reeds aan de Kerkstraat stond naast het St.-Jansgasthuis.¹¹² In het torentje op het kruis (dak van de viering), dat bij de bliksemingslag van 1521 in brand raakte, zal een klokje hebben gehangen.¹¹³ Dat wordt echter nergens vermeld. Wel luidde men toen de klokken.

C. J. Stins heeft in zijn boekje „Geschiedenis van Hoorns Klokken en Beiaarden” een uitvoerige klokkenhistorie van de Grote Kerk op-

gesteld, waaruit we alle verdere gegevens hebben geput.¹¹⁴ In 1461, schrijft hij, beierde men de klokken van de Grote Kerk bij gelegenheid van het inhalen van de jonge Prins Karel te Hoorn. In 1531 werd er een klok in de nieuwe toren gehangen, gewijd aan St. Jan Baptist en gegoten door Geert van Wouw en Johan ter Stege. In het volgende jaar werd er een klein carillon of voorslag van tien klokken aangeschaft, eveneens door van Wouw uit Kampen gegoten. Deze werden mechanisch tot klinken gebracht d.m.v. een speelton, aangezien Velius schrijft: „den 10 February begon het Nieuwe Uyrwerk eerst te slaen, ook met syn halfuyren en quartieren/ zynde 't selve van den voornoemde Mr. Jacob seer konstelijk gewrocht en soo gemaekt, dat men daer alderley Voysen op stellen mogt”. (Deze Mr Jacob, de torenbouwer, leverde ook voor het uurwerk van de Haarlemse St.-Bavo het ijzerwerk).

In 1600 werd er een nieuw speelwerk vervaardigd door Wigger Albertsz. Dit was een ijzeren speelton, terwijl de vorige van hout schijnt te zijn geweest. De oude speelton zou naar de Oosterkerk verhuizen, waarvoor het torentje vergroot werd, maar bij nader inzien toch te klein bleek, zodat een voorslag daar niet kon worden gehoord. Vervolgens werden er in de jaren 1601-1605 in totaal acht nieuwe klokken aangeschaft, waarvan zes voor het speelwerk en één grote van 3050 pond voor de luitoren (klokkehuis). De eerste drie kleine werden besteld bij Hendrik van Meurs uit Utrecht, de overige bij Cornelis van Ammeroy uit Amsterdam. Op grond hiervan neemt Stins aan, dat de oude voorslag tot een carillon werd uitgebreid. Een klavier schijnt er ook te zijn aangeschaft, want in 1612 is er sprake van een organist en beyerman, Mr Cornelis Helmbreker, die op het orgel en de klokken moest spelen. Dit laatste op alle zon- en feestdagen 's morgens van 7-8 en 's middags van 12-1 uur. Verder moest hij de ton versteken en het uurwerk gaande en schoonhouden. In 1619 werd hij opgevolgd door Mr Lucas Lemmink. In 1601 werd tevens het klokhuis 24 voet opgevijseld om de grote brandklok er in te hangen. Volgens Centen was dit de klok uit 1531 van Van Wouw en Ter Stege, maar deze hing in de kerktoren en viel in 1838 kapot. Abbing las het opschrift.

¹¹¹ Velius, *o.c.*, 22 en Abbing, *Verhaal*, 76.

¹¹² Zie noten 85 en 52.

¹¹³ Velius, *o.c.*, 216.

¹¹⁴ Stins, *o.c.*, 7-34. Deze zal veel gegevens ontleend hebben aan het werk van Jurriaan Spruyt (zie volgende noot).

In het jaar 1670 besloot men een nieuw carillon te laten gieten door Petrus Hemony te Amsterdam, bestaande uit 32 klokken, tesamen wegende 11.634 pond. Er werd uitdrukkelijk een „clavierwerk” bij genoemd. De oude speeltrommel bleef blijkbaar gehandhaafd. Voor de halve uren werd er een nieuwe lichtere klok aangeschaft, terwijl de oude van 1531 door Van Wouw de hele uren bleef slaan.¹¹⁵

Ondertussen hingen in de luitoren de volgende vier klokken: één gewijd aan St. Jan Baptist, gegoten door Gobel Zael in 1531 (deze hing tot 1601 in de toren van de Grote Kerk en werd door Centen verward met die door Geert van Wouw), één gegoten door Cornelis Ammeroy in 1603, één met opschrift „Jhesus Maria, me fecit Johan Gerardus Vison” en tenslotte één eveneens door Ammeroy uit 1606. In de meeste handschriften en kronieken wordt echter steeds van drie klokken gesproken. In 1722 barstte één van de klokken, volgens Abbing die van St. Jan Baptist, welke in 1725 werd vervangen door een klok gegoten door Jan Derk te Hoorn, die o.a. in 1737 een zeer vals spel goot voor de stad Dantzig. Genoemde nieuwe klok bleek niet luikbaar door een verkeerde klepel. Toen dat eindelijk verholpen was barstte hij spoedig en in 1739 werd er een stuk uitgeslagen. In 1741 lieten Burgemeesteren twee nieuwe klokken gieten door n.b. dezelfde Jan Derk. De grootste barstte al weer in 1742. Jurriaan Spruyt, die toen beiaardier was en ook het spel voor Dantzig gekeurd had, vermeldt dan een klok uit 1525 door Van Wouw. Waar deze vandaan kwam is niet duidelijk. De eerder genoemde klokken zijn dan verdwenen.

In 1770 werd het ijzerwerk van het carillon gerestaureerd en in 1838 werd het speelwerk nog eens hersteld, waarna de noodlottige brand uitbrak. Het klokkenspel ging geheel verloren, alleen het uurwerk en de trommel bleven gespaard door het omvallen van de toren. De klokken uit het klokhuis zullen na 1844 in de nieuwe toren zijn opgehangen, want in 1835 werd het klokhuis voor afbraak verkocht. Bij de brand van 1878 gingen ook die laatste klokken verloren.

¹¹⁵ Abbing geeft (*Verhaal* 108-109) van deze Hemony-klokken de opschriften naar Jurriaan Spruyt (*Beschrijving van klokken en klokkespelen*, door Jurriaan Spruyt, Klokkenist en Organist der stad Hoorn in West-Friesland, 18de eeuw; Gomet, inv. nr. 28).

DE KERK VAN 1842

Terwijl de toren juist opgeschilderd, het klokkenspel hersteld en de nieuwe banken gereed waren, zagen werklieden in de kerk op 3 augustus 1838 rond het middaguur gloeiende vonken van de zoldering op de stoelen vallen en in een oogwenk stond het hele gebouw in lichterlaaie (afb. 2). Een loodgieter was weer eens onvoorzichtig geweest. Ook de bijgebouwen brandden af en deze werden bij het herstel niet weer opgebouwd, behalve een aanbouw op de noordoosthoek. Het aspect van het gebouw veranderde ook verder aanzienlijk, vooral wat de westzijde betreft, waar de kerk met drie traveeën werd ingekort en van een nieuwe voor-gevel voorzien.

Daar na de tweede brand het gebouw op de toren na werd afgebroken, is als laatste bouwperiode van de voormalige Grote Kerk dan ook wel de machtige classicistische façade te beschouwen, die door K. G. Zocher werd ontworpen. De 22ste maart 1841 werd het werk aanbesteed en de 3de maart 1842 de eerste steen gelegd, waaronder een document werd gemetseld, waarop de hele geschiedenis van de herbouw vermeld stond.¹¹⁶

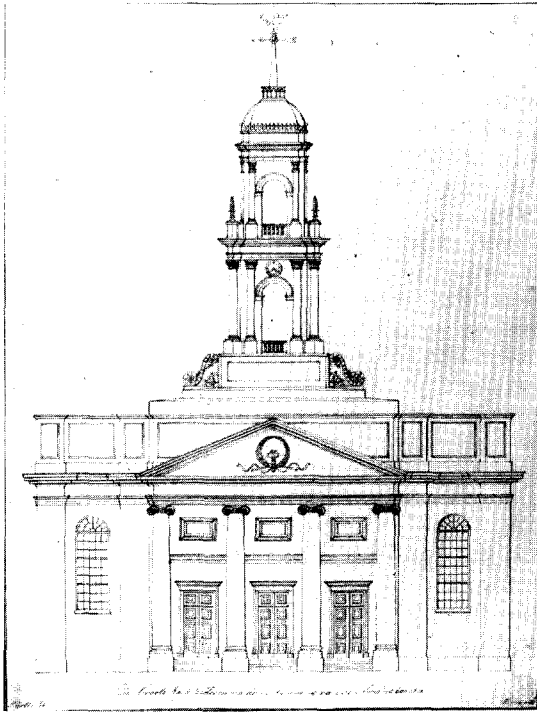
Van de kerk zijn een plattegrond en een doorsnede gevonden (afb. 42, 43).¹¹⁷ Bovendien maakte Jolly een tekening van de voorgevel, zodat we enigszins omtrent het gebouw zijn ingelicht (afb. 39).

Genoemde façade bezat achter de Ionische portiek een toren met nevenruimten, waarvan de zuidelijke een trap bezat, die kennelijk naar de orgelgalerij voerde, aangezien het nieuwe orgel tegen deze „westbouw” werd geplaatst. De toren vertoonde in zijn klokkenverdieping enige gelijkenis met de toren van de Zuiderkerk te Amsterdam door de losstaande zuilen op de hoeken, het boven deze zuilen overhoeks omlappende hoofdstel en de vazen of pijnappels daarop. De mogelijke invloed van genoemde toren van Hendrick de Keyser op een classicistische architect uit het begin van de 19de eeuw is wel een bijzonderheid te noemen.¹¹⁸ De spits was trouwens meer eigentijds behandeld.

¹¹⁶ Stins, *o.c.*, 26.

¹¹⁷ Archief Ned. Hervormde Gemeente te Hoorn.

¹¹⁸ Het torentje op de Hoofdtoren te Hoorn uit 1651 vertoont trouwens ditzelfde motief.

Afb. 39. De westgevel van de Grote Kerk gebouwd na de brand van 1838 volgens het ontwerp van K. G. Zocher. Tekening van P. Jolly uit 1851. Uit het Album van West-Friesland. (Foto Monumentenzorg)

De nodige vergaderruimten werden nu niet in bijgebouwen ondergebracht, maar achter in het koor. In de koorsluiting werd op symmetrische wijze een veelhoekige ruimte met twee schoorsteenmantels afgetimmerd, waarschijnlijk de consistorie, die nog een smalle voorruimte kreeg. Aan weerszijden in de noord- en zuidbeuk waren twee zaaltjes gemaakt, mogelijk een kerkmeesterskamer en een catechesatielokaal. Boven deze vier vertrekken was een groot balkon gerealiseerd.

Van het interieur zijn verder geen afbeeldingen bekend, maar uit een foto van de ruïne na de brand van 1878 valt echter daaromtrent nog wel iets op te maken (afb. 41). De zuilen werden in klassieke trant veranderd en naar het schijnt

met baksteen beklampt. Mogelijk is daartoe de buitenste laag van de kolommen, die door de brand was aangetast, afgehakt. Er kwamen ijzeren trekstangen in de plaats van de houten trek balken, en gestucte tongewelven vervingen de houten. Ook werd de vloer weer verhoogd.

De grafombe van Vice-admiraal Pieter Florisz werd gerestaureerd, geheel passend in het kader van de nationale heldenverering, waaraan in die dagen zo'n behoefte bestond (afb. 34). Het grafmonument was overigens rijkseigendom, waardoor het Rijk het herstel moest bekostigen en de Directeur van de afdeling beeldhouwkunst van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam om advies vroeg. Toen Koning Willem II een bezoek bracht aan Hoorn bezichtigde hij ook de herstelwerkzaamheden aan de Grote Kerk en toonde speciale belangstelling voor genoemde grafombe.¹¹⁹

Op de foto uit 1878 van de noordzijde is te zien, dat althans bij het koor het muurwerk tussen de steunberen tegelijk met de ramen werd vernieuwd (of beklampt) benevens de bovenkant van de muren met de koppen van de steunberen. Verder werden de grote topgevels aan de oostzijde afgebroken. Niet alleen werd het schip ingekort, ook het zuidertransept moest er aan geloven. Het stak na de herbouw nog maar even weinig uit als zijn noordelijk tegenhanger. Beide stompjes kregen wel hun ingangen terug, nu met ietwat monumentale trappen er voor.

Verder valt er van dit gebouw weinig te vertellen aangezien het reeds 34 jaar na voltooiing weer afbrandde en er voor zover bekend geen afbeeldingen van het interieur bewaard zijn gebleven. Het Westfries Museum bezit nog wel twee ontwerptekeningen voor olieverlichtingsarmaturen, waarvan er één gesigneerd is: H. Gerzée 1844, zodat deze voor de Grote Kerk kunnen zijn bedoeld, die toen op 4 augustus weer in gebruik werd genomen. De heer H. Berckhout schonk bij die gelegenheid een fraai zilveren doopvont en een waterkan.¹²⁰

In datzelfde jaar werd ook aan de firma Bätz en Co de opdracht gegeven voor een orgel met drie manualen en een pedaal. Het werd inge-

¹¹⁹ Kroon & Kapteijn, *o.c.*, 177-178.

¹²⁰ Behalve dit doopvont is er aan zilverwerk nog bewaard gebleven de troffel, waarmee op 3 maart 1842 de eerste steen werd gelegd voor de herbouw, alsmede op 30 september 1881 voor de huidige kerk. Verder zijn er nog een avondmaalstel, bestaande uit vier schalen, vier bekers

en twee schenkkannen, „gelegateerd door Trijntje Jacobs, aan Kerkmeesteren van de Grote Kerk der stad Hoorn. Obit 5 April 1697” volgens inscriptie en een servies uit 1737 door Jacob Benningbroek aan de Noorderkerk gegeven (W. Brouwer, *Enkhuizer Courant*, 30 April 1955).

Afb. 40. De toren en de Zocher-façade na de brand van 1878. (Repro naar oude foto in verzameling K. Korpershoek jr., Hoorn)

Afb. 41. Het kerkinterieur gezien naar de toren na de brand van 1878. (Repro naar oude foto in verzameling K. Korpershoek jr., Hoorn)

wijd op 4 augustus 1851. Jonathan Bätz ging al in 1831 het oude orgel van Mittenreyter restaureren en kreeg in 1835 het onderhoud in handen. Tot 1902 bleven de orgels van de Grote en Oosterkerk bij deze firma in onderhoud.¹²¹

Wat de klokken betreft, hierin kon eenvoudig worden voorzien door in de nieuwe toren die uit het klokhuis op te hangen. Dit bouwsel werd daardoor overbodig en op 22 maart 1853 ter amotie verkocht. Hoewel het ijzer van het vorige speelwerk en de oude speeltrommel weer in orde werden gemaakt, kwam het niet tot een nieuw carillon. De firma Petit en Fritsen hadden hiertoe in 1851 een aanbieding gedaan, maar het volgende jaar bleek, dat er niet genoeg geld kon worden ingezameld en de stad verkeerde financieel in slechte omstandigheden.¹²²

¹²¹ Zie noot 93.

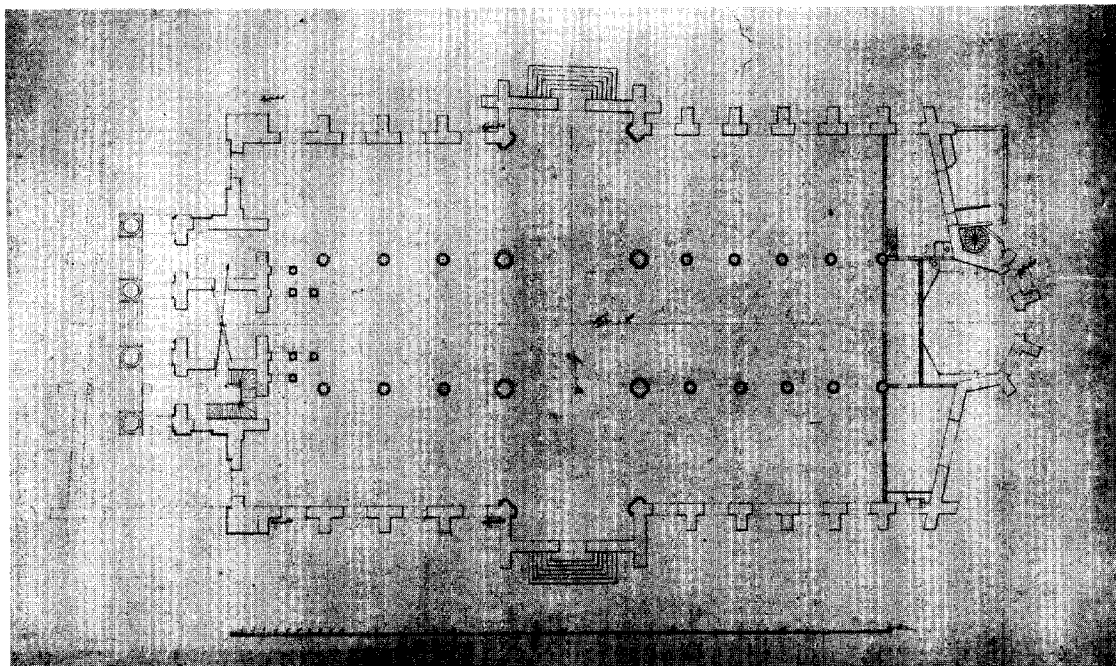
¹²² Stins, *o.c.*, 25-26.

DE KERK VAN 1882

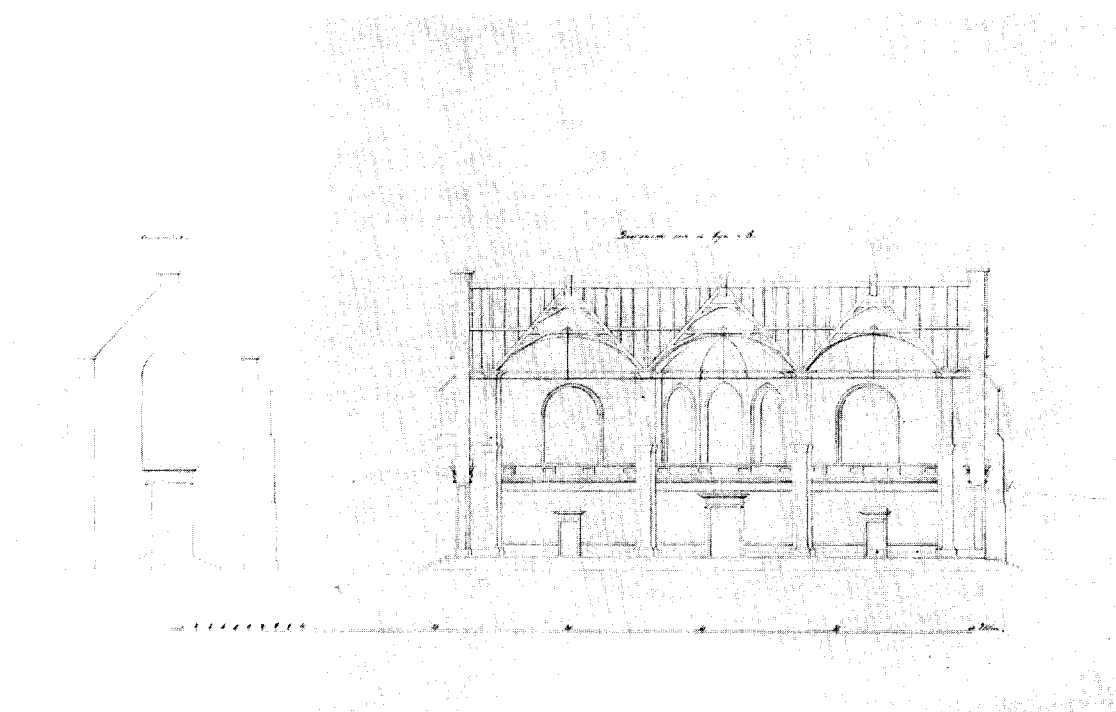
Reeds op 25 oktober 1878 brandde het vernieuwde gebouw weer af. Het *Bouwkundig Weekblad* vermeldt in 1882 hierover: „In de zomer van 1878 sloeg de bliksem voor de 2e maal in den toren der hoofdkerk; het bovendeel, na den eersten brand geheel van hout herbouwd zijnde (sic), viel brandende op de kerk met het gevolg dat ook deze een prooi der vlammen werd en in het midden der stad een grootsche schilderachtige ruïne van steen overbleef.¹²³ Het gemeentebestuur besloot tot den bouw van een nieuwen toren, de hervormde gemeente tot den bouw van eene geheel nieuwe kerk van minder omvang, ruimte aanbiedende voor ± 12 à 1300 zitplaatsen. De overblijfselen der oude kerk werden gesloopt, terwijl van den on-

¹²³ *Bouwkundig Weekblad* 26 oktober 1882, 421. Kroon & Kapteijn schrijven, dat de brand *vermoedelijk* ten gevolge van een onweder ontstond (blz. 183).

DE GROTE KERK VAN HOORN

Afb. 42. Plattegrond van het kerkgebouw ca. 1842, origineel schaal 1:100, in het archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 43. Gevel van het noordertransept en dwarsdoorsnede naar het oosten van de in 1842-1844 herbouwde kerk. Tekening, niet gesigeneerd, origineel schaal 1:100, in het archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

dersten romp van den toren gebruik werd gemaakt en deze tot een hoogte van \pm 20 Meter met nieuw metselwerk werd omkleed om verder een geheel met den kerkbouw uit te maken". Het blad vermeldt verder, dat de bouw van de nieuwe kerk voor *f* 184.051 werd aangenomen door S. Wit Jr te Oterleek (de vorige herbouw werd voor in totaal *f* 196.000 aangenomen) en dat architect was C. Muysken. De toren bleef met enig aangrenzend muurwerk staan, omdat het metselwerk nog zo goed was, dat de verzekeringsmaatschappij *f* 30.000 uitkeerde terwijl de toren voor totale herbouw verzekerd was voor *f* 50.000. De nieuwe toren kostte echter *f* 40.000. Op 4 november 1883 werd de nieuwe kerk ingewijd. „Zoo verrees het weinig fraaie en trieste gebouw, dat wij nu nog kennen, gebouwd in een tijd toen de bouwkunst juist zijn dieptepunt had bereikt" schreef Stins onbekommerd in een tijd toen de arrogantie van de architectuurhistoricus wel zo ongeveer zijn hoogtepunt moet hebben bereikt (1946).

Voorgeschiedenis van de bouw

Aan de uitvoering van het gebouw in de vorm zoals die nu (nog) te bewonderen valt, is heel wat voorafgegaan. Hiervan vindt men nog vele gegevens in het archief van de Hervormde Kerk te Hoorn.¹²⁴ Reeds drie dagen na de brand, op 28 oktober 1878, beval A. C. Bleijs zich aan als architect voor een nieuw kerkgebouw. Hij wilde kosteloos voor voorlopige schetsplannen zorgen. Bleijs was van katholieken huize en afkomstig uit Hoorn, wat mag blijken uit zijn tweede voornaam die Cyriacus luidde. Hij was al architect van de Rooms-Katholieke kerk van St. Cyriacus en St. Franciscus aan de Grote Noord aldaar, waaraan men juist was begonnen te bouwen. Men kan zich voorstellen, dat al tijdens de brand van de Grote Kerk of op het moment dat hij er van hoorde Bleijs dat buitenkansje voor zich zag de tweede opvolger van de

voormalige kerk van St. Jan en St. Cyriacus, de oude hoofdkerk, — en zo tegelijk de twee belangrijkste kerken van zijn geboorteplaats — vorm te geven. Men mag aannemen, dat hij op dat ogenblik echter weinig tijd had voor uitgebreide ontwerptekeningen.

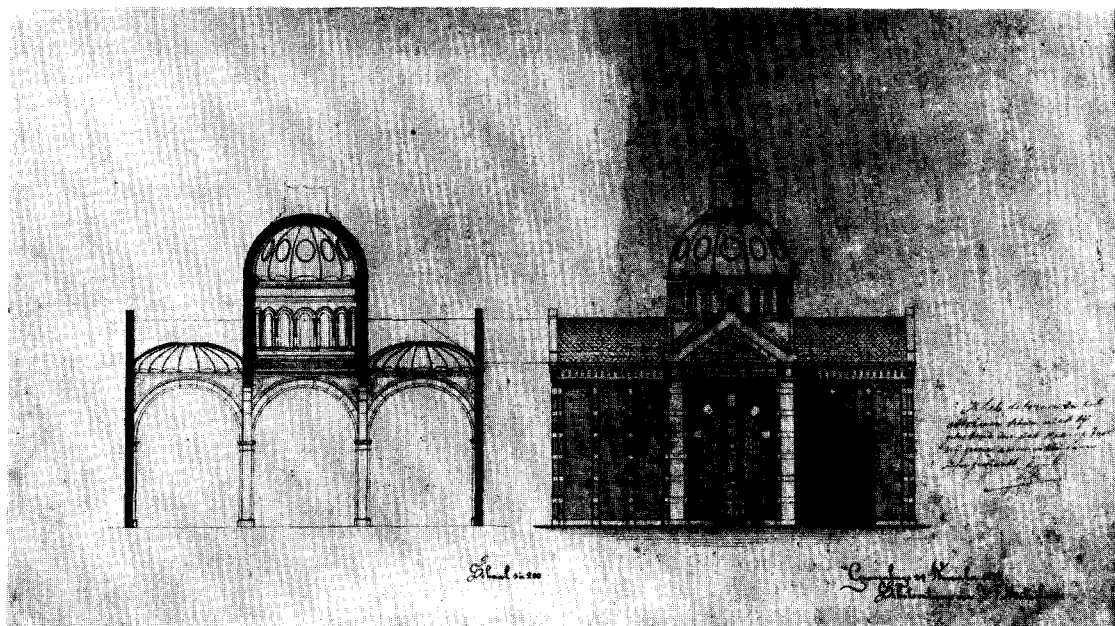
De Commissie voor de finantiele belangen der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Hoorn (te beschouwen als de kerkvoogdij), die de opdracht had de herbouw te regelen stelde samen met het burgerlijke gemeentebestuur van de stad (voor de herbouw van de toren) een programma op. Men trok architect J. F. Metzelaar uit Den Haag aan als adviseur en nodigde de heren W. H. Kam uit Amersfoort, J. H. Lelyman en C. Muysken uit Amsterdam en ook Bleijs uit om ontwerpen met een begroting te maken.¹²⁵ De tekeningen moesten anoniem voor 1 september 1879 worden ingeleverd. Het werd dus een besloten „prijskamp".

Als eisen aan het gebouw werd o.a. gesteld, dat er ruimte moest zijn voor 1400 zitplaatsen, waarvan de zittingen konden worden opgeklapt als in de stalles der schouwburgen (behalve voor de ca. 600 vrije plaatsen), een heetwaterverwarming en een aangrenzend bijgebouw met verschillende vertrekken. Men was wel zeer beducht geworden voor nog een brand, want dit bijgebouw moest door een overdekte brandvrije gang met de kerk worden verbonden. Bovendien moest de toren wel als hoofdtoegang dienen, maar niet in de kerk worden ingebouwd en moesten zowel in de toren als de kap van de kerk waterbakken worden aangebracht. Ook was er sprake van gewelven in de kerk. Opmerkelijk was verder, dat de oude funderingen gebruikt mochten worden en dat in de toren naast één luiklok en een slaguurwerk met wijzerborden er plaats moest zijn voor een carillon. De niet bekroonde ontwerpen zouden worden beloond met *f* 500,—. Aldus werd vastgesteld in de vergadering van de commissie op 3 februari 1879. In een dito gedateerde brief worden de

¹²⁴ Voor inzage in deze gegevens mijn dank aan Mevr. A. A. Muntjewerf-de Boe te Hoorn.

¹²⁵ Van W. H. Kam heb ik geen gegevens kunnen vinden. J. F. Metzelaar bouwde o.a. voor Justitie vele gevangenissen (misschien ook die te Hoorn?). Zie *Bouwkundig Weekblad*, 30 november 1882. J. H. Leliman (1828-1910) is bekend door zijn sociale woningbouw, de Ziekenverpleging Prinsengracht 767-771 (1856) en *Arti et Amicitiae*, Rokin 112 (1855) te Amsterdam (H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam 1969, 41).

Voor C. Muysken zie noot 6. Adrianus Cyriacus Bleijs (Hoorn 1842-Kerkdriel 1912) genoot zijn opleiding in België. In 1864 was hij werkzaam bij P. J. H. Cuypers, waar hij na onenigheid ontslag kreeg als tekenaar. Bouwde in Amsterdam het St.-Elizabethsgesticht, de St.-Nicolaaskerk en woon- en winkelhuizen. Hij bouwde verder een veertiental kerken in romaanse, gotische en renaissance trant. Van 1896-1902 was hij bestuurslid van de *Mij tot Bevordering der Bouwkunst* (Rosenberg, o.c., 93).

Afb. 44. Schetsontwerp voor de herbouw van de in 1878 afgebrande Grote kerk door J. F. Metzelaar, 1879. Tekening, origineel schaal 1:200, in het archief van de Hervormde Kerk te Hoorn. (Foto Monumentenzorg, 1981)

schetsen van Bleijs onder dankbetuiging aangenomen.

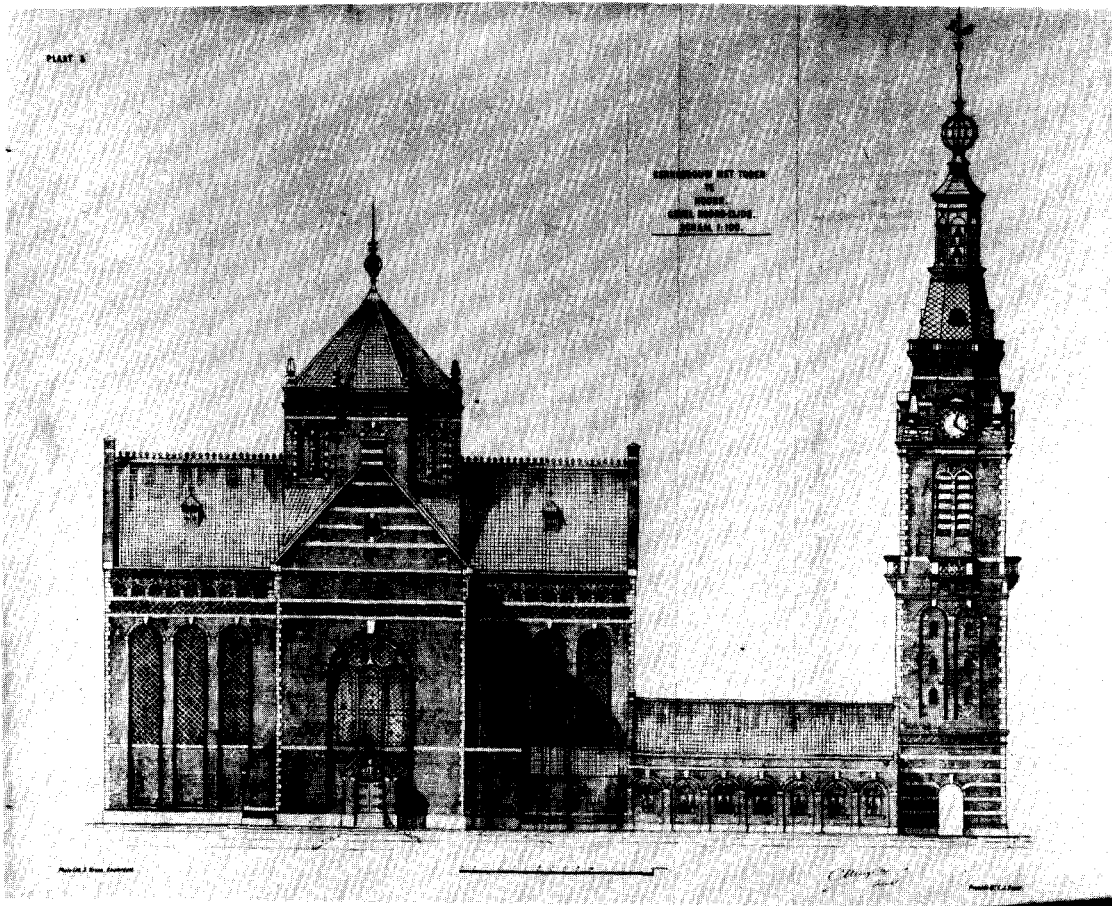
Op de 26ste februari werd tijdens een bijeenkomst aan de vier concurrerende architecten het programma bekendgemaakt. De inleveringstermijn werd daarbij echter om onbekende redenen met een maand bekort, waartegen Bleijs naar hij later althans verklaarde protest aantekende. Kam trok zich om die reden reeds na twee dagen terug en Lelyman deed hetzelfde op 14 mei. Bleijs en Muysken hoorden pas begin juni hiervan en legden, daar de prijsvraag nu van karakter was veranderd, de commissie het plan voor om samen tegen elk f 500,— een nieuw plan te maken, maar deze ging hiermee niet accoord.

Bleijs kwam nu in tijdnood en schreef de commissie, dat hij volgens de voorwaarden van het programma zijn plannen voor de eerste september zou indienen en onmogelijk kon voldoen aan de verkorte termijn van 1 augustus, omdat hij de tarieven van de bouwmaterialen te laat en de afmetingen van het orgel in het geheel niet had ontvangen. Adviseur Metzelaar schreef daarop, dat er geen verband bestond tussen het afwerken van de tekeningen en de tarieven en memoreerde een brief van de orgel-

bouwer Witte te hebben voorgelezen op 26 februari betreffende de afmetingen van het orgel. Hij adviseerde de commissie inlevering na 1 augustus niet te rechtvaardigen.

Bleijs probeerde daarop middels een deurwaarder alsnog aan de afmetingen van het orgel te komen en later op 30 augustus zijn tekeningen aan te bieden onder het motto: „Monument voor Hoorn”. Hij maakte zich zeer boos, verklaarde, dat alleen een architect die niets anders te doen had in 1 maand en 10 dagen een plan kon maken en deed de aantijging dat adviseur Metzelaar in zijn snipperuren ook een plan gemaakt had. Een feit is, dat thans inderdaad in het kerkarchief een plan voor een overwelfde kruiskerk met een ronde koepel wordt gevonden, dat ondertekend is met: J. F. Metzelaar. Daarbij is in potlood aangetekend dat hij de toren en het atrium heeft weggelaten (afb. 44). Zoals we verderop zullen zien blijkt hieruit, dat het een ontwerp voor de Grote Kerk van Hoorn betreft.

Dit ontwerp is nog geheel in de geest van het eclecticisme en verenigt romaanse en barokke elementen in zich. Opvallend zijn in het interieur de meloenvormige platte koepelgewelven en aan de buitenzijde boven de ingang het tym-

Afb. 45. Niet uitgevoerd ontwerp van de nieuwe Grote kerk door C. Muysken, 1880. Aanzicht van de noordgevels van kerk, atrium en toren. Gedrukte tekening, schaal 1:100, in het archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

paan, waarin blijkbaar een mozaïek met een religieuze voorstelling zou moeten komen. In combinatie met de hoge barokke koepel geeft dit het ontwerp onmiskenbaar een „rooms” karakter. Als de naam van Metzelaar er niet onder had gestaan had men het allicht aan Bleijs toegeschreven. Zijn ontwerp kennen we nu echter niet, omdat zijn tekeningen werden geweigerd.

De ontwerpen van Muysken

Van Muysken wordt in het kerkarchief een uitgewerkt ontwerp aangetroffen, dat ook geheel bestekklaar werd gemaakt. Op zijn tekeningen treffen we een atrium aan tussen kerk en toren, waarvan hiervoor bij het ontwerp van Metzelaar sprake was. Muyskens ontwerp wijkt hiervan overigens wat de kerk betreft niet veel in

opzet en stijl af. De kerk is ook hier in plattegrond een Grieks kruis en de gewelven hebben dezelfde meloenvorm (afb. 45-47). De koepel boven de viering is echter veel lager en achthoekig in plattegrond. Een vergelijking met de Grote Kerk van Purmerend dringt zich hierbij op. Uit Muyskens bestek wordt men gewaar, dat boven de stenen koepels ijzeren koepels hadden moeten komen en de toren van een ijzeren spits zou worden voorzien. Het atrium tussen kerk en toren, door een galerij met aanpalende vertrekken omgeven, maakt van het gebouw wel een uniek maar ook onsamenhangend geheel.

De werkelijke redenen waarom het ontwerp niet tot uitvoering is gekomen wordt men uit de stukken niet gewaar, maar zijn mogelijk de ho-

ge kosten geweest (de begroting mocht niet boven de f 190.000 uitkomen zonder orgel en verlichting), terwijl de verzekeringsmaatschappij blijkbaar niet zulke hoge eisen aan de brandveiligheid stelde. Het ontwerp van Metzelaar is mogelijk als een „verbetering” van Muyskens plan op te vatten, en was de reden om de toren en het atrium weg te laten, dat hij daarop geen kritiek had.

Terwijl de aanbesteding al op 18 mei 1880 had plaatsgevonden werd Muysken op 29 juli van dat jaar opgedragen een geheel nieuw ontwerp te maken, waarbij de toren aan de kerk verbonden moest worden en de kap niet geheel brandvrij hoefde te zijn. Hij wijzigde de bouwstijl van de kerk van eclecticisme in renaissancistisch. Er wordt in het kerkarchief echter ook nog een ongesigneerd ontwerp van een kerk in renaissancestijl aangetroffen, dat grote overeenkomst vertoont met Muyskens laatste, uitgevoerde ontwerp. Het gaat hierbij om twee perspectieftekeningen van een kerk met vrijstaande toren, door een gang onderling en met een laag bijgebouw verbonden. De kerk is hoogst origineel van vorm door zijn basilikale opbouw met smalle zijbeuken, waarboven lichtbogen de lichtbeuk schoren, in combinatie met de „oudhollandse” renaissancestijl. In het midden suggereert een topgevel een transept. De overige traveeën zijn wisselend van breedte en de zijbeuk maakt de indruk een galerij te bezitten.

Gezien het feit dat deze kerk stenen gewelven had moeten krijgen en de onderlinge situering der drie bouwvolumes is het duidelijk, dat dit ontwerp aan de voorwaarden van het eerste programma voldoet. Misschien hebben we hier zelfs te maken met een weergave van het oorspronkelijke ontwerp van Muysken voor de prijsvraag (die ontwerpen zouden het eigendom van de maker blijven), en heeft hij na het krijgen van de opdracht in overleg met Metzelaar voor het „definitieve” plan het ontwerp met atrium en kruiskerk getekend. Jammer is, dat op de perspectieftekening het bovendeel van de toren niet is weergegeven, zodat we nu niet weten of dit overeenkomst vertoont met dat van het ontwerp met atrium. Ook kunnen we niet zien hoe hij de situering van de kerk heeft gedacht, als van de romp van Zochers toren gebruik zou moeten worden gemaakt, ten noorden of ten oosten daarvan dwars over het Kerkplein. Herbruik van genoemde torenromp staat trouwens niet expliciet in het programma van

de prijsvraag aangegeven. Men liet het blijkbaar aan de ontwerper over in hoeverre die dat in verband met het drukken van de bouwkosten nodig achtte. Het is ook mogelijk, dat de kerk van de perspectieftekeningen een variant is, een tussenvoorstel van Muysken, waarbij voor het bovendeel van de toren nog weer verschillende varianten konden worden aangeplakt. De perspectieftekening is overigens nogal onbeholpen uitgevoerd en verraadt aldus weinig kennis en ervaring van de maker.

Uit deze geschiedenis van de ontwerpen komt Muysken als een soepele figuur naar voren, Bleijs daarentegen als een principieel iemand, die als hij minder koppig was geweest nog wel kans had gehad de opdracht te krijgen. Het is echter ook mogelijk, dat de commissie eigenlijk Bleijs niet wilde en met opzet de inleveringsdatum vervroegd heeft om Bleijs buiten spel te zetten, omdat ze wel wisten, dat deze het erg druk had met de bouw van de Rooms-Katholieke kerk aan de Grote Noord.

Op het definitieve, gerealiseerde ontwerp van Muysken zijn kerk en toren dan aan elkaar gebouwd (afb. 49-51). De kerk kreeg in zijn plattegrond nu de vorm van een Latijns kruis, maar de inwendige ruimte werd in een T-vorm gemaakt, omdat in het „koor” de nevenruimten werden ondergebracht. Verder kreeg de kerk toch smalle galerijen, mogelijk in verband met de kolommen, die de overspanning van de ruimte moesten verkleinen. De transeptarmen werden van traptorens voorzien, die niet zeer fraai te noemen zijn. Overigens is het interieur, zoals dat thans nog kan worden aanschouwd zeker niet lelijk en bepaald indrukwekkend. De toren is minder gelukkig van vorm als op het eerste ontwerp met atrium. Dit is mogelijk te wijten aan de kritiek, die de kerkeraad had op de hoofdvorm van de toren, vooral wat de overgang van de lantaren naar de spits betrof.

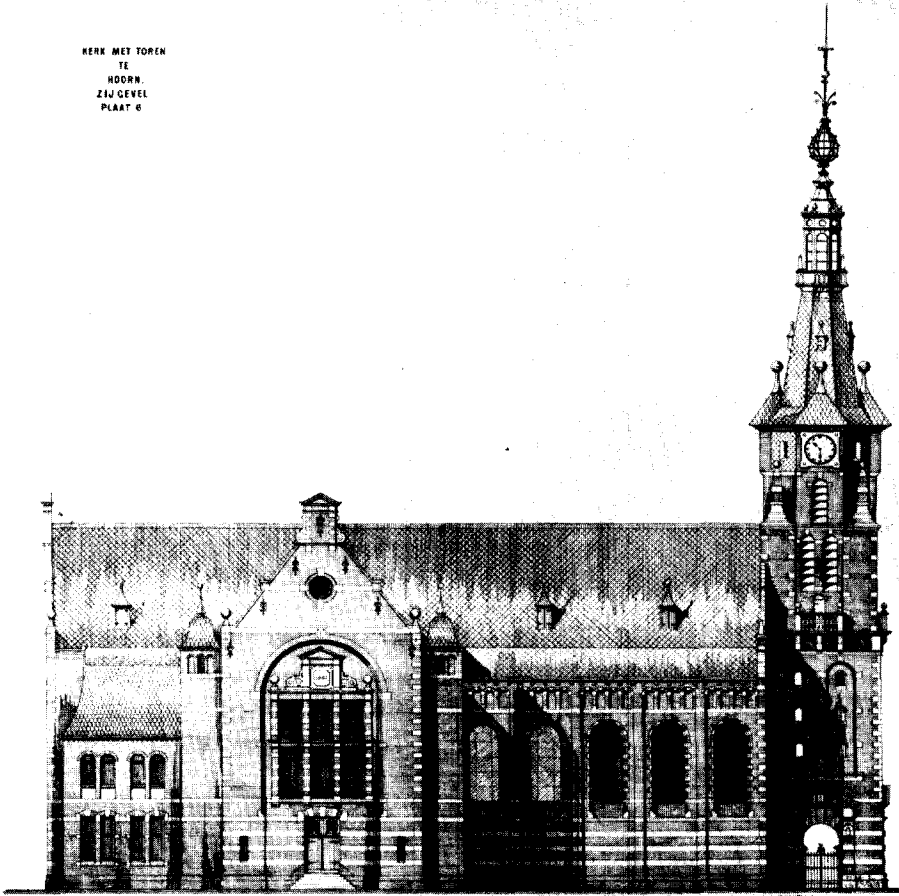
De sloop van de oude en de bouw van de nieuwe kerk
Op 1 augustus 1880 deed B. Blanken de dagelijkse architect van de Commissie voor de financiële belangen van de Nederlandsche Hervormde Gemeente van Hoorn een voorstel betreffende de sloop van de ruïne met een schatting van de opbrengst van de afbraak. De graven, zerken en het monument van Pieter Florisz zouden onaangeroerd moeten blijven. Aldus staat ook in de „Voorwaarden van Verkoop voor Afbraak van ...enz.” gedateerd 27 oktober

DE GROTE KERK VAN HOORN

Afb. 48. De toren van de Grote kerk met de naar het ontwerp van C. Muysken gebouwde spits. (Repro Monumentenzorg)

KERK MET TOREN
TE
HOORN.
ZIJ GEVEL
PLAAT 6

Afb. 49. De noordgevel van de Grote kerk en toren volgens het uitgevoerde ontwerp naar plannen van C. Muysken, 1881. Gedrukte tekening schaal 1:100, in het Archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

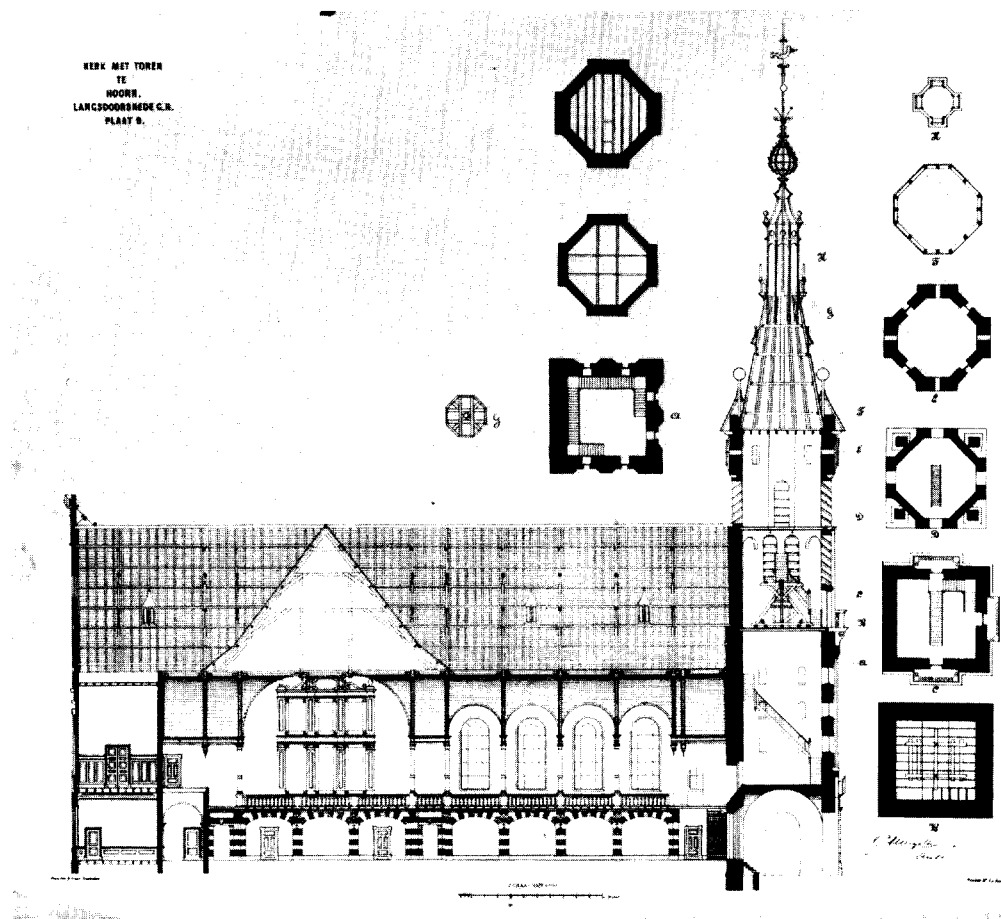
1880 omschreven. In de praktijk echter werd toch alles opgeruimd.¹²⁶

Op 15 maart 1881 vond de aanbesteding van de nieuwbouw plaats. Er waren elf inschrijvers onder wie Simon Wit uit Oterleek het werk gegund werd. Het slopen begon de 18de maart en duurde drie maanden, terwijl achter de slopers aan direct voor het nieuwe werk werd geheid. Alle fundamenten, die in de weg lagen moeten daarbij zijn geroid. Vergelijking van de ligging van de tegenwoordige kerk met die van de voorgaande laat zien, dat dit vooral ter plaatse van het transept het geval was, terwijl de fundamenten nergens precies met elkaar stroken.

¹²⁶ Zie noot 99.

Men mag dan ook wel aannemen, dat Muysken niet van de bestaande funderingen is uitgegaan. Wel bleef de torenromp tot een hoogte van 18 à 20 meter staan. Men vertrouwde de fundering van 1842 blijkbaar voldoende om deze romp weer te gebruiken, waarbij ook de uitkering van de verzekering een rol speelde. Toch zou hier scheurvorming door ongelijke zetting kunnen optreden, vooral als men bedenkt, dat deze toren voor wat de westmuur betreft op de plaats staat van de oostmuur van de onvoltooide vroeg-15de-eeuwse toren (afb. 20).

Het bestek van de gebouwde kerk is niet gevonden, maar in het eerste bestek is de bepaling opgenomen, dat van half november tot begin maart niet mocht worden gemetseld. Men mag

Afb. 50. Lengtedoorsnede van de Grote kerk naar het tweede goedgekeurde ontwerp van C. Muysken. Gedrukte tekening, schaal 1:100, in het archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

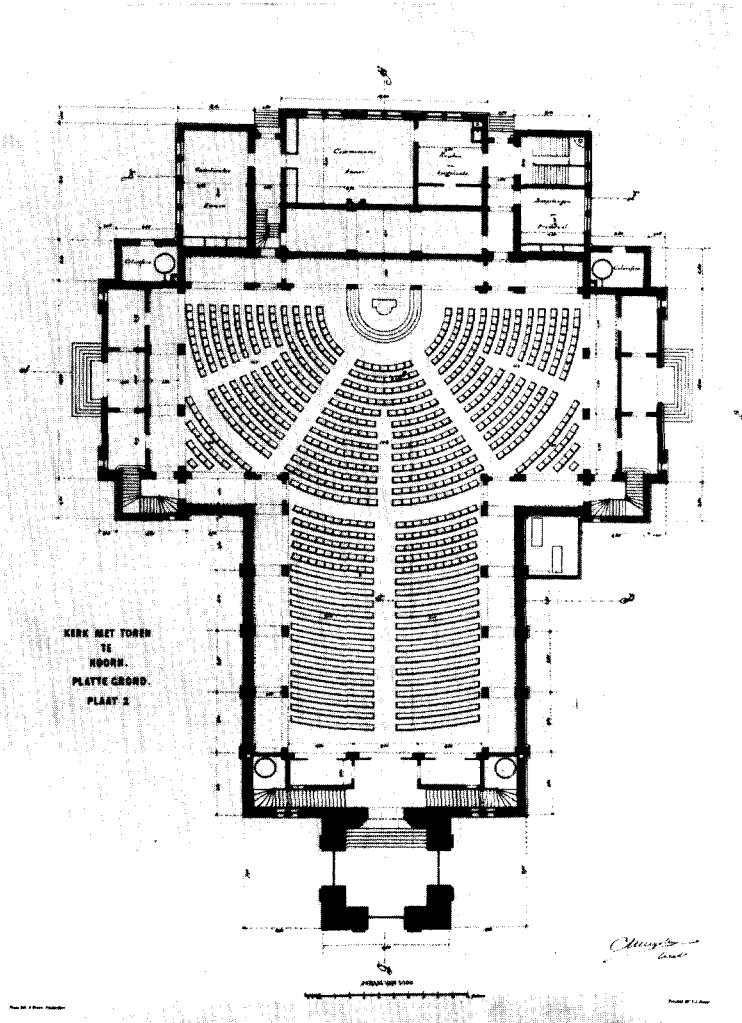
dus aannemen, dat in die periode van 1881 op '82 niet buiten is gewerkt. Van het verloop van de bouw krijgt men overigens enig idee door het gedicht, dat C. Hoogland, die in dienst van de aannemer was, van de bouw maakte. Hierdoor zijn we ook ingelicht omtrent de gebruikte natuursteen. Bij het lossen van een schip met steen, hardsteen en la Rochette, „verplette” de dichter namelijk vier vingers.¹²⁷ In de muur van deze kerk werd ook weer een oorkonde ingemetseld, verpakt in een loden koker, welke plechtigheid werd verricht door Jhr Mr Dirk van Akerlaken (voorzitter van vorengenoemde commissie). Het doophek in de kerk werd ook door diens familie geschonken.¹²⁸ De graftombe van

¹²⁷ C. Hoogland, *o.c.*, 9 (zie noot 5).

Pieter Florisz werd niet herplaatst. De restanten bestaande uit het marmeren reliëf aan de voorzijde met een afbeelding van de zeeslag en de helm en het harnas van de zeeheld werden in het Westfries Museum ondergebracht en zijn daar nog te bezichtigen.

Op 4 november 1883 werd de nieuwe kerk ingewijd. In 1886 kreeg de firma Witte opdracht voor een nieuw orgel, dat in 1889 schijnt te zijn gereedgekomen. In 1971 is dit orgel overgeplaatst naar de R. K. St.-Plechelmuskerk te Oldenzaal en daar van een eigentijds front voorzien. De kansel verhuisde na sluiting van de kerk in 1968 naar de Ned. Herv. Kerk te Arnehuizen. Thans biedt de Grote Kerk onderdak

¹²⁸ Stins, *o.c.*, 27.

Afb. 51. Plattegrond van de huidige Grote Kerk naar Muyskens tweede ontwerp. Gedrukte tekening, schaal 1:100, in het archief van de Hervormde kerk. (Foto Monumentenzorg)

aan een zaak in watersportartikelen en staan er in het interieur in plaats van stoelen voor de gelovigen plastic zeilboten opgesteld.

Toren en klokken

Er werd in 1883 slechts één nieuwe klok aangeschaft, gegoten door Van Bergen uit Heiligerlee. Het nieuwe uurwerk voldeed niet, zodat van Bergen een nieuw moest maken, terwijl er tevens een slagklok bij werd besteld. Hoewel bij de bouw van de toren rekening werd gehouden met een carillon, was daarvoor weer geen geld. Vanaf 1923 maakten particulieren weer plannen daartoe, maar de zaak kwam moeilijk op

gang wegens gebrek aan belangstelling. Bovendien was er ruimte voor maar 20 klokken.¹²⁹

In 1936 waaide de spits bijna van de toren en werd hij afgebroken. Ondertussen was de belangstelling voor een carillon toegenomen en kwam er geld binnen, zodat men plannen maakte voor een groter carillon. Bij herstel van de torenspits zou dan de klokkeverdieping kunnen worden aangepast. Dit gebeurde door de inspringende muren van de schuine zijden van het achtkant naar buiten te plaatsen en van

¹²⁹ Voorgaande gegevens over toren en klokken werden ook weer aan dit werk ontleend (blz. 27-34).

galmgaten te voorzien, waardoor de hoekpinakels moesten verdwijnen. De spits van de toren werd vereenvoudigd herbouwd door de lan- taarn met open peer weg te laten, want men vond de oude spits zeer lelijk en ontsierend voor het stadsbeeld (afb. 48). Eenvoud is tenslotte het kenmerk van het ware... (en veel goedko- per) (afb. 52).

In 1939 was het klokkenspel voltooid, bestaande uit 37 klokken. De twee aanwezige klokken had men omgesmolten tot klokken die in het carillon pasten. De gieter was ook dit keer Van Bergen. Men had natuurlijk niet lang plezier van dit spel. Dat werd bedorven door de Duitse bezetter op wiens last in maart 1943 de klokken uit de toren werden gehaald door de firma Meulenberg uit Heerlen. Na de oorlog werd er opnieuw geld ingezameld voor een carillon. Ten behoeve hiervan schreef Stins ook zijn geschiedenis van de Hoornse klokken. Reeds in 1950 klonken er weer klokketonen over de stad. Het huidige carillon bestaat uit 42 klokken en is weer gegoten door de firma Van Bergen. Vijf- tien kleine klokken zijn nog van voor de oorlog. Deze werden in 1947 teruggevonden met één gescheurd exemplaar, dat moest worden over- gegoten.¹³⁰

¹³⁰ Archief van de vereniging „Het Carillon”. Gemeen- tearchief Hoorn.

Afb. 52. De toren van de Grote kerk tijdens de bouw van de nieuwe spits omstreeks 1939. (Foto Verz. Prentenkabinet, Leiden)

SUMMARY

In the last century the Great Church of Hoorn (a town situated 30 miles north of Amsterdam on the shores of what was once the Zuyder Zee) was destroyed twice by fire. It was generally accepted that after the first of these fires, in 1838, a whole new building was constructed, which, after the second fire in 1878, was replaced by the one which still exists, but has been out of use since 1968. Concerning the preceding medieval building we knew only that it was a long three-aisled structure with wooden barrel vaultings, a type of church built in many Dutch towns in the fifteenth century. Analysis of photographs of the ruins after the second fire and some designs for the church built in 1842, which were recently discovered, revealed however, that in that year most of the medieval building was retained

and provided with a new western façade including a tower in the classicistic style of those days, designed by K. G. Zocher. Only this tower was incorporated into the new church of 1882, designed by C. Muysken in the new renaissance style.

Further investigation of seventeenth and eighteenth century representations of the old church, sketches of the ruin made in 1838 and old maps made it possible to form a good picture of the medieval building. This combined with information in written records (Velius' chronicle of Hoorn up to 1630, continued by others) and in the municipal archives, also made it possible to describe the history of its construction, the churchyard and its surroundings, and the interior with the furniture, organs, paintings and the like.

In brief the history is as following. Hoorn was first settled at the end of the thirteenth century at a place where a road ran inland from a bend in the West-Frisian dyke, a passive defense against the sea, which kept advancing from the south. The inhabitants did not build their first church until about 1321. It was situated in the southwestern corner of the village, built of wood and dedicated to St. Cyriac. This building burned down in 1328. A new wooden church dedicated to St. John the Baptist and St. Cyriac was erected some time later on the site of the present church to avoid incursions of the sea. The town now acquired a good harbour and began to flourish as a seaport. However, mainly because of soil problems, it was not until 1405 that a new choir and transept were built of brick. We think the wooden nave was replaced in 1429 by a three-aisled structure with brick walls and stone pillars. The plans must have included a tower on the west side, because in 1530 its foundations were discovered inside the church, the nave meanwhile having been enlarged westward with two bays. In 1470 we find the first mention of a wooden bellfry, standing on the other side of the street, west of the church. It was demolished in 1853. In 1464 the ditch surrounding the churchyard was covered and gradually all the „canals” in the vicinity disappeared. The churchyard was enlarged eastward when a new large choir was started in 1480, to give the church a length of 300 ft. This choir was still under construction in

1500, the year in which Master Jacob was given a builder's contract. He is probably the same man as the Master Jacob Symonsz of Edam, who in 1531 built the beautiful wooden tower on the western end of the church, placing the two stone pillars of the substructure on the rediscovered tower foundation. In 1519 the no longer protruding south transept was lengthened by the addition of two bays. Now the churchyard was reduced to the north and east sides. This situation lasted till 1663, when the surrounding wall was broken down and a square made.

In the prosperous years of the first half of the sixteenth century the church was enriched with a rood screen, two organs and paintings on the vaulting by the famous Jacob Cornelisz van Oostanen (1522). The carved retable of the altar, ordered in 1493 from Jan Pietersz van Gisp, was replaced in 1549. In 1533 a public library was added. The iconoclastic Protestants took over the church in 1572 and removed all the altars and sculptures in a rough way. In the seventeenth century the church received a carillon of 32 bells, made by the famous Pierre Hemony, some new furniture, four epitaphs, a marble tomb and some stained glass windows. By that time the eastern half of the church served only as a walking ground. In the eighteenth century many repairs were done and in 1777 a large new organ was installed. All this was lost in the fire of 1838.

NASCHRIFT

Bij het ter perse gaan van dit artikel werd ik nog gewezen op het bestaan van een fraai gesneden paneel afkomstig van deze preekstoel, dat wordt bewaard in het Westfries Museum. Voorgesteld is het Laatste Avondmaal binnen een boog in perspectief (z.g. „inkijkgen”). Er zijn overblijfselen van polychromie, terwijl op de vlakke achterkant een gedeelte van de tien geboden is geschilderd in witte gotische letters op een zwarte achtergrond (beschrijving en afbeelding: J. C. Kerkmeijer, „Het West-Friesch Museum te Hoorn”, *Het Huis, oud en nieuw*, 4, 1906, 326-329). Abbing (*Vervolg*, 235, noot 1) las in de „handschriften C.D.” op het jaar 1725 daarover de volgende aantekening: „Na de Reformatie waren de paneelen in den predikstoel van de Groote Kerk met de binnenvlakten naar buiten gezet, en zwart geverwd. Hierop was, met witte letteren, de Wet des Heeren (de Tien Geboden)

geschilderd. Dan als dit nu veel te boersch geacht werd, zoo werden, op order van Heeren Kerkmeesteren, de voorpaneelen 2 à 3 maal met Berlijnsch blaauw overgeschilderd, en de overige ornamenten zwaar verguld.” Hieruit blijkt, dat het bewuste paneel vóór of in 1725 uit de preekstoel is verwijderd en daardoor de brand van 1838 heeft overleefd. De kansel was dus voorreformatorisch en moet gezien de stijl van het paneel omstreeks het midden van de zestiende eeuw zijn gemaakt.

De op blz. 208 e.v. genoemde Johannes Mittenreyter was orgelbouwer te Leiden. Voor de Doopsgezinde Kerk aan de Pieterskerkstraat aldaar bouwde hij een orgel, waarvoor Schadé eveneens het beeldhouwwerk leverde. Ook worden een aantal orgels in Rooms-Katholieke schuilkerken te Leiden aan hem toegeschreven. Hij overleed in 1800. Zie: T. Brouwer, *Sleutelstad, Orgelstad*, Zutphen 1979, 131 en 161 e.v.

RECTIFICATIE

In aflevering 3 van deze jaargang staat op blz. 117 als geboorte- en sterfjaar van F. M. L. Kerkhoff abusievelijk 1885-1911 vermeld. Dit moet zijn 1858-1909.

NIEUW MONUMENTENBELEID IN DEN HAAG

KANTTEKENINGEN BIJ DE NOTA „ZICHT OP STADSGEZICHT EN MONUMENT 2”

G. W. VAN HERWAARDEN

In augustus 1980 publiceerden Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage een tweede monumentennota met de titel „Zicht op Stadsgezicht en Monument 2”. Dit stuk werd opgesteld door het Gemeentelijke Bureau Monumentenzorg, dat in Den Haag als uitvloeisel van de eerste monumentennota op 1 oktober 1977 van start ging.

Nadat Burgemeester en Wethouders de daarvoor in aanmerking komende organisaties en instanties in de gelegenheid hadden gesteld hun mening over de nota te geven, kwam het stuk met een preadvies van Burgemeester en Wethouders aan de orde in de raadsvergaderingen van 19 en 26 januari 1981. Aan de orde kwamen ook initiatiefvoorstellen inzake „een verordening monumenten en stadsgezichten” en inzake „een effectief en samenhangend beleid ten behoeve van de bescherming karakteristieke stadsdelen” van het raadslid A. J. A. Verduyn Lunel. Deze voorstellen waren gebaseerd op een nota van zijn fractie (die van de Politieke Partij Radicale) van juni 1980, getiteld „Stop de sloop van de stad”.

De aanvaarding van de nota door de raad (zonder hoofdelijke stemming) op 26 januari 1981 is als een mijlpaal in de geschiedenis van de Haagse monumentenzorg te beschouwen. Dit moment geeft mij dan ook aanleiding stil te staan bij deze geschiedenis en bij de ontwikkelingen, die hebben geleid tot het opstellen en uitbrengen van dit stuk. Immers, als de nu aanvaarde voornemens op het terrein van het gemeentelijke monumentenbeleid inderdaad tot uitvoering worden gebracht — en dat betekent uiteindelijk de bescherming van circa 4.000 panden! — zal van het stuk een invloed uit-

gaan, die v er over onze tijd heen reikt, en die mede bepalend zal zijn voor het „gezicht”, dat Den Haag in de volgende eeuw zal hebben.

HAAGSE MONUMENTEN

De geschiedenis van de Haagse monumenten en de daaraan al dan niet bestede zorg is nog niet diepgaand onderzocht of beschreven. Een aan Den Haag gewijd deel in de onder verantwoordelijkheid van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving verzorgde serie „De Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst” is niet voorhanden. Daar met deze reeks in 1912 een aanvang is gemaakt, lijkt de vraag gerechtvaardigd, wanneer de rijksmonumentenbeschrijvers denken toe te komen aan de beschrijving van om maar iets te noemen het Binnenhofcomplex, toch niet de minste van de van rijkswege beschermde monumenten. Mij lijkt deze geschiedenis van belang. Den Haag telt immers een 700-tal van rijkswege beschermde monumenten binnen zijn grenzen en neemt daarmee de achtste plaats in op de lijst van de steden met de meeste van rijkswege beschermde monumenten.¹ Een bijzonder aspect is bovendien dat vele van die monumenten rijkseigendom zijn. Het zou tevens belangwekkend zijn de rol van het rijk als monumenteneigenaar in de Haagse monumentengeschiedenis na te gaan. Hoe belangrijk die rol is, illustreren de recente nieuwbouwplannen voor de Tweede Kamer.

Op 31 mei 1966 stelde de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de lijst van beschermde monumenten voor de ge-

¹ Het in het jaarverslag 1979 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, blz. 127, opgenomen staatje geeft het volgende beeld:

gemeente	aantal beschermde monumenten
Amsterdam	6814
Maastricht	1455

Leiden	1121
Middelburg	1074
Haarlem	1000
Utrecht	922
Dordrecht	775
's-Gravenhage	718

meente 's-Gravenhage vast.² Dat betekende, dat nu vaststond, welke gebouwen en bouwwerken naar het oordeel van de Minister en zijn adviseurs, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, van zodanige bijzondere waarde moesten worden geacht, dat de sloop ervan diende te worden voorkomen.

Daarvóór kon er onzekerheid heersen over de monumentwaardigheid van een bouwwerk. Dat gold al helemaal voor de tijd, dat mannen als Alberdingk Thijm,³ Rose⁴ en Vosmaer⁵ de monumentenproblematiek in ons land voor het eerst serieus aan de orde stelden. Ook De Stuers geeft niet precies aan, wat hij bedoelt, als hij het heeft over het behoud van wat hij noemt „de monumenten van kunst en historie”.⁶ Omdat een goede inventarisatie van monumenten, gebaseerd op zo objectief mogelijke criteria niet voorhanden was, is dat ook wel te verklaren. Naast hetgeen sommigen uit eigen wetenschap wisten — en dat was bij een man als De Stuers zeer veel — had men slechts de beschikking over uitgaven als de vanaf 1852 door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst gepubliceerde serie „Afbeeldingen van bestaande gebouwen”. De Stuers beseftte, dat een goede inventarisatie ten grondslag behoorde te liggen aan een monumentenbeleid. Toch werd pas na zijn vertrek bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1901) door de in 1903 ingestelde „Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”⁷ een aanvang gemaakt met de formele monumenten-inventarisatie in ons land.⁸ Degenen, die zich om oudheidkundige zaken bekommerden, voelden bij wijze van spreken intuïtief aan, waarover het ging als zij klaagden over de verwaarlozing van „monumenten van kunst en historie”.

VICTOR DE STUERS OVER DEN HAAG

De Stuers wijdt in „Holland op zijn smalst” ook aandacht aan een aantal Haagse gebouwen, die hij als „monumenten van kunst en historie” beschouwde. Het in zijn artikel niet noemen van een bepaald gebouw betekent nog niet, dat hij een dergelijk gebouw geen monument achtte. Maar hij was er nu eenmaal op uit misstanden (in zijn ogen) aan de kaak te stellen, en in Den Haag waren dat naar zijn oordeel zonder meer de volgende situaties:

- de Hof- of Loterijzaal (thans de Ridderzaal geheten): De Stuers breekt de staf over het vervangen van de middeleeuwse houten kap door een gietijzeren constructie, waartoe de rijksbouwmeester Rose in 1861 was overgegaan;
- de ontsiering van de vergaderzaal van de Eerste Kamer door een tribune op gietijzeren kolommen; deze tribune ontsiert de zaal nog altijd;
- de Jacobstoren vanwege de daarop in 1861 door de Haagse gemeentearchitect Van der Waeijen Pieterszen aangebrachte gietijzeren spits;
- de verwaarlozing van de Gevangenpoort, niettegenstaande het feit, dat dit gebouw bij Koninklijk besluit van 4 februari 1853, nr. 80, was verklaard tot nationaal monument en was vastgesteld, dat het gebouw als historisch gedenkteken beheerd en onderhouden zou worden door het Ministerie van Binnenlandse Zaken;
- het voornemen het Huijgenshuis op het Plein te slopen;
- de gietijzeren krullen van de Kloosterkerk, die later bij een restauratie weer werden verwijderd;
- het verfwerk van het raadhuis aan de Groenmarkt.

² H. J. F. de Roy van Zuydewijn „De bescherming van monumenten in Den Haag”, *Jaarboek Die Haghe* 1970, 102-130, en G. W. van Herwaarden, „Haagse monumenten na het Monumentenjaar”, *Jaarboek Die Haghe*, 1976, 1-17.

³ „Open brief” gericht in 1848 door J. A. Alberdingk Thijm aan de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, over „De instandhouding van onze Monumenten”.

⁴ Rede, gehouden door de architect W. N. Rose op 23 juli 1855 onder de titel „Zijn onze middeleeuwse gebouwen in eenen staat van verval? Zoo ja, wat is daarvan de oorzaak? Verdienen zij, als gedenktekenen van onze kunst

en geschiedenis, bewaard te worden? Wat wordt daartoe gevorderd? Hoe zal men zich de middelen daartoe verschaffen?”, gepubliceerd in *De Dietsche Warande* en aangehaald door J. A. C. Tillema in zijn „Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland”. 's-Gravenhage 1975, 245.

⁵ B.v. in de *Nederlandsche Spectator* van 13 januari 1861, nr. 3.

⁶ „Holland op zijn smalst”, 327.

⁷ De Voorloopige Lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Utrecht/Den Haag 1908-1933.

⁸ J. A. C. Tillema, *o.c.*, 325 e.v.

Wat hij op blz. 399 in „Holland op zijn smalst” over Den Haag zegt, laat aan duidelijkheid over zijn inzichten niets te wensen over: „Wat bespot ons niet de vreemdeling, en wat zullen onze nakomelingen ons niet minachten bij het zien van monstrositeiten gelijk de Hooge Raad, het Ministerie van Koloniën, het nieuwe Ministerie van Financiën⁹ om niet te spreken van hetgeen het Haagsche Gemeentebestuur heeft doen bouwen, van het Politiebureau af¹⁰ tot de eenvoudigste pomp of lantaarn, die Huijgensplein en Buitenhof ontsiert!” Het lijkt nauwelijks een vraag, of De Stuers die mening niet nog steeds zou zijn toegedaan, wanneer hij kennis had kunnen nemen van de gebouwen, die na de oorlog tot stand kwamen ten behoeve van de huisvesting van het departement van Financiën aan het Korte Voorhout en van de departementen van Binnenlandse Zaken en Justitie in het Spuikwartier. En zou hij het in 1980 klaargekomen politiebureau hebben kunnen waarderen? Op blz. 401 tenslotte: „Of kan men ongelukkiger voortbrengselen vinden dan het monument voor 1813 in het Willemspark, dat door tobben verknoeid werd en waarvan de bas-reliëfs den toets der meest toegevende kritiek niet kunnen doorstaan...”¹¹

BREKEN, BOUWEN EN BEHOUDEN¹²

Het onbeveiligde dorp Die Hage was, nadat het in het begin van de 80-jarige oorlog in een zodanig vervallen staat was geraakt, dat zelfs was overwogen het regeringscentrum naar Delft over te brengen, ten tijde van de stadhouders Maurits en vooral Frederik Hendrik uit zijn puinhopen herrezen. Het middeleeuwse uiterlijk van het „dorp” verdween voor een groot deel, zeker langs Vijverberg, Kneuterdijk en

Voorhout, waar fraaie huizen, zoals het Mauritshuis, de Sebastiaansdoelen, het huis Schuylenburch, het Johan de Witthuis, het huis Huguetaan, het huis Patras om een aantal belangrijke nog bestaande voorbeelden te noemen, Den Haag gingen verrijken. Die Haghe kwam weer tot bloei en rijkdom,¹³ een situatie, die tot in de 18de eeuw voortduurde. Allengs echter nam de verpaupering toe.

Door de vierde Engelse oorlog (1780-1784) en vooral de Franse overheersing verarmde Den Haag aanzienlijk. In 1813 bleken van de 8800 huizen er 600 te zijn gesloopt.¹⁴ In de eerste helft van de 19de eeuw kwam daarvoor weinig belangwekkends in de plaats. Tot de belangrijkste nieuwe gebouwen kunnen drie Waterstaatskerken (waarvan er nog één, die aan het Westeinde, over is), enkele kazernes (alle gesloopt), de synagoge aan de Wagenstraat (thans moskee), het Paviljoen Von Wied in Scheveningen, twee „wachtjes” waarvan die aan het Rijswijkseplein nog bestaat, en de Academie van Beeldende Kunsten aan de Prinsessegracht, werken van de gemeente-architect Zeger Reijers, worden gerekend. Het Oude Hof aan het Noordeinde kreeg onder supervisie van de architect J. de Greef een 19de-eeuws aanzien.¹⁵

Na 1860 begon Den Haag weer in sterke mate te groeien. Achtereenvolgens kwamen wijken als het Willemspark, de Schilderswijk, het Zeeheldenkwartier, de Archipelwijk, Duinoord, het Statenkwartier, de Transvaalbuurt, de Regentessebuurt en het Benoorden- en Bezuidenhout tot stand. Ook het historische centrum onderging een drastische vernieuwing. Dat betekende de sloop van enkele gebouwen, waarvoor wij thans onze uiterste best zouden doen ze te be-

⁹ De Stuers heeft de in 1872 gebouwde vleugel langs de Parkstraat op het oog, die eerst onlangs na de verhuizing van het Ministerie van Financiën naar het Korte Voorhout werd gesloopt.

¹⁰ Deze aanbouw aan het oude raadhuis werd in 1964 gesloopt; ter plaatse bevindt zich nu het gemeentelijke informatiecentrum met daarboven de raadszaal, zie ook noot 24.

¹¹ Dit monument naar een ontwerp van Koelman en Van der Wayen Pieterszen kwam in 1869 na veel geharrewar gereed; het ontwerp van De Stuers' vriend Cuypers was afgewezen; zie hierover R. Blijstra, „Vroeg 19de-eeuwse bouw in 's-Gravenhage”, *Maandblad der Gemeente 's-Gravenhage*, 1968, 37-41, en H. Janse, *Zeven eeuwen bouwen in 's-Gravenhage 1280-1980*, 's-Gravenhage 1980, 94-96; het

gedenkteken is onlangs zorgvuldig door de gemeente 's-Gravenhage gerestaureerd.

¹² Vgl. het boek van Michiel van der Mast en Guus Rijken, *Den Haag, over bouwen, breken en behouden*, dat als een soort illustratie van dit artikel kan worden beschouwd (uitgeverij Paagman, 1976).

¹³ Voor een algemeen beeld van deze ontwikkeling raadplege men H. E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, 1937.

¹⁴ J. Kuyper „'s-Gravenhage gedurende de 19de eeuw”, *Jaarboek Die Haghe*, 1904.

¹⁵ Voor een overzicht in kort bestek: R. Blijstra, *o.c.*, 1968, en H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Haagse huizen en gebouwen*, Amsterdam 1970.

houden, zoals het vroeg 17de-eeuwse Diaconie-huis aan het Spui,¹⁶ het Huijgenhuis aan het Plein¹⁷ en de Hofkapel op het Binnenhof,¹⁸ die respectievelijk in 1867, 1876 en 1879 werden gesloopt.¹⁹

Maar ook vele wat eenvoudiger 17de- en 18de-eeuwse panden aan het Buitenhof, de Kneuterdijk (nr. 2, het huis Van Reede, en nr. 8, het huis Van Hogendorp), het Tournooiveld (het huis van Caan), Plein (het interessante pand met pothuis op de hoek met de Korte Potten), Spui en Spuistraat, Hoogstraat, in de omgeving van het raadhuis aan de Groenmarkt, Westeinde enz. ontkwamen niet aan de vernieuwingsdrang.²⁰

Van weinig van deze huizen werd tot op heden de geschiedenis vastgelegd. Een goed voorbeeld van een dergelijke beschrijving geeft W. M. C. de Regt in het Jaarboek Die Haghe 1928-29, waarin hij het in 1916 gesloopte pand Amsterdamsche Veerkade 14, welk pand in 1708, waarschijnlijk naar een ontwerp van Steven Vennecool, werd gebouwd, behandelt.

Forse doorbraken ten behoeve van het verkeer — de Prinsestraat, de Jan Hendrikstraat, de Torenstraat, de Gravenstraat, de Grote Marktstraat, de Vijverdam en de Hofcingel — ontsloten de nauwe binnenstad. Het dempen van de grachten, waarmee de gemeente al voor het midden van de 19de eeuw begon, werd door bijna een ieder toegejuicht, want het betekende de oplossing van het stankprobleem en maakte een einde aan het regelmatig voorkomen van epidemieën.²¹ Pas toen de meeste grachten waren verdwenen, hekelde de rijksbouwmeester Peters deze dempingsdrift.²² Tot grote opwin-

ding of felle protesten leidde het wijzigen van het aanzien van de stad voor zover mij bekend niet, al zal verder historisch onderzoek daarover wellicht nieuwe gegevens aan het licht brengen. Wel waren er natuurlijk stadgenoten, die met een gevoel van weemoed de tijden en het uiterlijk van Den Haag zagen veranderen.²³

Jarenlang werd gediscussieerd over de bouw van een nieuw stadhuis aan de Groenmarkt. Uiteindelijk, maar dan zijn wij al in onze dagen, werd het raadhuis gerestaureerd en vergroot met een raadzaal naar een ontwerp van architect Zanstra.²⁴ Deze aanbouw was zeer omstreken en wordt nog steeds niet algemeen gewaardeerd.

Ook het Binnenhofcomplex en de Gevangenpoort bleven niet buiten de in de tweede helft van de 19de eeuw gevoerde discussie of zij nu wel of niet bewaard en hersteld zouden moeten worden. Sommigen in het Parlement, zoals de heren Van Bosse en Schimmelpenninck van der Oye, hadden het Binnenhof nog liever vandaag dan morgen gesloopt. Voor herstel hadden zij geen cent over.²⁵ In 1862 schreef de regering een prijsvraag uit voor een nieuwe behuizing voor het Parlement. Een plan, dat voorzag in de sloop van de bebouwing aan de vijverzijde, werd geen werkelijkheid. Wel werd nadien toch de meeste bebouwing langs de hofvijver door historiserende nieuwbouw (ter plaatse van de Hofkapel en Binnenhof 19) vervangen. Tot op de dag van vandaag is men nog bezig met het probleem van de behuizing van de Tweede Kamer.

Ook over de Gevangenpoort ontstond een dergelijke discussie. De Stuers verdedigde het

¹⁶ Zie over de bouwheer van dit huis Jacob van Dijk het artikel van D. Hoek, „Een meteor aan de Haagse hemel: de Ambassadeur Van Dijk 1567-1631”, *Jaarboek Die Haghe*, 1954; voor de periode als weeshuis kan worden verwezen naar C. J. Toebes, *Haagse Hervormde Historiën*, Zaltbommel 1978, 59-77.

¹⁷ Zie voor dit huis J. C. van der Muelen, „Een oud Hollandsch huis uit de 1e helft der XVIIde eeuw”, *Haagsch Jaarboekje*, 1889, 67-84; A. J. Servaas van Rooyen, „Het huis van Huygens op het Plein”, *Jaarboek Die Haghe*, 1897, 141-158; J. K. van der Haagen, „Het Plein, Huygens en Frederik Hendrik”, *Jaarboek Die Haghe*, 1928/9, 6-38.

¹⁸ J. R. Krudop van Ruwiell, „De voormalige St. Maria Kapel ten Hove op het Binnenhof te 's-Gravenhage anno 1250-1877”, *De Nederlandsche Leeuw*, 77 (1960), kol. 158-170.

¹⁹ H. E. van Gelder, „Een eeuw sloeperswerk in Den

Haag 1813-1913”, artikel IV in de reeks „Slopend-Herboren Nederland” in het weekblad *Buiten*, 1914.

²⁰ Een goed overzicht in foto's geeft het al genoemde boek van Michiel van der Mast en Guus Rijnen, *Den Haag, over bouwen, breken en behouden*, 1976.

²¹ In 1848 stierven 1067 personen tengevolge van een epidemie, in 1866 1010; de pokkenepidemie van 1870/1 eiste bijna 1600 slachtoffers (ontleend aan drs C. H. Slechte, *Den Haag en Omstreken in 19de eeuwse foto's*, Van Gennep, 1975).

²² C. H. Peters, „Een 'In Memoriam' gewijd aan de Amsterdamsche Veerkade, de Stille Veerkade en de Paviljoensgracht te 's-Gravenhage”, *Jaarboek Die Haghe*, 1902, 218-259.

²³ B. v. Johan Gram, „Haagsche Schetsen”, 1893.

²⁴ J. C. Herspel, *Het Oude Raadhuis van 's-Gravenhage*” deel I, 1975 en deel II, 1979.

²⁵ J. A. C. Tillema, *o.c.*, 246.

gebouw krachtig,²⁶ daarin onder andere gesteund door de Vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Stad 's-Gravenhage,²⁷ maar anderen bleven het gebouw, ook toen het in 1874 was hersteld, maar een treurig obstakel vinden.²⁸

ACTIES BINNEN DE GEMEENTE

In 1890 werd de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe opgericht, die zich van meet af aan ging inzetten voor het monumentenbehoud in Den Haag. Het eerste doel was te komen tot het herstel van de langzamerhand deerlijk in verval geraakte Loterijzaal of Ridderzaal. Dat streven werd met steun van De Stuers al spoedig met succes bekroond. Het rijk stelde subsidie beschikbaar (1896) en onder leiding van architect Cuypers vond het herstel plaats, waarbij de houten overkapping werd teruggebracht.²⁹ Andere „projecten” van Die Haghe waren de kapel van Assendelft en Hofwijck (gerestaureerd in respectievelijk 1896 en 1913). Met vele anderen werd ook met succes geijverd voor het behoud van de Koninklijke Schouwburg, die op de nominatie stond vervangen te worden door een nieuw gebouw (restauratie in 1913).

Kort na de eeuwwisseling kreeg Den Haag in de energieke gemeentearchivaris, later directeur van het Gemeentemuseum, dr. H. E. van Gelder, een krachtige voorvechter van het monumentenbehoud. Van Gelder, tevens secretaris van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, die in 1910 voorstellen formuleerde om te komen tot een wettelijke monumentenbescherming,³⁰ zag scherp in, dat het slechts mogelijk was effectief iets aan de monumentenbescherming te doen als daartoe een juridische grondslag aanwezig was. Hij nam het initiatief tot de in 1920 tot stand gekomen gemeentelijke

monumentenverordening. Den Haag had daarmee een primeur.³¹ Er kwam op basis van die verordening een gemeentelijke monumentenlijst tot stand, die voor een belangrijk deel overeenkwam met de door de Rijksinventarisatiecommissie in 1915 gepubliceerd inventarisatie van de Haagse monumenten, opgenomen in het aan de provincie Zuid-Holland gewijde deel. 235 panden en wat objecten als pompen werden op de lijst geplaatst. Men had mogen verwachten, dat daarmee een goed fundament was gelegd voor het voeren van een actief gemeentelijk monumentenbeleid. Helaas, de praktijk pakte anders uit. De verordening en de daaraan gekoppelde lijst gingen een slapend bestaan leiden. Tot in de jaren '30 ziet men nog panden van de lijst afgevoerd worden, die daarna, een enkele uitzondering daargelaten, werden gesloopt.³² Van toevoegingen aan de lijst is geen sprake meer geweest. Vooral na de oorlog krijgt men sterk de indruk, dat men in en bij de gemeente deze verordening was vergeten. Een actief gebruik werd er in ieder geval niet van gemaakt.

Na de oorlog is het weer in hoofdzaak de vereniging Die Haghe, die pleit voor het monumentenbehoud. Het valt op, dat de vereniging daarbij niet aandringt op het (weer) hanteren van de verordening.

In 1955 dient de Regering de lang verbeide ontwerp-Monumentenwet in. De parlementaire behandeling van het ontwerp neemt zes jaar in beslag. In 1961 treedt de wet in werking. Zoals al werd gememoreerd stelde op basis van die wet de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, bij zijn beschikking van 31 mei 1966 de monumentenlijst voor Den Haag vast. Deze lijst bevatte veel meer panden dan de voorlopige rijkslijst uit 1915 of de ge-

²⁶ „Holland op zijn smalst”, blz. 335.

²⁷ *Jaarboek Die Haghe*, 1930, blz. 39-40.

²⁸ Mr M. Eyssell, „'s-Gravenhage van voorheen en thans”, 1879, die op blz. 42 het volgende opmerkt: „In- en uitwendig verdient de nieuwe St. Jacob (aan de Parkstraat) te worden gezien. Gij vraagt alligt: is 't een mooie kerk? Op die vraag blijf ik 't antwoord schuldig: sedert al wat zich zelve kunstzin toekent, mij hard is gevallen, omdat ik in 1870 heb meegedaan zooveel ik maar kon, aan de beweging tot opruiming van de Gevangenpoort, sedert ik mij bij die gelegenheid heb moeten getroosten met het aanhooren van veelvuldige, dikwijls, och! zoolange, predikatiën ten beoogde dat die sta-in-de-weg niet leelijk is, zal ik mij wel wachten een oordeel te spreken over architectonisch schoon”. De heer Eyssell had zitting in de gemeenteraad.

De heer J. Kuiper in zijn artikel „'s-Gravenhage gedurende de 19de eeuw” in *Jaarboek Die Haghe*, 1904 (blz. 43) was dezelfde mening toegedaan.

²⁹ Zie o.a. H. Janse, *o.c.*, 96-98.

³⁰ „Wettelijke monumentenbescherming”, adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Martinus Nijhoff 1910; in de commissie die deze adviezen opstelde, hadden zitting de heren De Stuers, voorzitter, Kalf, secretaris, Duparc, Molengraaff, Overvoorde, Van Sasse van Ysselt en Vollgraaff.

³¹ Zie „De gemeente en de monumentenzorg”, *Blauwe reeks van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten*, nr. 36, 1964, 18.

³² G. W. van Herwaarden, „Niet met lezingen en excursies alléén”, *Jaarboek Die Haghe*, 1980, 41.

meentelijke lijst uit 1920, n.l. circa 600. De gemeente trok met als argument, dat de bescherming van monumenten nu een rijkstaak was geworden, de gemeentelijke verordening in 1969 in. De gemeentelijke bemoeienis met de monumentenzorg werd volstrekt passief.

Inmiddels sloeg de na-oorlogse vernieuwingsdrang ook in Den Haag toe. Wijken, waarvoor het rijk vanuit een oogpunt van monumentenzorg geen belangstelling had getoond, verdwenen om plaats te maken voor nieuwbouw en (semi) permanente kaalslag: het Spuikwartier, het Bezuidenhout en Kortembosch b.v. Andere historische straten en stadsdelen zoals het Westeinde, de Prinsegracht en Centrum-Zuid verpauperden zienderogen. Vanaf 1970 neemt evenwel de belangstelling en waardering voor de laat 19de-eeuwse-begin 20ste-eeuwse wijken toe (Archipelwijk, Duinoord, Statenkwartier, Van Stolkpark), maar de bewoners moesten vaststellen, dat praktisch elk gemeentelijk instrumentarium ontbrak om door hen niet geëvalueerde sloop- en nieuwbouw-ontwikkelingen in die gebieden tegen te gaan c.q. in de hand te houden.³³ De gaafheid van het Sweelinckplein b.v. kon alleen bewaard blijven door ingrijpen van rijkszijde. Voor de door de regering in die tijd op gang gebrachte procedure om te komen tot de aanwijzing van vier gebieden in de Haagse binnenstad tot beschermd stadsgezicht bestond bij de gemeente geen enkel enthousiasme. Zo moesten in het begin van de jaren '70 twee lijnen elkaar als het ware wel kruisen: enerzijds de volstrekt passieve belangstelling voor monumentenzaken bij de gemeente — dat de gemeente een *eigen* verantwoordelijkheid op dit beleidsterrein had en actief tot uitdrukking kon brengen, bleek nergens meer uit zoals het verval van de Boterwaag (een gemeenteeigendom nota bene) en de sloop van het huis van Van der Duyn van Maasdam aan de Nieuwe Haven 6 (1966), van panden aan de Bezuidenhoutseweg (ca. 1970) en van de visbanken aan de Schoolstraat (1970) laten zien — anderzijds de stijgende lijn in de belangstelling en waardering voor het Haagse erfgoed bij de burgerij, die dat tot uitdrukking bracht in steeds scherpere protesten tegen sloop, verval en verwaarlozing. Ik herinner in dit verband ook van

de acties om de sloop van het Kurhaus tegen te houden.³⁴

DE EERSTE MONUMENTENNOTA

Met het oog op de behandeling van de begroting 1974 richtten verschillende organisaties, waaronder Die Haghe, adressen aan de raad, waarin werd gepleit voor het bevorderen van een actief gemeentelijk monumentenbeleid. Daartoe zou binen het gemeentelijke apparaat een „monumentenman” moeten worden aangesteld.

Deze adressen leidden ertoe, dat bij deze begrotingsbehandeling eind 1973 door de raad een motie van het raadslid mevrouw M. Sicman werd aangenomen, waarin Burgemeester en Wethouders werden uitgenodigd met voorstellen terzake te komen.

Burgemeester en Wethouders stelden daarop een Stuurgroep Monumentenbeleid in, die onder voorzitterschap stond van wethouder G. C. Wallis de Vries. Deze Stuurgroep produceerde in 1976 de nota „Zicht op Stadsgezicht en Monument” met als belangrijkste aanbeveling: oprichting van een goed geëquipeerd, ook wat kennis betreft, gemeentelijk monumentenbureau. In verband met de latere ontwikkelingen in het denken bij de gemeente daarover verdient het de aandacht, dat in de nota het weer instellen van een gemeentelijke monumentenlijst werd afgewezen. „Nodig is dit niet”, aldus de nota op blz. 35, „omdat hetzelfde effect kan worden verkregen door tijdig voorstellen te doen tot plaatsing op de rijksmonumentenlijst.” Er werd voorts op gewezen, dat de gemeente niet kon bijspringen in financieel opzicht en het rijk wel.

De raad had met de in deze nota vermelde aanbevelingen geen moeite en per 1 oktober 1977 had Den Haag iets, wat zij, die daarvoor hadden geijverd tot voor kort voor onmogelijk hielden: een eigen gemeentelijk monumentenbureau; de leiding van dat bureau werd in handen gelegd van drs. H. P. R. Rosenberg, die als kunsthistoricus was verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Het bureau ging energiek aan de slag met inventarisatiewerkzaamheden, het bevorderen van restauraties, het beoordelen van restaura-

³³ Door F. C. J. Ketelaar onderstreept in zijn artikel „De toekomst van Den Haag's verleden”, *Jaarboek Die Haghe*, 1969, 95-110.

³⁴ Noel van Dompseleer en Coos Versteeg, *Kurhaus, baken van Scheveningen*, 's-Gravenhage 1979.

tieplannen e.d. Wel moet worden vastgesteld, dat een aantal al veel eerder in gang gezette ontwikkelingen, zoals de bouw van een parkeergarage — pal naast de Nieuwe Kerk — aan de Amsterdamse Veerkade, de sloop van het laat 19de-eeuwse gedeelte van het Hofje van Nieuwkoop, de afbraak van de hoek Koninginnegracht/Houtweg (1979) en het slopen van panden in het stadsdeel Centrum-Zuid voor de aanleg van een Dwarsweg niet meer tegen te houden waren. Naar het oordeel van de oudheidkundige en andere met Den Haag bezig zijnde organisaties ontbrak echter de sluitsteen voor een eigen gemeentelijk beleid: een gemeentelijke monumentenverordening, op basis waarvan een gemeentelijke lijst kon worden opgesteld van die zaken, die naar het oordeel van de *gemeente* — en dus niet van het rijk — van voldoende waarde of belang waren om ze te behouden. Zij bleven daar dus voor pleiten.

DE TWEDE NOTA

En zo zag in augustus 1980 de nota „Zicht op Stadsgezicht en Monument 2” het licht, waarin wordt vastgesteld: „De uitbreiding van het aantal beschermde monumenten is een voorwaarde voor het herkenbaar houden van het nog altijd op veel plaatsen waardevolle stadsbeeld. Met de ruim 700 tot nu toe op de rijksmonumentenlijst geplaatste panden is echter het behoud van de identiteit van de 20 karakteristieke Haagse wijken nog geenszins gewaarborgd.”

Het doel van de aantrekkelijk uitgevoerde en leesbare nota wordt omschreven als „het inventariseren van alle beschikbare en nieuwe instrumenten en het duidelijk maken op welke manier ze gehanteerd dienen te worden om te komen tot een in alle opzichten verantwoord monumentenbeheer.”

Nadat aandacht is gegeven aan de instrumenten ter bescherming van stadsgezicht en monument, waarbij de wenselijkheid wordt onderstreept van het fiscaal aftrekbaar maken van de onderhoudskosten voor panden, die voorkomen op de gemeentelijke lijsten van beschermde monumenten, wordt uitvoerig ingegaan op de hantering van basisinstrumenten, beheersinstrumenten en procedures. Als basisinstrument komt dan naast de rijkslijst de gemeentelijke lijst naar voren. In de nota worden wijken en straten genoemd, waar zich panden bevinden, die in aanmerking zouden kunnen komen voor bescherming van gemeentewege. Ook aan de restauratiefilosofie en de archeologie wordt aan-

dacht gegeven. Daarna komen de concrete maatregelen aan de orde. De nota besluit met een ontwerp-verordening.

De belangrijkste van de bepleite concrete maatregelen zijn:

1. er dient een gemeentelijke monumentenlijst te komen; ca. 2370 panden komen voor plaatsing daarop in aanmerking;
2. in bestemmingsplannen dienen waarborgen te worden opgenomen om verstorende bebouwing in de zichtassen en aantasting van het stadssilhouet te voorkomen;
3. het aankopen van monumenten tot een bedrag van *f* 200.000,— per monument dient te worden gedelegeerd aan Burgemeester en Wethouders;
4. het verdient aanbeveling een gemeentelijke monumentenverordening vast te stellen, mits er een financiële regeling wordt getroffen in de vorm van het verlenen van *onderhoudssubsidies* aan de eigenaar en geld beschikbaar wordt gesteld voor de uitbreiding van de bezetting van het monumentenbureau.
5. er dient een gemeente-archeoloog te komen.

Aanbeveling 14 luidt tenslotte droogjes, en mijns inziens terecht „Uit de te treffen maatregelen kunnen voor de gemeente niet onaanzienlijke lasten voortvloeien. Deze lasten wegen echter niet op tegen de waarde van de objecten, die dankzij deze maatregelen voor het nageslacht kunnen worden behouden.”

Vermelding verdient dat in de nota het instellen van een gemeentelijke monumentencommissie wordt afgewezen, omdat het gemeentelijk bureau voldoende deskundig wordt geacht (blz. 47).

De nota werd door zowel de bewoners- en wijkverenigingen, althans voor zover die reageerden, als de geschiedkundige vereniging Die Haghe en de vereniging Vrienden van Den Haag met instemming ontvangen. In de reacties van Die Haghe en de Vrienden van Den Haag wordt verzocht het afwijzen van de instelling van een gemeentelijke monumentencommissie nader te bezien.

Met hun nota van 13 januari 1981 boden Burgemeester en Wethouders de monumentennota „Zicht op stadsgezicht en monument 2” aan de gemeenteraad aan. „Zoals uit de nota blijkt”, aldus het college, „heeft een globale inventarisatie opgeleverd, dat ca. 2370 monumenten van dusdanige architectuurhistorische kwaliteit zijn, dat zij in aanmerking komen voor gemeentelijke bescherming. Een verfijning van

de inventarisatie heeft geleid tot een herziening. Volgens de huidige stand van zaken komen ca. 4.000 monumenten in aanmerking voor bescherming, waarvan overigens de woningen in hofjes apart geteld zijn, te weten bijna 600 woningen. De oorzaak van dit aanzienlijke aantal van 4.000 is ondermeer, dat 's-Gravenhage in de periode na 1850 de grootste stadsuitbreiding heeft gehad van alle steden in Nederland, die bovendien over het algemeen van grote kwaliteit is".

Het college vestigt de aandacht erop, dat de in artikel 9 van de concept-monumentenverordening geregelde bijdrage voor het onderhoud voor beschermde monumenten op de gemeentelijke lijst een unicum is in Nederland. „Overigens zou”, zo voegt het college daaraan toe, „een eigenaar van een monument, dat op de gemeentelijke lijst is geplaatst, zonder deze regeling in een aanzienlijk ongunstiger positie komen te verkeren, dan de eigenaar van een monument, dat op de rijkslijst is geplaatst. De ervaring met de rijkslijst heeft in het verleden geleerd, dat een dergelijke positie een negatieve invloed heeft op het voortbestaan van monumenten”. Bij ca. 4.000 monumenten raamt het college de jaarlijkse lasten op f 1.420.000,—, indien alle geïnventariseerde panden op de gemeentelijke lijst zouden staan. In de eindsituatie zal de personele bezetting van het gemeentelijke bureau monumentenzorg op 14 moeten zijn gebracht, waaronder een stadsarcheoloog. In deze functionaris is voorzien in de meerjarenbegroting 1981-84.

In hun nota geeft het college ook commentaar op de hierboven genoemde initiatiefvoorstellen van het raadslid Verduyn Lunel. Het college bestrijdt diens stelling, dat de monumentennota uit 1976 nauwelijks iets heeft veranderd aan het al dan niet hebben van een voldoende oog voor het karakteristieke wat Den Haag nog rijk is, met de opmerking, dat de nota van 1976 op zichzelf reeds een uiting was van veranderde inzichten ten aanzien van de zorg van het college voor bedoelde elementen en samenhangende gehelen in de stad. De suggestie van de heer Verduyn Lunel de gemeente de bevoegdheid te

geven tot het aanwijzen van beschermde stadsgezichten acht het college in strijd met de Monumentenwet. Voorts is het college van mening, dat het aanwijzen van een gebied tot beschermd stadsgezicht een weinig krachtig instrument is. Opmerkelijk is de argumentatie, waarmee het voorstel een monumentencommissie in te stellen wordt afgewezen. Het college zegt te dien aanzien: „de inspraak van de bevolking kan naar onze mening niet beter geschieden dan door het gekozen systeem van het inschakelen van wijkorganisaties, die een directe band hebben met het te beschermen monument. De noodzakelijke deskundigheid bezitten wij in de vorm van het Gemeentelijke Bureau Monumentenzorg. Overigens brengen wij onder uw aandacht, dat ook onder de wijkbewoners zich enkele deskundigen op het architectuurhistorisch terrein bevinden”. Bij de gedachte van de heer Verduyn Lunel subsidie in buitengewoon onderhoud te verlenen tekent het college aan, dat het de voorkeur geeft aan het gekozen systeem van een onderhoudsbijdrage, die preventief kan werken en kostbare restauraties kan voorkomen.

BEHANDELING IN DE RAAD

Na een lang, zich over twee vergaderingen uitstrekkend en, netjes uitgedrukt, niet steeds monumentaal debat³⁵ verwierp de raad in meerderheid op 26 januari 1981 de voorstellen Verduyn Lunel. Die van Burgemeester en Wethouders, op enkele plaatsen geamendeerd, werden zonder hoofdelijke stemming aanvaard. Eén der amendementen luidde, dat „onder „kerkelijk” ook wordt verstaan „levensbeschouwelijk” in een ruime betekenis van het woord”. Door dit amendement werd een uitbreiding gegeven van het begrip „kerkelijk monument”. Enkele andere amendementen, die ten doel hadden de aanwijzing door de gemeenteraad van gebieden tot beschermd stadsgezicht en de instelling van een monumentencommissie mogelijk te maken, werden niet geaccepteerd. Een suggestie om de welstandscommissie uit te breiden met een „monumentenkamer”, dus om het verplichte welstandtoezicht te splitsen in

³⁵ Naar het oordeel van de Haagsche Courant van 27 januari 1981 leverde de manier, waarop wethouder mr C. J. Nyqvist, die de nota verdedigde, en Verduyn Lunel elkaar te lijf gingen, een weinig verheffend schouwspel op, dat de

toehoorder op de tribune weinig reden kon geven om respect te hebben voor de wijze, waarop de stadsbestuurders met elkaar omgaan.

twee kamers, vond bij wethouder Nyqvist, die de gemeentelijke verordening verdedigde, gehoor.

SLOT

In de gemeenteraad kwam duidelijk de wens naar voren nu snel te komen tot een actief beschermings- en instandhoudingsbeleid op basis van een goed instrumentarium. De raad was om die reden in meerderheid graag bereid over hier en daar wellicht nog levende bezwaren tegen de door het college voorgestelde constructie heen te stappen om te voorkomen, dat het gemeentelijke voorstel alsnog schipbreuk zou leiden.

Er dienden, zo kan men de stellingname van de raad uitleggen, nu mogelijkheden te worden geschapen om snel aan de slag te kunnen gaan. Het komt mij voor, dat de gemeente Den Haag, die op het punt van het voeren van een actief gemeentelijk monumentenbeleid tot voor enkele jaren achter bleef, zich thans vooraan heeft geplaatst in de rij van gemeenten, die over een goed eigen monumenten-instrumentarium beschikken. In de verordening staan bovendien enkele noviteiten, zoals de onderhoudsregeling, die bepaald waardering verdienen.

Het aanvaarden door de raad van deze tweede monumentennota acht ik dan ook een goede stap op de weg om te komen tot een eigen gemeentelijk monumentenbeleid. Een dergelijk beleid past bovendien geheel in het streven van de rijksoverheid naar een meer gedecentraliseerde wijze van overheidsoptreden. Voor het terrein van de monumentenzorg zal dat kunnen inhouden, dat het rijk zich terughoudender zal gaan opstellen bij het beschermen van monumenten. In het op 12 maart 1981 aan Staatsse-

cretaris Wallis de Vries aangeboden rapport „Onderzoek monumentenbeleid” opgesteld door het bureau voor organisatie en beleid Van de Bunt wordt ook een advies in die richting gegeven. Het lijkt dus juist, dat de gemeente Den Haag inspeelt op de zich op het terrein van de monumentenzorg ontwikkelende decentralisatie-tendenzen. Maar ook los daarvan mag van een gemeente als Den Haag verwacht worden, dat zij zelf bepaalt, wat zij van belang vindt als „monument” te handhaven. Voor een woord van waardering voor wat thans is bereikt, is dus alle aanleiding.

Dat neemt niet weg, dat er bij de nota en de behandeling ervan nog wel een enkele kanttekening is te plaatsen.

Zo dringt zich de vraag op, of deze in zowel technisch opzicht — een streven naar het beschermen en dus, althans in beginsel, instandhouden van 4.000 panden — als in financieel opzicht — jaarlijkse kosten ca. f 1.5 miljoen — ambitieuze aanpak van de Haagse monumentenproblematiek te verwezenlijken zal zijn. Dat zal vanzelfsprekend moeten worden afgewacht, maar het lijkt mij goed om daarbij het volgende in het oog te houden.

Naar mijn oordeel was de achtergrond van de positieve opstelling van de gemeenteraad bij de behandeling van de nota niet zozeer de zorg voor het monumentenbestand in Den Haag in de klassieke, kunsthistorische betekenis, maar eerder een poging paal en perk te stellen aan wat in de Haagse pers voortdurend is genoemd: de sloopwoede in Den Haag.³⁶ Immers, vanuit de vooral sinds 1970 actief wordende bewonersorganisaties en wijkverenigingen werd in steeds krachtiger termen van de raad gevraagd dáár wat tegen te doen. Van ambtelijke zijde werd

³⁶ Een greep uit wat de pers de afgelopen jaren schreef over stedenbouwkundige zaken in Den Haag in het algemeen of naar aanleiding van bijzondere situaties, moge dit illustreren:

1. „Den Haag verzinkt in betonkluiten”, *Het Vaderland*, 9 februari 1973.
2. „Opnieuw beroering om behoud Sweelinckplein”, *NRC*, 17 maart 1973.
3. „Stadsvernieuwing bedreigt pittoreske plekjes; verdwijnen brug is teken aan de wand”, *De Posthoorn*, 27 juni 1974.
4. „Slopen in historische kern moet aan banden”, *Het Binnenhof*, 12 maart 1975.
5. „Tussen puin en puin wachten op het zoveelste besluit; Julianahof: de stilte in de Haagse storm”,

Het Vaderland, 17 januari 1976. Het hofje werd in 1981 gesloopt.

6. „Haagse luchtspiegelingen of de stedenbouwkundige ontwikkelingen in het Haagse centrum”, *Wonen TA/BK*, 14-1976.
7. „Sloop Casuaristraat niet verhinderd, maar: College belooft beterschap”, *Haagsche Courant*, 7 juni 1977.
8. „De martelgang van een Haags monument; verloederde steen des aanstoets bederft stadsgezicht (betr. De Boterwaag)”, *De Posthoorn*, 16 juni 1977.
9. „Meerderheid raadscommissie eist: herstel opzettelijk verwaarloosde woningen Jan van Nassaustraat; scherper optreden tegen eigenaren bij verwaarlozing van woonpanden”, *Haagsche Courant*, 23 juni 1977 (de bewuste panden werden in juli 1981 gesloopt).

dan steeds betoogd, dat het de gemeente aan instrumenten ontbrak effectief tegen sloop op te treden.

In het algemeen moet de gemeente een sloopvergunning afgeven, luidde het gemeentelijke commentaar wanneer weer eens bleek, dat een bepaald pand voor een — profijtelijker? — nieuwbouwproject moest wijken, en slechts de aanwijzing tot beschermd monument door het rijk geeft een zekere garantie, dat sloop kan worden voorkomen. Ik moet nadrukkelijk van een „zekere garantie” spreken, zoals het geval van het huis van Van der Duyn van Maasdam, Nieuwe Haven 6, leerde, dat het rijk toestond te slopen, toen de gemeente daarom vroeg.

De raad speelde op die langzamerhand vrij algemeen onder de burgerij levende gevoelens van ontevredenheid en onbehagen over het stedenbouwkundige beleid, zoals dat in Den Haag werd gevoerd, in en greep deze monumentennota aan om zich instrumenten te verschaffen voor het beheersen van het sloTINGSproces. Ook de PPR-nota „Stop de sloop van de stad” en de daarop gebaseerde initiatiefvoorstellen-Verduyn Lunel houden zich naar mijn oordeel in wezen met anti-sloop maatregelen bezig en niet met de monumentenproblematiek in zijn algemeenheid. De titel van de nota zegt in dit verband genoeg.

Mijn conclusie is, dat de gemeente zich op titel van monumentenzorg heeft geprobeerd te wapenen tegen het proces van verloederings en

verpaupering, dat zich volgens velen in de stad afspeelt.

Het is in dit verband ook tekenend, dat bij de behandeling van de nota eigenlijk geen aandacht is gegeven aan de inhoudelijke kant noch aan de consequenties van het voorstel van Burgemeester en Wethouders te komen tot een bescherming van en dus een streven naar instandhouding van maar liefst ca. 4.000 panden. De vraag b.v. of het gerechtvaardigd is een claim van een dergelijke omvang op het bestaande te leggen, kwam niet aan de orde. Toch kan men zich afvragen of „onze” generatie zo bepalend te werk mag gaan voor hen, die na ons komen. Zou bovendien het vasthouden aan dit „verleden” niet een té belemmerend effect hebben op nieuwe ontwikkelingen? In een zich in de tijd harmonisch ontwikkelende stad moet ook daarvoor plaats zijn. Monumentenzorg kan naar mijn oordeel nooit een titel zijn voor het tegenhouden van het onbekende, het nieuwe, want dan wordt monumentenzorg de drijfveer voor een soort cultuurangst. Idealiter dient zonder de last van een bedreiging te worden bepaald op grond van cultuurhistorische argumenten en motieven of er aanleiding bestaat een „claim” van overheidswege op een pand te leggen door het onder de beschermende werking van een wet of een verordening te stellen.

In het raadsdebat is wel uitvoerig gesproken over het aan de gemeente geven van de bevoegdheid tot het aanwijzen van gebieden tot

10. „De verloederings van de Prinsegracht”, *Haagsche Courant*, 22 september 1977.
11. „De sloper in het Statenkwartier; hoe Den Haag zijn enige Art-Nouveau buurt voor de wolven gooit”, *NRC/Handelsblad*, 21 januari 1978.
12. „Donkere wolken boven Haagse monumentenzorg”, *Het Vaderland*, 29 september 1978.
13. „H. F. Happel (CDA): In sommige wijken is het twee voor twaalf”, *Haagsche Courant*, 20 november 1978.
14. „Stop afbraak in Den Haag. Waar is beleidsplan?”, *NU*, 24 januari 1979.
15. „Den Haag en zijn sloopwoede”, *Haagsche Courant*, 3 februari 1979.
16. „Zeestraat verpaupert; bewoners: dwing reparaties af”, *Haagsche Courant*, 7 februari 1979.
17. „Steeds meer panden in Statenkwartier tegen de vlakke. Gemeente, ontwaak!”, *NU*, 29 augustus 1979.
18. „Den Haag op zijn smalst”, serie artikelen in de *Haagsche Courant* vanaf 22 september 1979.
19. „Den Haag wordt aangevreten” (betr. sloop hoek Koninginnegracht-Houtweg), *NRC/Handelsblad*, 30 november 1979.
20. „Opnieuw dreigt sloop grachtenwand van Uilebomen/Zwarteweg”, *Haagsche Courant*, 18 april 1980.
21. „Den Haag wordt opgevreten”, *NU*, 25 juni 1980.
22. „Laat Den Haag niet nog verder afbreken”, *De Posthoorn*, 27 juni 1980 (nrs. 17 en 18 n.a.v. de nota van de PPR „Stop de sloop van de stad”).
23. „Den Haag, hou je hart vast; auto tast binnenstad ernstig aan”, *Het Vaderland*, 1 oktober 1980.
24. „Halt zeggen tegen projectontwikkelaar; testcase voor gemeentebestuur” (betr. het pand Koninginnegracht 60), *Haagsche Courant*, 3 december 1980.
25. „Een pokdalige oude dame; de stedenbouwkundige verloederings van Den Haag”, *NRC/Handelsblad*, 27 maart 1981.
26. „Slag in de Zeestraat nog niet beëindigd; bewoners vrezen nog meer PTT-plannen voor sloop”, *Haagsche Courant*, 8 juli 1981.
27. „Bluf en beton; architect Sjoerd Schamhart over het bouwbeleid in Den Haag”, *NRC/Handelsblad*, 11 juli 1981.

beschermd gezicht. Degene die zich hierover in het bijzonder sterk maakte, de heer Verduyn Lunel, beoogde naar mijn indruk met deze bestuurlijke maatregel ook weer in wezen het voorkomen van sloop, mede naar ik aanneem om bepaalde speculatieve operaties te beletten of te belemmeren. Het rijk beschouwt het hanteren van dit juridische instrument als een mogelijkheid om bij de vaststelling van een gemeentelijk bestemmingsplan de cultuurhistorische invalshoek mede een rol te laten spelen, en wel in die zin, dat de gemeente bij het vaststellen van een bestemmingsplan voor een aangewezen gebied uitgaat van de historisch gegroeide structuur.³⁷ Er moet dan ook van een nog duidelijk te onderkennen historische structuur sprake zijn, wil de aanwijzing tot een beschermd gezicht gerechtvaardigd zijn, waarvan om een recente aanwijzing te noemen, sprake is in de Leidse binnenstad.³⁸

Mijns inziens terecht wees wethouder Nyqvist erop, dat de gemeente door het zelf aanwijzen van gebieden of wijken tot beschermd gezicht eventueel ongewenste sloop niet kan tegenhouden. De ontwikkeling van die wijken dient zijn grondslag te krijgen op basis van het daartoe geëigende instrument, het bestemmingsplan, dat eventueel conserverend van karakter kan zijn. Helaas kwam in de raad het juridisch interessante punt, of een bestemmingsplan voor een als beschermd gezicht aangewezen gebied in zijn bepalingen verder kan gaan dan een conserverend bestemmingsplan, b.v. op het punt van het handhaven van panden, evenmin aan de orde. Het verdient overigens in dit verband vermelding, dat voor de vier gebieden, die het rijk in 1972 in Den Haag tot beschermd stadsgezicht aanwees, nog steeds geen bestemmingsplannen zijn vastgesteld. In 1978 verscheen wel een structuurschets beschermde gezichten, maar formeel is nog steeds niet voldaan aan de wettelijke verplichting dergelijke plannen op te stellen.³⁹

Ook over de financiële consequenties is weinig gezegd. Zal de raad in de komende, ongetwijfeld moeilijke periode de politieke bereidheid (blijven) hebben de gevolgen in financiële zin uit zijn besluitvorming te trekken? Hoe zul-

len bij een afweging van belangen de prioriteiten worden gelegd?

De argumenten, die van de zijde van het college zijn aangevoerd tegen het instellen van een gemeentelijke monumentencommissie — het gemeentelijke monumentenbureau is deskundig en de inspraak kan plaatsvinden door de bewonersorganisaties — zijn naar mijn oordeel niet sterk. De inspraak van de bewonersorganisaties acht ik zeker een goede zaak, en ik trek de deskundigheid van het gemeentelijk bureau geenszins in twijfel, maar daar gaat het naar mijn oordeel niet om. Mij lijkt het van groot belang, dat het gemeentelijk monumentenbeleid wordt ondersteund en gelegitimeerd door het oordeel van onafhankelijk en objectief werkende deskundigen. Daarmee wordt de indruk vermeden, dat de gemeente alleen op basis van de deskundigheid in eigen huis tot beslissingen komt. De gemeente zou, ook in beroepssituaties, sterker staan en geloofwaardiger zijn, indien zij zich gesteund zou weten door het oordeel van dergelijke onafhankelijke deskundigen van buiten het eigen apparaat. Deze figuur is op vele terreinen van overheidszorg aanvaard. De gemeentelijke Dienst voor Schone Kunsten, waaronder het Gemeentemuseum ressorteert, wordt b.v. bijgestaan door een onafhankelijke Commissie van Advies. In steden met een groot monumentenbestand als Amsterdam en Maastricht functioneren monumentenraden of -commissies, waarom dan niet in Den Haag?

De vanuit de raad voorgestelde constructie — uitbreiding van de Welstandscommissie met een monumentenkamer, welke gedachte door wethouder Nyqvist niet bij voorbaat werd afgevoerd — heeft vanuit een oogpunt van coördinatie zeker aantrekkelijke kanten. Wel moet men daarbij bedenken, dat tot 1969 een dergelijke constructie bestond, maar dat daaraan een einde werd gemaakt bij het afschaffen van de gemeentelijke monumentenverordening, omdat die opzet naar het oordeel van het toenmalige college van Burgemeester en Wethouders niet werkte.

Laten wij dus hopen, dat áls die „kamer” er komt, hij ook effectief de gemeente kan begeleiden op de weg naar een beschermd bestand van

³⁷ Vergelijk de in augustus 1979 verschenen nota van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg „Herinventarisatie van te beschermen stads- en dorpsgezichten”, blz. 5.

³⁸ Beschikking van de Minister van Volkshuisvesting en

Ruimtelijke Ordening en de Staatssecretaris van CRM van 12 augustus 1981, nr. 212.296.

³⁹ Zie artikel 37, vijfde lid, van de Wet op de Ruimtelijke Ordening.

4.000 panden! Mijns inziens zal die ondersteuning daarbij hard nodig zijn, wil het beleid, dat de gemeente zich voorstelt te gaan voeren, ook werkelijk worden aanvaard in de gemeente. Een omstandigheid, die, naar het mij voorkomt, het de gemeente makkelijker zal maken een eigen monumentenbeleid te gaan opzetten, is het verschijnsel, dat kan worden aangeduid als „het inzakken van de bouwmarkt”. Er zullen in de naaste toekomst ongetwijfeld minder op weerstand stuitende bouwprojecten worden geëntameerd dan de afgelopen jaren het geval was. De projectontwikkelaars zullen al moeite genoeg hebben hun inmiddels gerealiseerde kantoren en „résidences” aan de man te brengen. Verwacht mag worden, dat een rustiger periode gaat aanbreken, die door de gemeente kan worden benut om weloverwogen en zo objectief mogelijk vast te stellen, wat vanuit een oopunt van litaal monumentenbelang van zo-

danige waarde is te achten, dat het door middel van plaatsing op de gemeentelijke lijst moet worden beschermd en instandgehouden.

Daarnaast zal er nu naar gestreefd moeten worden stadsdelen, die in de hausseperiode van de afgelopen jaren sterk veranderden — het Spuikwartier, Kortenbosch en de badplaats Scheveningen b.v. — op een zo harmonisch mogelijke wijze verder in- en aan te vullen, opdat uiteindelijk weer een Den Haag ontstaat, waarvan een burgemeester de woorden van burgemeester De Monchy kan herhalen, die hij in 1938 in de uitgave „De residentie”, deel V van de serie „De schoonheid van ons land”, schreef: „’s-Gravenhage is mooi; wij weten het al ons leven lang, wij vertellen het gaarne van een ieder, die het hooren wil, en wij verheugen er ons over, als ze in grooten getale komen, landgenoot en vreemdeling, om het te aanschouwen, te beamen en te verbreiden”.

SUMMARY

This article describes the developments leading up to the acceptance of the memorandum entitled *Zicht op Stadsgezicht en Monument 2* (Note on the appearance of a city and its monuments, 2) by the municipal council of The Hague. It was not until the list of monuments prepared by government authorities was issued 1966 that it became known that „monuments of history and art” were present in that city, although in his publication *Holland op zijn smalst* (Holland at its most narrow-minded), which appeared in 1873, de Stuers had indicated a number of cases of what he considered neglect of buildings that he unquestionably saw as such monuments.

A short description of the growth of The Hague, starting around 1600, is followed by an account of the efforts of the *Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (Historical Society *Die Haghe*) (from about 1890 on) to have certain buildings, including the *Ridderzaal*, restored. In 1920, a municipal regulation on monuments was passed, but this legislation was never implemented.

With respect to the situation around 1970, it may be said that on the one hand the municipal authorities had a completely passive policy on

monuments but on the other hand the public was becoming increasingly active on behalf of preservation (e.g., the Kurhaus affair). At the request of the municipal authorities, a group was established in 1974 to formulate policy on monuments. The acceptance in 1976 of the predecessor of the above-mentioned memorandum prepared by this group led to the establishment of a municipal department for the protection of monuments (*Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg*), which started work on October 1st, 1977. The second memorandum under the same title appeared in 1980, and proposed, among other things, more than 2000 buildings to be protected by the municipality on the basis of new municipal legislation. After considerable discussion, the town council accepted the general import of the proposals put forward in the second memorandum (January 26th, 1981).

The author concludes with a number of critical comments on the memorandum and its implementation, and points out that in essence the council was more concerned with the prevention of excessive demolition than with the preservation of monuments.

DAKLOODJES

EEN VERKENNING NAAR HUN VERSCHIJNINGSVORM

P. P. STEIJN*

Trotseer- of dakloodjes zijn schildvormige loden plaatjes, toegepast bij loodbekleding op o.a. daken en dakkapellen op plaatsen waar ten behoeve van bevestigingen door middel van nagels gaten ontstaan. De plaatjes worden als klepjes boven de gaten vastgesoldeerd, zodat het regenwater er overheen kan lopen. Het woorddeel „trotseer” spreekt aldus voor zichzelf, aangezien het loodje vochtindringing op de bewuste plaats moet trotseren of vermijden.

Dakloodjes zijn a priori een constructieonderdeel. Dit zou men uit het oog kunnen verliezen, wanneer men nagaat hoeveel — schijnbaar onnodige — aandacht soms aan de vormgeving is besteed. Hier geldt dan duidelijk dat het nuttige met het aangename is verenigd. Het aangename bestaat o.m. uit de mogelijkheid voor de meesters van het loodgieters-, leidekkers- en pompenmakersgilde om hun werk te signeren, er hun stempel op te drukken. Behalve de vermelding van de naam en de datering worden vrij algemeen de meest gehanteerde gereedschappen afgebeeld. Speciale aandacht verdient de hoofdvorm omdat uit onderlinge vergelijking van diverse vormen interessante conclusies kunnen worden getrokken.

Over het verspreidingsgebied van trotseerloodjes bestaat nog geen duidelijk beeld. Zo zijn er nauwelijks of geen voorbeelden aanwijsbaar uit steden als Amsterdam, Utrecht en Arnhem en uit de streken beneden de grote rivieren. Dit is mogelijk het gevolg van intensief stadsherstel en/of het toepassen van andersoortige constructies. Overvloediger zijn de gegevens uit Groningen, Friesland, de IJsselstreek, Noord- en Zuid-Holland en m.n. de stad Amersfoort.

Ondanks de nog grote lacunes is het goed een poging te doen om het verschijnsel trotseerloodjes nader te belichten. Deze bijdrage pretendeert geen volledig overzicht te geven.

Hoofdvorm

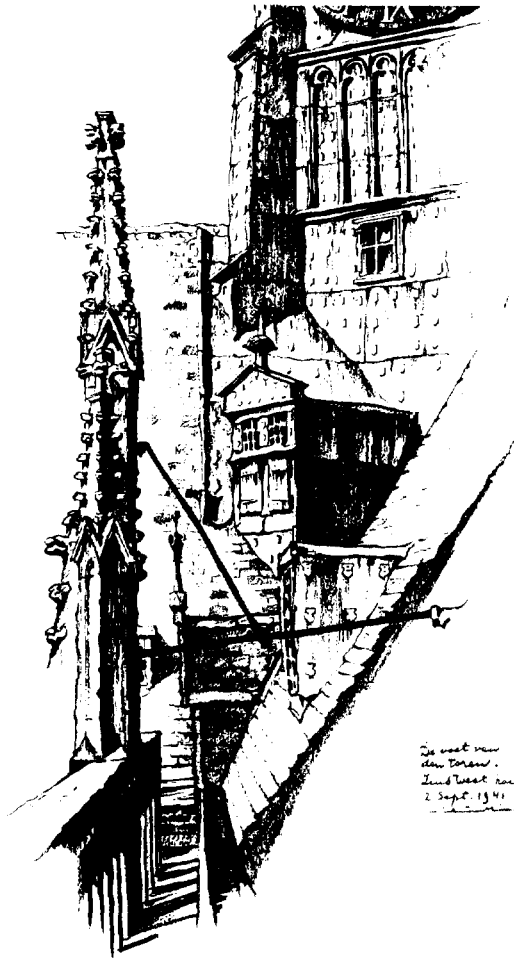
Feitelijk zonder uitzondering is de grondvorm van de dakloodjes die van het wapenschild. In Friesland bestond zelfs de gewoonte het schildje op heraldische wijze in te delen waarbij soms de halve Habsburgse adelaar wordt afgebeeld (afb. 3b). De schildvorm varieert van streek tot streek in de loop der tijd. Er is een zeker systeem in de vormontwikkeling te herkennen, waardoor het soms mogelijk is om loodjes die op zich weinig aanknopingspunten bieden nader te localiseren. Er zijn evenwel ook loodjes, met name in Amsterdam (afb. 3a, c, d) die door hun 17de-eeuwse cartouche-vorm duidelijk afstand nemen van het wapenschildmodel.

Naamgeving

De namen van de loodgieters werden ofwel voluit (afb. 3e), ofwel in initialen (afb. 3f) c.q. monogram (afb. 3g) afgebeeld en slechts zelden door middel van een huismerkteken (afb. 3h). De belettering varieert van sierlijk tot onbeholpen (afb. 3i). Hoewel er zeer fraaie exemplaren bestaan, is het aanleggen van duidelijke artistieke maatstaven niet juist. Dit neemt niet weg dat door hun kloeke vorm en uitvoering de oudere loodjes meer charme bezitten dan die uit latere tijden. Het is boeiend om uit de afkortingen de volledige naam te releveren. In Haarlem lukte dat voorbeeldig met het geslacht Keün (afb. 3j). Gedurende een periode van meer dan een eeuw

* De heer P. P. Steijn, Populierenlaan 12, 3735 LH Bosch en Duin, heeft zich gedurende vele jaren verdiept in het kleine doch intrigerende bouwonderdeel. Ca. 800 trotseerloodjes konden door hem reeds worden geregistreerd, waarvan het oudste, afkomstig uit Haarlem, dateert uit ca.

1580. Niettemin is zijn inzicht nog van beperkte aard en roept hij graag de hulp in van lezers voor het verstrekken van informatie over loodjes in hun bezit of exemplaren waarvan zij het bestaan weten.

Afb. 1. Een gedeelte van het dak van de Grote- of St.-Bavokerk te Haarlem. Op de dakkapel en het loden bekleding van de toren zijn duidelijk schildvormige loodjes zichtbaar.

hebben de loodgieters Keün — eerst Dirk Keün alleen, daarna in maatschap met zijn zoon Pieter en laatstgenoemde vervolgens zelfstandig en tenslotte samenwerkend met Van Gurtzgen — hun bedrijf gaande gehouden. Dirk en Pieter hebben zodoende alleen al meer dan 30 verschillende loodjes toegepast.

Datering

Het jaartal is naast de naam dikwijls een vast gegeven, maar wordt eerder dan de naam achterwege gelaten. Tot dusver zijn met name in Friesland geen gedateerde voorbeelden waarge-

nomen. Feitelijk moest voor elk jaar het loodje van een nieuw jaartal worden voorzien. Als voor de vervaardiging van loodjes een giettang (vergelijkbaar met een wafeltang) (afb. 2) werd gebruikt, was dat een kostbare zaak. Er zijn twee manieren om dit jaartalprobleem op te lossen; men maakt een gietmal met verwisselbare cijfers of men laat de twee laatste cijfers achterwege en slaat deze later met losse cijferstempels in het loodje.

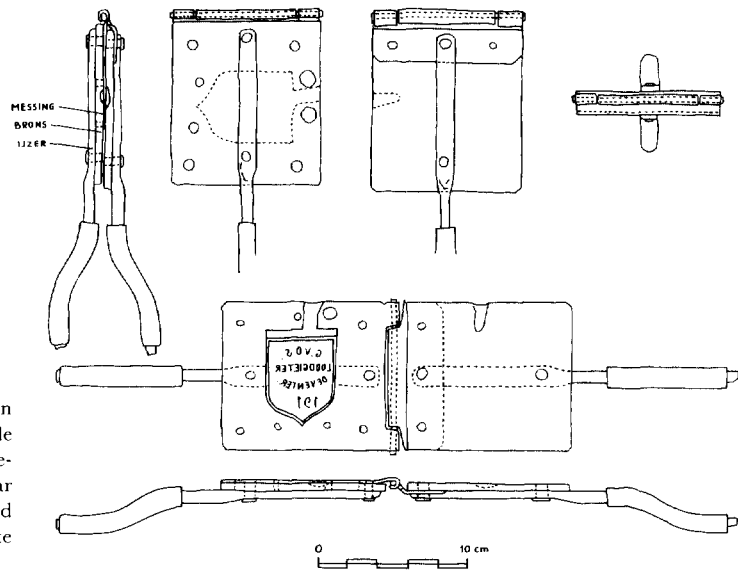
Versieringsmotieven

Er is hiervoor reeds gewag gemaakt van het afbeelden van gereedschappen. Het voornaamste hieronder is de leihamer. Dit werktuig verenigt in zich drie functies: de kop heeft een scherpe punt voor het slaan van spijkergaten in de lei, een stompe punt voor het slaan van spijkers; bovendien heeft de steel van de hamer een verbreed bovengedeelte met snijkant, waarmee de leien kunnen worden behakt. Het afbeelden van een pomp — enkel- of dubbelwerkend — wijst op het nevenberoep van pompenmaker. Het samengaan van leihamer en pomp komt ook voor (afb. 3k-l). Naast werktuigen vindt men ook heraldische motieven of combinaties daarmee, zoals kronen (afb. 3m), stadswapens (afb. 3a, n, o), een zwaan (afb. 3q). Deze motieven kunnen een verwijzing zijn naar een woonplaats, huisnaam of — in geval van de Lutherse zwaan — naar de religieuze gezindheid.

Een zekere A.K.L. te Leiden (afb. 3r) beeldt tussen soldeerbout en smeltpot een sneeuwpopachtige figuur af, waarvan de hoge hoed zou kunnen verwijzen naar zijn vaardigheid in schoorsteenvegen. Zonder meer ludiek is de afbeelding van een tamboer op de loodjes die in 1968 zijn vervaardigd ten behoeve van de restauratie van de Hervormde kerk in Hoogeveen (afb. 3s). Men heeft hier kennelijk oude plaatselijke traditie willen vereeuwigen. In Hoogeveen was het namelijk nog niet zo lang geleden de gewoonte om 's zondags al trommelende door de straten de gelovigen tot het vervullen van hun kerkelijke plichten op te roepen. Zo zal achter elk loodplaatje wel een interessant praatje schuilgaan. Ofschoon er al veel speurwerk naar trotseerloodjes is verricht, zal er nog heel wat werk moeten worden verzet om uit de verspreide signalen een afgerond verhaal te kunnen destilleren.

Afbeelding 3 toont een keuze uit de grote verscheidenheid aan trotseerloodjes.

a. *Amsterdam* (ca. 1800). Een fraai Amsterdams

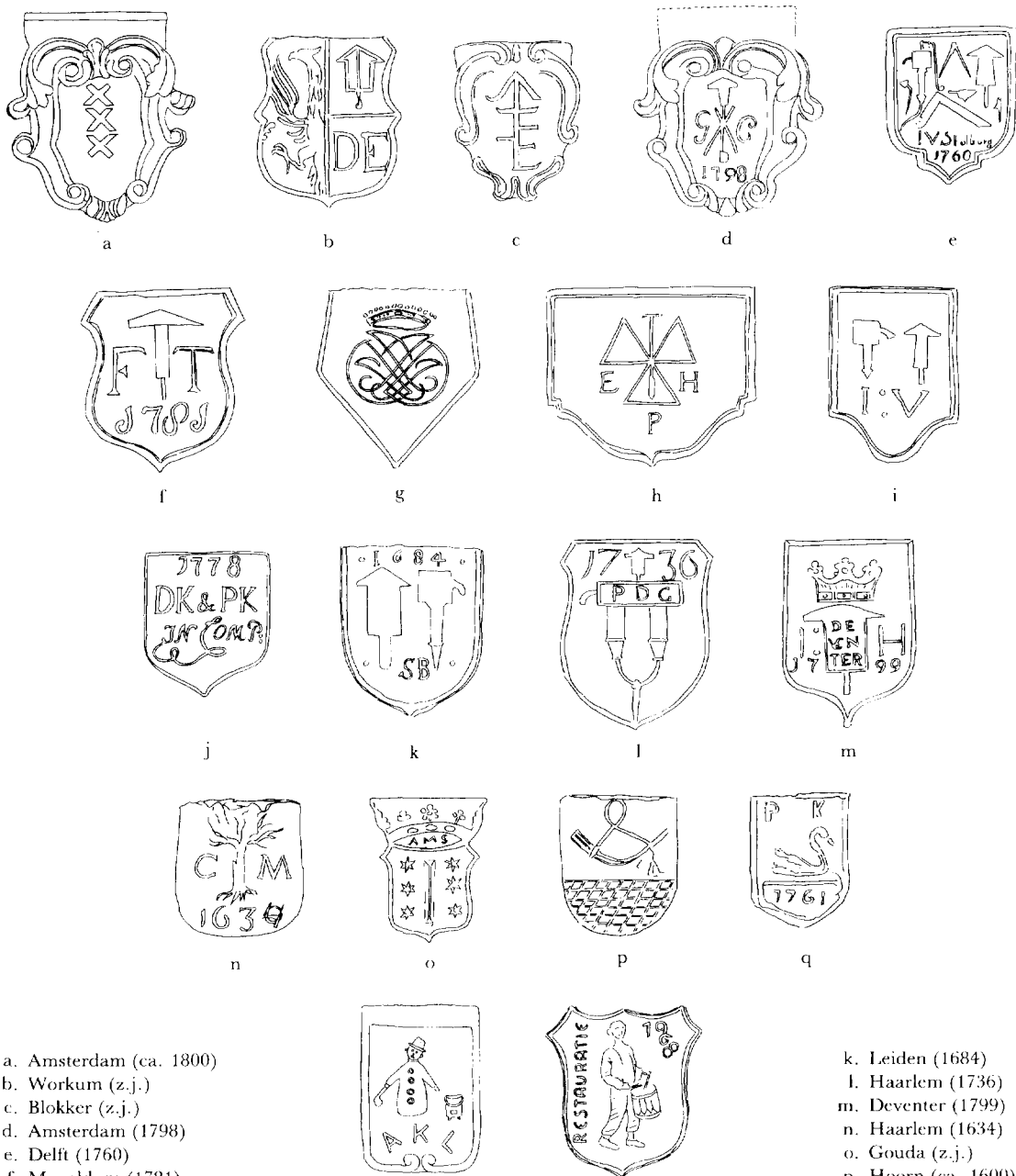

Afb. 2. Gietsang voor het vervaardigen van trotseerloodjes. Het hier afgebeelde exemplaar is de wafeltang van het loodgietersbedrijf G. Vos te Deventer (eigenaar J. A. E. Kamerman). Documentatieblad van de Gemeentelijke Archiefdienst te Deventer.

loodje met de afbeelding van het stadswapen, gevonden op het huis van de stadsmetselaar.
 b. *Workum* (z.j.). De Friese (Habsburger) adelaar met leihamer en de initialen D.E. Dit exemplaar is aangetroffen op de Hervormde kerk in Workum.
 c. *Blokker* (z.j.). Trotseerloodjes in cartouchevorm met huismerk.
 d. *Amsterdam* (1798). Een gedateerd, uniek Amsterdams loodje, wellicht van de loodgieter Godfried Cremer, waarop leihamer, soldeerbout en wafeltang (vergelijk afb. 2).
 e. *Delft* (1760). Een typisch Delfts exemplaar met zeer veel gereedschap (winkelhaak, leihamer, pomp, passer, haak) en de naam van de loodgieter J. V. Stolburg. Deze vorm plus versieringsmotieven zijn in deze stad gedurende ruim 250 jaar gehandhaafd.
 f. *Menaldum* (1781). Trotseerloodje met de stoere Groningse vorm, waarop een door initialen geflankeerde leihamer en het jaartal is afgebeeld. Uit de vindplaats blijkt dat leidekkers alerminst plaats- of provinciegebonden waren.
 g. *Enkhuizen* (19de eeuw). In dit Zuiderzeestadje werd in de 19de eeuw vaak het monogram toegepast. Dit exemplaar met de initialen JDJ is o.m. gevonden op het torentje van het stadhuis.
 h. *Edam en Schermerhorn*. Het intrigerend huismerk van Elfert Hendrikszoon Pot, 1621/1622 (?) zou zijn aangetroffen op de Hervormde kerk van Edam en te Schermerhorn.

i. *Leiden* (19de eeuw). Een dakloodje met de initialen I:V, leihamer en enkele pomp, o.a. aangetroffen op de Lakenhal.
 j. *Haarlem* (1778). Trotseerloodje van Dirk en Pieter Keün in compagnonschap, o.m. geplaatst op het dak van de Grote- of St.-Bavokerk.
 k. *Leiden* (1684). Gedateerd dakloodje waarop de initialen SB in goede harmonie met waterpomp en leihamer.
 l. *Haarlem* (1736). Dakloodje van Philip de Graef met leihamer, dubbele waterpomp en het jaartal 1736. De Graef werd in 1703 ingeschreven in het gilde. Op de Grote- of St.-Bavokerk zou een dergelijk exemplaar zijn gevonden met het jaar 1697, wellicht van de vader van voornoemde Philip de Graef.
 m. *Deventer* (1799). Loodje waarop leihamer en kroon en de initialen I H en ingeslagen jaartal. Hetzelfde type is aangetroffen met zes verschillende jaartallen. Deze loodjes zouden betrekking kunnen hebben op een zekere Tielman Jan Hendrickse zwager.
 n. *Haarlem* (1634). Op dit loodje staat een boom, verwijzend naar het stadswapen van Haarlem en de initialen C M, mogelijk van Claes Mercelis.
 o. *Gouda* (z.j.). Het stadswapen met kroon en de initialen A.M.S. op een relatief klein, maar heel fraai gevormd exemplaar.

DAKLOODJES

- a. Amsterdam (ca. 1800)
- b. Workum (z.j.)
- c. Blokker (z.j.)
- d. Amsterdam (1798)
- e. Delft (1760)
- f. Menaldum (1781)
- g. Enkhuizen (19de eeuw)
- h. Edam en Schermerhorn (1621)
- i. Leiden (19de eeuw)
- j. Haarlem (1778)

- k. Leiden (1684)
- l. Haarlem (1736)
- m. Deventer (1799)
- n. Haarlem (1634)
- o. Gouda (z.j.)
- p. Hoorn (ca. 1600)
- q. Hoorn (1761)
- r. Leiden (z.j.)
- s. Hoogeveen (1968)

Afb. 3. Een keuze uit de grote variatie aan trotseerloodjes dateren van de 17de eeuw tot heden, waarvan nadere bijzonderheden zijn beschreven op blz. 247 en 249.

p. Hoorn (ca. 1600). Stadswapen en leiendak, aangetroffen op de toren van de Grote kerk en Oosterpoort.

q. *Hoorn*, (1761). Dakloodje met zwaan, jaartal en de initialen P.K. Deze vorm komt ook voor

zonder zwaan, maar met hoorn tussen de jaren 1764 en 1784.

r. *Leiden* (z.j.). Loodje met de initialen A.K.L.

s. *Hoogeveen* (1968). Loodje als voorbeeld van herleeftde traditie.

SUMMARY

Formerly, it was customary for plumbers (who originally were men who dealt and worked in lead) to cover nail holes in roofs with a small flat piece of lead to prevent the penetration of moisture and rainwater. For many centuries these lead tabs bore the maker's mark, which was applied when they were produced by casting in a kind of waffle-iron mounted on long tongs. The earliest known *dakloodjes* date from

the end of the sixteenth century. The basic shape is usually that of a shield, and a wide range of decorative motifs appear in relief on the surface (particularly tools and heraldic figures) as well as the name of the maker (in full, or as initials or a monogram) and the year of application. The author gives a general review indicating the great diversity, and expresses the hope that more material will be brought to his attention.

HEILIGT HET DOEL DE MIDDELEN?

R. CRINCE LE ROY*

Naar luid van artikel 23, lid 1 Monumentenwet kan de minister bepalen, dat een rechthebbende op een terrein moet dulden, dat hierin graafwerk wordt verricht. Achteraf beschouwd kan men zich afvragen of de wetgever van de Monumentenwet zich destijds wel voldoende verdiept heeft in de problematiek van de duldverplichting: had men wel kunnen volstaan met een duldverplichting *sec*?

Immers, leest men de strafbepalingen van de Monumentenwet — de artikelen 28 en 29 (bepalingen overigens, die in de beide kamers van het parlement terdege werden gezien: zie Bijl. Hand II 1956/57-4115, stuk no. 4, blz. 6 en Bijl. Hand. I 1960/61, stuk no. 61, blz. 5) — dan blijkt, dat er geen strafrechtelijke sanctie is op het niet-nakomen van een duldverplichting. Ook valt het op, dat aan de minister niet de bevoegdheid is gegeven om — desnoods met behulp van de sterke arm — een duldverplichting te realiseren, een bevoegdheid, die de wetgever de bewindsman *wel* heeft toegekend, wanneer het betreft het behoud van beschermde monumenten. Men zie artikel 17 der wet.

Het betoog van de heer van Burk op bladzijde 96 heeft ten doel het „gat” in de wetgeving op te vullen, waarbij hij zich in de eerste plaats beroept op artikel 56 van de Grondwet, luidende: De uitvoerende macht berust bij de Koning. Uit dit Grondwetsartikel destilleert de auteur een politiedwangbevoegdheid van de minister. Hij gaat daarbij geheel voorbij aan het feit, dat Koning en minister twee verschillende staatsorganen zijn. Een aan de Koning toebedeelde bevoegdheid valt niet toe aan een minister.

Ik wil niet ontkennen, dat er een zekere relatie valt te leggen tussen politiedwang en artikel 56 Grondwet. In de staatsrechtelijke literatuur neemt men namelijk aan, dat dit voorschrift aan de Koning de bevoegdheid doet toevallen om bij *algemene maatregel van bestuur* (d.w.z. een Koninklijk besluit, waarop de Raad van State in pleno gehoord is) voorschriften te geven, die door politiedwang worden gehandhaafd. Het standaardvoorbeeld is Staatsblad 1931, no. 237, waarvan artikel 12 bepaalt, dat vreemde oorlogsbodems, die zich niet aan de regels van ons rechtsregime houden, zo nodig met geweld uit ons rechtsgebied verwijderd kunnen worden. In dit licht gezien is het niet verwonderlijk, wanneer Prins — Politiedwang, blz. 38 (preadvies Vereniging voor Administratief Recht 1954) — de term „dubieuze figuur” laat vallen met betrekking tot Staatsblad 1939, no. 190, waarin vervat een verbod om vreemde vlaggen te plaatsen. En waarom? Omdat dit besluit een zogenaamd „klein K.B.” is, een Koninklijk besluit, dat *niet* tot stand is gekomen onder de waarborg, gelegen in een beadvijering door de Raad van State. Hoe dit ook zij, artikel 56 Grondwet vormt als zodanig geen grondslag voor een ministeriële politiedwangbevoegdheid.

De heer van Burk gaat intussen ook in op de vraag hoe de kaarten liggen, wanneer de minister de politiedwangbevoegdheid zou missen. Hij schrijft: „Maar aangenomen dat de minister niet de politiedwangbevoegdheid heeft, dan kan men zich alleen aan de duldplicht onttrekken door zich weerspannig te gedragen, hetgeen in de meeste gevallen een strafbaar feit zal

* Naar aanleiding van het in aflevering 3 van deze jaargang (blz. 89-105) opgenomen artikel van J. G. van Burk over de eigendom van vondsten bereikte de redactie bovenstaande reactie van prof. mr. R. Crince Le Roy, hoogleraar in het administratief recht en de bestuurskunde aan de rijksuniversiteit te Utrecht. Dit weerwoord betreft een passage, waarin de heer Van Burk twijfel uit aan een elders neergeschreven oordeel van prof. Crince Le Roy met betrekking tot de onvolledigheid van de regeling, getroffen in

art. 23, lid 1 eerste volzin, van de Monumentenwet. De redactie verleent aan de reactie te liever plaatsruimte omdat zij eigen mening over het punt in kwestie in dit weerwoord bevestigd ziet. Zij wijst er overigens op, dat ook de heer Van Burk (blz. 99, 2de kolom) van een verzuim van de wetgever spreekt. De al meer dan tien jaar geleden aangekondigde herziening van de Monumentenwet had, indien toen doorgevoerd, deze discussie overbodig kunnen maken.

opleveren, zodat men indirekt alsnog gedwongen kan worden mee te werken”. Mijns inziens een uitermate gevaarlijke uitspraak. Wanneer via deze constructie bestuurd moet worden, dan is het einde zoek. Het past een zich zelf respecterende overheid niet om een gat in de wetgeving te dichten door burgers via wederspanning

heidvoorschriften „indirect” dwang op te leggen.

Er is, voor wat betreft de duldregeling van de Monumentenwet, sprake van een *lex imperfecta*. En deze imperfecte wet moet niet perfect gemaakt worden door gekunstelde redeneringen: het is de wetgever, die hier dient te spreken!

BOEKBESPREKING

W. Kuypers. *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft University Press 1980.

Het zeventiende-eeuwse Klassicisme van ons land is een bouwstijl die werd geïntroduceerd door nog geen zes architecten, zijn oorsprong vond in niet meer dan vier Hollandse steden, slechts vijftig jaar duurde en een beperkt aantal gebouwen tot stand heeft gebracht. Zeker minder dan een duizendste deel van wat er in de periode 1625-1675 in ons land gebouwd werd kan tot de klassicistische architectuur worden gerekend. Meer personen dan die de stijl maakten studeren nu reeds bijna een eeuw op deze periode van onze architectuurgeschiedenis. Na ieder nieuw geschrift over dit onderwerp schijnt de weg naar het afsluitende standaardwerk, dat we met een gerust geweten aan onze boekenkast kunnen toevertrouwen, eerder langer dan korter geworden, omdat steeds weer nieuwe aspecten worden aangesneden.

In het nieuwe boek van Kuypers wordt een aspect centraal gesteld waaraan tot nu toe weinig aandacht werd besteed, de samenhang van het Hollandse Klassicisme met de bouwkunst van Engeland in de zeventiende eeuw. Dit aspect is een onderdeel van het onderzoek naar de verbreiding van het Hollandse Klassicisme, een veel wijdsere veld voor studie dan het Klassicisme binnenslands biedt. Vooral op het gebied van de verbreiding van het Hollandse Klassicisme in het buitenland is het boek van Kuypers van belang, zowel wat methode als wat gegevens betreft. Aan het beeld van het Klassicisme binnen onze grenzen worden enkele belangrijke gegevens toegevoegd, doch geen essentiële veranderingen aangebracht. Van Engelse invloed op het ontstaan van het Hollandse Klassicisme bleek, bij de onderzoeksmethode die Kuypers volgde, niets.

Kuypers ging ervan uit dat architectuurvormen zich niet kunnen verbreiden en ontwikkelen zonder behulp van een neerslag op papier in de vorm van tekeningen, prenten en architectuurboeken. Bij de verbreiding van de vormen over grotere afstand zouden de prenten en boeken, die op zoveel ruimer schaal verspreid wer-

den dan tekeningen, de belangrijkste dragers van de architectonische ideeën geweest zijn. Bovendien vormen de „printed sources” de enige wijze van ideeënoverdracht waarvan men zich thans nog een beeld kan vormen. Het architectonische verkeer tussen Engeland en Nederland dat verliep via copietekeningen van belangrijke ontwerpen of schetsboeken is niet meer na te gaan, aangezien de bronnen daarvoor vrijwel verdwenen zijn. Hoewel de zeventiende-eeuwse „printed sources” ook verre van compleet zullen zijn mogen we aannemen dat het meeste zulwaard is gebleven.

Nu waren de steden waar architectuurboeken en -prenten verschenen tot ca. 1600 nog zeer beperkt in aantal. Rome, Venetië, Parijs en Antwerpen waren de belangrijkste. In de zeventiende eeuw neemt Holland geleidelijk de markt van Antwerpen ook op dit gebied over. De grote stroom publicaties in ons land komt echter eerst na de vrede van Munster op gang. Door de interne moeilijkheden in de zeventiende eeuw in Engeland verschijnen de architectuurpublicaties in Londen nog later.

Het vertrekpunt van Kuypers' studie was een onderzoek naar de Nederlandse architectuuruitgaven van de zeventiende eeuw. Hiertoe werd een groot aantal bibliotheken en verzamelingen geraadpleegd, hetgeen veel materiaal opleverde dat onbekend was gebleven of waaraan te weinig aandacht was geschonken. Verder verwerkte de auteur de nieuwere publicaties die op zijn gebied tot ca. 1978 waren verschenen. Eigen archiefonderzoek naar enkele van de vele nog onopgeloste vragen over bouwmeesters, opdrachtgevers en dateringen viel buiten het kader van deze studie.

Het beeld op papier van de zeventiende-eeuwse architectuur dat de tijdgenoten ter beschikking stond om er hun gedachten aan te toetsen is door Kuypers hier voor de eerste maal gereconstrueerd. Het is niet alleen van belang voor het onderzoek naar een eventuele Hollandse invloed op Engeland, doch ook bij het nagaan van deze invloed op andere Noord-Europese landen en op de koloniën.

Dit beeld op papier van het architectonische denken van het Hollandse Klassicisme biedt geen afgrond geheel, doch bestaat uit een aantal

incidentele voorbeelden. Het kunsthistorische beeld van deze periode is nodig om de samenhang te begrijpen. Kuyper beschreef het „Dutch Classicism” als milieu waaruit de publicaties afkomstig waren. Hij beperkte zich daarbij tot de hoogtepunten, tot die gebouwen welke in die tijd gepubliceerd zijn of hadden kunnen zijn. Het milieu bestond uit Amsterdam, Haarlem, Leiden en Den Haag. Gebouwen elders in het land komen alleen ter sprake wanneer ze door architecten uit deze steden gebouwd zijn. Van de grote architectuur is een aspect bewust buiten beschouwing gelaten; de stedenbouwkunde, de vestingwerken en de stadspoorten worden niet behandeld. Voor het onderzoek naar de relaties met Engeland is dit begrijpelijk. Wanneer het overzicht der „printed sources” voor andere gebieden gebruikt gaat worden zou een aanvulling op dit punt nodig zijn.

Het gegraveerde beeld van het Hollands Klassicisme kan weinig hebben bijgedragen aan de verbreiding van bouwkundige onderdelen zoals de vormen van schoorsteenmantels en vensters. Kuyper betreft dit soort zaken dan ook niet in zijn onderzoek, hij beperkt zich tot de architectonische compositie. Nu is het vaak makkelijker om aan onderdelen van gebouwen invloeden vast te stellen dan aan de architectonische composities. Deze laatste zijn algemener en worden in verscheiden landen met kleine onderlinge verschillen toegepast. De belangrijkste „printed sources” van het Hollandse Klassicisme kwamen eerst na het midden van de zeventiende eeuw van de drukpers, op een moment dat de Engelse architecten en bouwheren al beschikten over een keur van Italiaanse en Franse publicaties. Uit het onderzoek van Kuyper blijkt dat aan de Hollandse boeken en prenten wel een zekere algemene invloed kan worden toegeschreven, maar dat concrete navolgingen schaars en twijfelachtig zijn.

„Dutch Classicist Architecture” is opgebouwd uit vijf gedeelten die achtereenvolgens voornamelijk bevatten: de kerkelijke architectuur, de architecten, de buitenhuizen en de tuinen, de periode 1670-1700 en de „printed sources”.

Het eerste gedeelte, dat de kerkelijke architectuur behandelt geeft een helder geschreven overzicht van de ruimtelijke ontwikkeling van de belangrijkste zeventiende-eeuwse kerken. De basis voor dit onderwerp is nog steeds Ozinga's voortreffelijke studie over de Protestantse Ker-

kenbouw. Het begin van het Klassicisme is op het terrein van de kerkelijke architectuur moeilijk te bepalen. Salomon de Bray's uitgave van Hendrick de Keyser's werk, de *Architectura Moderna* van 1631, was de eerste grote publicatie van Nederlandse architectuur en als zodanig het beginpunt van Kuypers onderzoek. Op deze eerste gegraveerde voorbeelden van protestantse kerkarchitectuur volgden in 1657 twee andere, de Middelburgse Nieuwe kerk en Symon Bosbooms merkwaardig ontwerp. Aan de Nieuwe Ronde Lutherse kerk te Amsterdam van Adriaan Dorsman (1670) werd een serie gravures gewijd. De invloed van deze drie kerkontwerpen die in het derde kwart van de zeventiende eeuw het licht zagen is niet groot geweest.

Kuyper trekt de reeks gegraveerde kerkontwerpen uit de zeventiende eeuw door met een fraaie prent van de voorgevel van de Engelse Kerk te Rotterdam uit 1703 en aanvullingen op de reeds bekende ontwerpen voor een nieuwe kerk op de Botermarkt te Amsterdam van Nicolaas Lisingh (ca. 1700) en van Dirk Treur (1736). Het onderzoek van Kuyper heeft onze kennis van het beeld op papier van de protestantse kerkbouw uit de zeventiende eeuw waarover de tijdgenoot kon beschikken vergroot. Er blijkt echter uit dat alleen de drie kerkontwerpen van Hendrick de Keyser enige invloed op Engeland hebben uitgeoefend. Wanneer Kuyper aan het slot van dit deel van het boek de invloed op de Londense kerken van Christoffer Wren bespreekt, schijnt dat alleen de — voorzover bekend — niet gepubliceerde Nieuwe kerk te Haarlem van Jacob van Campen (1645) en de torens van Hendrick Keyser de aandacht van Wren getrokken zouden kunnen hebben.

In het tweede gedeelte van het boek wordt het werk van de grote meesters van het Klassicisme besproken: Jacob van Campen en zijn inspirator Constantijn Huygens, Pieter Post, Arent van 's Gravenzande, Daniel Stalpaert, Justus en Philips Vingboons. De grote architectuuruitgaven van het midden van de zeventiende eeuw, de werken van Vingboons, Post en het Amsterdamse stadhuis krijgen de volle aandacht. De aanvullingen op het reeds bekende beeld zijn hier minder talrijk. Dit deel eindigt met een hoofdstuk over de mogelijke Hollandse invloed op het werk van Engelse architecten: John Webb, Robert Hooke, Hugh May, Roger Pratt en Christoffer Wren. De invloed van het

ontwerp van het Amsterdamse stadhuis op enkele ontwerpen van Webb en Hooke lijkt onlogisch.

Het derde gedeelte van het boek is aan de tuinen en landhuizen gewijd. Voor de eerste maal is bij een behandeling van de zeventiende-eeuwse bouwkunst dit onderwerp tot een zelfstandig gedeelte gemaakt, gelijkwaardig aan dat van de kerkelijke architectuur. Bij de landhuizen en de buitenplaatsen werd het klassicistische ideaal het eerst en het zuiverst verwezenlijkt. Bovendien bestaan er van de tuinen een groot aantal zeventiende-eeuwse gravures. Bij dit derde deel blijkt echter hoe weinig dit onderwerp nog doorwerkt is. Een duidelijke indeling van de stof is nog niet gevonden en het blijft de vraag of het mogelijk zal zijn ooit tot een indeling te komen die zowel huizen als tuinen tot hun recht laat komen. Bovendien heeft de schrijver weinig vertrouwen in de chronologie als middel tot indeling, waardoor de lezer zich soms in een doolhof waant. Zijn tocht wordt echter opgeluisterd door enkele belangrijke nieuwe vondsten. Vooral de grote gravure van de tuin bij het kasteel van Brederode te Vianen (1632) is in een woord magnifiek. Op de samenhang met de Engelse tuinen kon de schrijver nog niet in gaan, het hoofdstuk volstaat met een overzicht over het Nederlandse materiaal.

In het vierde gedeelte van het boek wordt de periode 1670-1700 besproken. De stof van de eerste gedeelten liep hier en daar vooruit op dit tijdperk, zowel bij de bespreking van de grote Amsterdamse synagoges, als bij het latere werk van Vingboons en Stalpaert. Het deel over de tuinen gaat door tot 1700. De schrijver heeft zich tot taak gesteld de architectuur van 1625-1700 als een geheel te behandelen. Toch rekent hij het laatste deel niet meer tot tijdperk van het Klassicisme. Van Ter Kuile neemt hij de benaming „flat style” over, De Nederlandse term die voordien werd gebezigd was „strakke stijl” hetgeen een pittiger aanduiding lijkt dan het nu voor de hand liggende „vlakke stijl”. Misschien is er een meer zeggende term te bedenken waarin zowel de verwantschap als het verschil met het Klassicisme worden aangeduid, iets in de geest van het „orde-loze Klassicisme” of om misverstanden te voorkomen „pilasterloos-Klassicisme”.

In dit vierde gedeelte is de stof ingedeeld naar bouwmeesters. Een hoofdstuk is gewijd aan de belangrijke Amsterdamse architecten, Elias Bouman, Steven Vennecool en Adraan Dors-

man. Een apart hoofdstuk wordt toebedeeld aan Jacob Roman, de bouwmeester van Willem de Derde. Door de onderzoekingen van de laatste jaren is juist van het werk van Roman een duidelijker beeld verkregen. Tenslotte wordt ook dit gedeelte afgesloten met een overzicht van de invloed van de Nederlandse architecten op hun Engelse collega's. Na 1688 is de band tussen de twee landen zeer intensief en waarschijnlijk heeft dan ook Roman meer in Engeland gebouwd dan tot nu toe bekend was.

In dit vierde deel van het boek spelen de gravures een minder duidelijke rol. Aan de toch wel erg primitieve afbeeldingen van nieuwe Amsterdamse huizen in het laat zeventiende-eeuwse grachtenboekje wordt dan ook teveel waarde toegekend. Belangrijker is dat de schrijver erop wijst dat het boek van Rubens over de Paleizen van Genua dat in 1622 het licht zag juist aan het einde van de zeventiende eeuw nog enige invloed kan hebben uitgeoefend. Daarmee zou dan een parallel zijn verkregen met de late invloed die de *Architectura Moderna* (1631) op de torens van Wren uitoefende. Het is een interessant verschijnsel dat architectonische ideeën in een belangrijke publicatie in deze tijd niet snel verouderden.

In het vijfde deel van het boek is aandacht besteed aan enkele randgebieden zoals de bewuste neiging tot historiseren en de restaurerende tendenties. Daarna volgt een samenvatting. Als laatste hoofdstuk en aanhangsel plaatst Kuyper de kern van zijn onderzoek het overzicht over de „printed sources”. Het is het gereedschap waarmee het boek gemaakt is. Oorspronkelijk was de schrijver van plan om met dit overzicht te beginnen. De indeling van dit hoofdstuk draagt daar nog de sporen van, het is ingedeeld per architect of uitgever. Wanneer het mogelijk was dit onderdeel nog eens te publiceren, uitgebreid met onderwerpen als in-tochten, triomfbogen, vestingwerken en stadsuitbreidingen zou het een meer bibliografische opzet verdienen en gecombineerd kunnen worden met een bibliografie over dit onderwerp. Ook de gravures van de tuinen zouden er dan in verwerkt kunnen worden. Het zou dan een algemene betekenis krijgen voor het onderzoek naar de invloed die van de Hollandse architectuur in de zeventiende eeuw is uitgegaan.

Door de methode die de schrijver koos en zijn concentratie op de invloed op Engeland is het beeld dat van het Hollandse Klassicisme gegeven wordt beperkt en statisch. Alleen de top-

punten zijn in dat opzicht van belang; de verspreiding van het Klassicisme binnen ons land en de iets minder vooraanstaande bouwmeesters zijn niet van betekenis. Voor de Engelse lezers zal deze beperking eerder een winst zijn dan een verlies.

Kuyper vermoet zijn lezers niet met lange inleidingen, overzichten en samenvattingen. Hij put zich niet uit in zwaarwichtige definities van stijlbegrippen. Hij hindert zijn lezers echter soms wel met een overmaat aan veronderstellingen. Daar waar hij personen behandelt is dit sterker dan bij de beschrijving van gebouwen, op dit laatste terrein is hij meestal helderder en zakelijker.

Nu kan niemand een samenhangend beeld opbouwen van een historisch onderwerp zonder van zijn intuïtie en fantasie gebruik te maken. Het beschrijven van een periode uit de architectuurgeschiedenis verschilt weinig van het herstellen van een zwaar beschadigde muurschildering. Wil de toeschouwer meer te zien krijgen dan enkele vlekken dan zal er moeten worden aangevuld. Aanvullingen moeten echter herkenbaar zijn en zo bescheiden mogelijk van aard. Kuypers invullingen worden wel als vermoedens aangeduid, maar desondanks met veel suggestieve kracht naar voren gebracht. Vooral voor buitenlandse lezers zal het moeilijk zijn om te zien waar op historische feitenmateriaal wordt gebouwd en waar veronderstellingen worden gegeven. Kuypers fantasie gaat beslist te ver, als hij in de grote lacunes in het materiaal belangrijke partijen bijschildert en Huygens tot ontwerper van een plan voor het stadhuis van Amsterdam maakt en een tekening geeft van een zeventiende-eeuws stedenbouwkundig plan voor de Dam van eigen inventie. Zulke experimenten kunnen desnoods nog wel in een artikel doch niet in een overzichtswerk dat mede voor buitenlands gebruik bestemd is.

Wanneer we de vergelijking met het herstellen van een fragmentarisch bewaarde muurschildering voortzetten dan heeft het tableau van de zeventiende-eeuwse architectuur juist in zijn centrale partijen het meest geleden. Over de bouwactiviteiten van Amsterdam en van Frederik Hendrik bleven weinig gegevens bewaard. Van Leiden is meer bekend, doch van Haarlem nog weinig uitgezocht. De zeventiende eeuw lijkt zo toegankelijk door de architectuurboeken uit die tijd, maar is bij nadere bewerking zo moeilijk omdat er zo weinig bruikbaar achiefmateriaal over is.

De aanvullingen die Kuyper er op de plaatsen waar gegevens ontbreken bijschildert zijn in de centrale partijen te dominant en gaan aan de randen soms over het oorspronkelijke werk heen. Tegen de archivalische indicaties in wordt de kerk van Woubrugge aan Arent van 's Gravensande toebedeeld en het kasteel Poelgeest bij Leiden aan Philips Vingboons. Bij het herstel van muurschilderingen mag zo iets niet. Als verzachtende omstandigheid geldt dat deze retouches op papier wel heel makkelijk „afwasbaar” zijn.

De hier gesignaleerde ondeugden komen meer voor. Kunsthistorici hebben vaak op gespannen voet verkeer met archivalia en menig maal retouches aangebracht in de fragmentarische gegevens waarover zij beschikten. Zij verschillen daarin niet van de schilders die muurschilderingen herstellen of van restauratie-architecten. Het onsamenhangende verbrokkelde beeld is nu eenmaal niet waarneembaar en niet te onthouden. Op één voorbeeld uit het boek van Kuyper wil ik hier nader ingaan, ook al omdat Kuyper daarin niet alleen staat zodat de vrees bestaat dat deze merkwaaardige manier van redeneren op de duur moeilijker „afwasbaar” zou kunnen gaan worden.

Het betreft het ontwerp van een achtkante koepelkerk dat gesigneerd is „Hendrik Dankertz inventor 1628”. Het ontwerp moet het licht hebben gezien als gravure-serie van minstens vier platen, waarvan thans nog slechts de laatste twee met nummers C en D bekend zijn omdat zij zijn opgenomen in de tweede druk van de *Architectura Moderna* uit 1641. Dit laatste jaartal opent de mogelijkheid om — zo men daar behoefte aan zou hebben — te twifelen aan de juistheid van het jaartal 1628 achter Dankertz's naam. Men mag daarbij niet uit het oog verliezen, dat er in de architectuurgeschiedenis geen periode valt aan te wijzen waarbij een stijlkritische datering op tien jaar nauwkeurig mogelijk is.

Hendrik Dankertz, de auteur van het kerkontwerp uit 1628, behoorde tot dezelfde generatie als Hendrick de Keyser. Ook het latere werk van Hendrick de Keyser toont een neiging tot het Klassicisme. Wanneer De Keyser niet in 1621 gestorven was, zou hij misschien een geheel andere plaats in onze architectuurgeschiedenis hebben gekregen. Het ontwerp van Dankertz laat zien hoe de inzichten van deze generatie zich verder bleven ontwikkelen. Het past in het beeld van het vroege Klassicisme zoals

het zich thans begint af te tekenen. Op de Noorderkerk van Hendrick de Keyser (1620-1623) volgen de Coymanshuizen van Jacob van Campen (1625). Uit 1628 kennen we het Huis ten Bosch te Maarssen, het genoemde kerkontwerp van Dankertz en het poortje van het Hofje van Bakenes te Haarlem. Met het ontwerp voor een vleugel van het kasteel Warmond uit 1629 van Salomon de Bray is het Klassicisme al bijna volwassen. Uit deze voorbeelden blijkt dat het Klassicisme reeds vroeg wortel schoot in het burgerlijke milieu van de steden Amsterdam en Haarlem; een conclusie waartoe Kuyper overigens ook komt.

Kuyper besteedt overigens weinig aandacht aan het ontstaan van het Klassicisme, hij schetst in hoofdzaak het volwassen Hollandse Klassicisme van export-kwaliteit. Misschien is het ook daarom dat hij weinig oog toont voor de invloed die het Klassicisme bij ons heeft ondergaan van de „printed sources” uit Italië. Door Terwen en anderen is van dit aspect de laatste jaren veel studie gemaakt. Door niet te vermelden dat sommige elementen van de de ruimtelijke structuur van de door hem behandelde gebouwen zijn beïnvloed door Italiaanse voorbeelden onderhoudt Kuyper zijn lezers informatie die bij de beoordeling van de Hollandse invloed op de Engelse bouwkunst van belang kan zijn.

Tegenover deze eenzijdigheden staat dat het omvangrijke en tijdrovende onderzoek dat Kuyper heeft verricht naar het beeld van het Hollandse Klassicisme voor zover dat in zeventiende-eeuwse publicaties is vastgelegd een blijvende aanvulling heeft gegeven tot de kennis van dit tijdperk. Voor iedereen die enige liefde heeft voor „printed sources” en de waarde daarvan als gereedschap tot verder onderzoek beseft, is dit boek een grote steun.

R. Meischke

Vier kijkboeken over de topografische tekenkunst in de verzamelingen van de vier grote steden!

- B. Bakker, *Amsterdam getekend. Tekeningen en aquarellen uit vier eeuwen in de historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief*, 's-Gravenhage 1978; C. H. Slechte, *Den Haag in pen en penseel. Drie eeuwen tekeningen en*

aquarellen uit de topografisch-historische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage 1979; P. Ratsma, *Rotterdam getekend. Topografische tekeningen uit de atlas van het Gemeentearchief*, 's-Gravenhage 1979; C. C. S. Wilmer, *Utrecht getekend. Vier eeuwen tekeningen en aquarellen uit de topografische atlas van het Gemeentearchief*, 's-Gravenhage 1980.

Uitgeverij Nijhoff heeft het wel aardige idee gehad de archieven van de vier grote steden aan te bieden om hun rijke verzamelingen aan getekende topografie onder de aandacht van het grote publiek te brengen. De vier conservatoren van de desbetreffende collecties werd gevraagd binnen zekere beperkingen een overzicht van hun bezit te geven. Alle vier kregen in de bijzonder fraai uitgegeven boeken hiervoor ongeveer 130 bladzijden toegemeten. Voordat hier verder op de inhoudelijke kanten van de opzet van de boeken wordt ingegaan, volgt eerst een korte opsomming van de indeling van de vier publicaties. Voor het gemak worden ze met de termen Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht aangeduid.

De vier boeken bevatten steeds een voorwoord, waarin de indeling verantwoord wordt. In de meestal hierna volgende inleidingen vinden we het ontstaan van het begrip topografische atlas, zijn ontwikkeling en de geschiedenis van de atlas van het desbetreffende archief. In sommige gevallen volgt een korte ontwikkeling van de topografische tekenkunst in de desbetreffende stad (Amsterdam, Utrecht). In een ander geval acht men het geven van de ontwikkeling van het stadsbeeld belangrijker (Rotterdam). De inleidingen zijn meestal van een samenvatting in het engels voorzien; Den Haag kreeg zijn inleiding geheel vertaald.

Van afbeeldingen zijn de vier boeken rijklijk voorzien: Amsterdam 140, waarvan 50 in kleur; Den Haag 96 (66 in kleur); Rotterdam 130 (66 in kleur) en Utrecht 140 (56 in kleur). In de inleidingen is meestal al een deel van de illustraties in klein formaat verwerkt. De daarop volgende bladzijde-vullende afbeeldingen vormen de hoofdmoot van elk boek. Ze hebben steeds uitvoerige topografische en/of historische commentaren — soms geheel in het engels (Den Haag) — maar meestal is alleen de titel vertaald. Soms is er gestreefd naar een overigens niet altijd even duidelijke samenhang tussen tegenoverelkaar liggende bladen.

Volgen voor alle vier de boeken indexen op

persoons- en plaatsnaam. Alleen Den Haag geeft nog een serie korte biografieën van tekenkunstenaars met literatuur.

Tot zover de 'technische' gegevens van deze serie, die helaas alweer gestopt is. Helaas, want het zou aardig zijn geweest ook eens de topografische verzamelingen van kleinere stads- of provinciale archieven aan te boren.

De laatste jaren vinden steeds meer belangstellenden hun weg naar de archiefdiensten om er het getekende, gegraveerde of gefotografeerde kader van de woonomgeving te leren kennen en bestuderen. Tentoonstellingen en publicaties over stedelijke topografie stimuleren die belangstelling ook al. Toch is het pas de Amsterdamse tentoonstelling *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw* (1977) geweest, die meer wetenschappelijke achtergrondinformatie gaf over dit fenomeen van onze beeldende kunst. In de uitvoerige catalogus werd in een aantal hoofdstukken voor het eerst het geschilderde en getekende stadsgezicht in nieuwe (kunst)historische kaders geplaatst. Veel van de toen geëxposeerde kennis vinden we terug in de tekst van de vier kijkboeken.

Voor de keuze van het materiaal hebben de samenstellers verschillende motiveringen. Amsterdam, dat behalve topografisch ook veel historisch materiaal bezit, zegt portretten en historische prenten weggelaten te hebben. Toch put het ook uit „historie"-materiaal om topografische „gaten" in het overzicht op te vullen. Den Haag motiveert zijn keus weer wat anders. Het maakt een topografisch-historisch kunstboek, waarin zoveel mogelijk tekenkunstenaars, veel verschillende variaties van de tekentechniek en juist die bladen aan bod komen, die zelden of nooit getoond worden.

Zoals bij alle boeken zijn er perioden ingelast. De tekeningen worden naar eeuwen, zo gelijk mogelijk, verdeeld. Alle vier publicaties lijden alleen voor wat betreft de 17de eeuw aan een tekort. Niet omdat er zo bijzonder weinig van die periode bewaard bleef, maar omdat veel tekeningen met topografische onderwerpen — in die periode meestal van hoge kwaliteit — op kunstenaar in kunstverzamelingen terecht kwamen. Het voorkomen van series van groot kunsthistorisch belang in topografische collecties van een stadsarchief, zoals de Saenredams en de Saftlevens in Utrecht, is een uitzondering, omdat ze tot oud stedelijk bezit hoorden.

Bij de topografische tekenkunst van de 20ste

eeuw aangekomen raakten de samenstellers op moeilijk terrein. De criteria op documentaire en artistieke waarde zijn dan lang niet altijd te handhaven. De fotografie gaat concurreren en de naar abstrahering neigende visie van de 20ste eeuwse kunstenaar garandeert de topografische betekenis nauwelijks. Wil de eigentijdse kunstenaar wel documenteren, dan loopt hij weer de kans niet aan de gewenste artistieke kwaliteitsnormen te beantwoorden. Tussen beide klippen hebben de verzamelende atlassen ooit moeten laveren en dat vindt men ook duidelijk terug in de keuze van de 20ste eeuwse topografische thema's; nu eens accenten op documentaire dan weer op artistieke kwaliteiten. Amsterdam noteert dan ook hoopvol dat van de recente en hernieuwde belangstelling voor figuratieve elementen in de beeldende kunst, ook de topografische tekenkunst zou kunnen profiteren. Toch blijft het verlenen van topografische opdrachten aan eigentijdse kunstenaars mijns inziens een anachronisme, dat wil voortborduren op de oude opvattingen van een mecenaat, dat een atlas samenstelt.

Dat aspect nu van de topografie als uiterst belangrijke bron voor de bestudering en restauratie van bouwwerken, stadsdelen en interieurs ontbreekt vrijwel in deze boeken. De kijker had er op geattendeerd moeten worden, dat de werkelijke topografie van zijn stad zich bevindt in de veelal systematisch topografisch gerangschikte inhoud van de archiefbladen. Daar vertonen foto's naar schilderijen, tekeningen, prenten en echte fotografieën hoe het er allemaal ooit heeft uitgezien en hoe het allemaal veranderd is.

Dat deze benadering ontbreekt is in het algemeen mijn bezwaar tegen dit soort boeken, waar de topografie naar techniek is ingedeeld: Amsterdam getekend, Den Haag in oude prenten, Zaltbommel op oude ansichten. De serie boeken van Nijhoff mag dan wat ambitieuzer opgezet zijn, in wezen verschilt hij nauwelijks van de hierboven genoemde. De kijkboeken zijn bepaald door een anecdotische aanpak, die zich beperkt tot weinig, want toevallig, samenhangende kiekjes van een of meerdere bouwwerken of gebeurtenissen. Nu geniet de vertederde kijker/lezer van een mooi plaatje met een aardig verhaal, maar hem wordt de kans ontnomen een structuur of een ontwikkeling van een stad, wijk of gebouw te leren herkennen. Die anecdotische benadering blijkt ook uit het ontbreken van eenvoudige plaatsaanduidingen op plattegronden, waar punten of gezichts-

hoeken op staan aangegeven. Een onmisbaar hulpmiddel bij het bekijken en genieten van topografie.

Juist de geleidelijke of plotselinge metamorfosen van stadswijken, of gebouwen zijn aan de hand van topografisch materiaal zo instructief toe te lichten. Veranderingen die dan nog aangevuld kunnen worden met architectuurhistorische, sociale en economische excursen. Toch nemen deze laatste opmerkingen niet weg dat het publiek ook zonder die franje de kleurige kijkjes in de keukens van de topografie zal kunnen waarderen. Maar na het lezen van de teksten zal het niet beseffen hoeveel onderzoek er op dit gebied nog verricht kan worden en hoeveel vernieuwender boeken er nog te maken zijn.

D. P. Snoep

Peter Wander, *Haagse Huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie*, Den Haag 1981.

Naar aanleiding van het feit dat Den Haag op 14 september van dit jaar weer residentie werd, omdat de koninklijke familie toen haar intrek nam in het Huis ten Bosch, werd op die dag in Pulchri Studio een tentoonstelling geopend, georganiseerd door het Haagse Gemeentearchief. Aan de hand van ongeveer 160 prenten, tekeningen en foto's — hoofdzakelijk afkomstig uit eigen bezit, aangevuld met bruiklenen voornamelijk uit het Koninklijk Huisarchief — werd hier een beeld gegeven van bijna 30 paleizen, buitenverblijven en andere huizen in Den Haag, Naaldwijk, Rijswijk, Voorburg en Wassenaar, die ooit door leden van het huis van Oranje-Nassau zijn bewoond. De volgorde waarin de huizen werden gepresenteerd was bepaald door de tijd dat de Oranjes er hun intrek in hadden genomen. Zo vormden de stadhoudelijke verblijven op het Binnenhof het begin van de tentoonstelling, terwijl het buitenhuis De Ruygenhoek en de villa's aan de Nieuwe Parkweg, die Koningin Wilhelmina na de Tweede Wereldoorlog betrok, dit overzicht van bijna vier eeuwen besloten.

Deze opzet is ook aangehouden in de begeleidende *catalogus* van de hand van Peter Wander, medewerker van de topografisch-historische atlas van het Gemeentearchief. In deze *catalogus* wordt de geschiedenis van elk tentoongesteld

huis kort en overzichtelijk beschreven in afzonderlijke hoofdstukjes, geïllustreerd met één of meer afbeeldingen en portretten van de belangrijkste bewoners. De inleiding „Van Stadhoudelijk Kwartier naar Staatspaleis”, die hieraan voorafgaat, geeft een historisch overzicht waarin de staatkundige ontwikkelingen worden belicht en de positie van de verschillende stadhouders en koningen hierin. Na de monografieën over de huizen, die de hoofdmoot van de *catalogus* vormen, volgt een uitgebreide literatuurverwijzing — ook weer per huis gerangschikt — en een gedeelte met biografieën van de genoemde vorstelijke bewoners, eveneens gevolgd door een literatuurlijst. Bovendien is hierbij een stamboom opgenomen, waarin de afstamming van het huidige Nederlandse koningshuis uit de graven van Nassau wordt aangegeven. Een lijst van de 178 afbeeldingen, die tesamen de tentoonstelling vormden, en een index besluiten de *catalogus*.

In dit vrij korte bestek wordt bijzonder veel informatie verschaft over vier eeuwen Haagse huizen en hun vorstelijke bewoners. Door de vlotte stijl van de schrijver blijft dit boek van het begin tot het eind boeien. Ook ingewikkelde onderwerpen, zoals politieke aangelegenheden en eigendomskwesaties van huizen, worden steeds op heldere wijze uiteengezet, waarbij geen afbreuk wordt gedaan aan de leesbaarheid van het verhaal. Omdat de geschiedenis van veel huizen parallel loopt, zorgen onderlinge verwijzingen voor de nodige verbanden, die de overzichtelijkheid ten goede komen.

Zoals de stamboom van de Oranje-Nassaus in deze *catalogus* zijn nut bewijst doordat hieruit de onderlinge relatie van de genoemde personen blijkt, zo ontbreekt echter helaas een kaart van Den Haag en omgeving, waarop de ligging van de besproken huizen is aangegeven. Het zou daarmee — vooral voor de niet-Haagse bezoekers van de tentoonstelling en lezers van de *catalogus* — gemakkelijker zijn zich de ligging van de gebouwen ten opzichte van elkaar en ten opzichte van andere bekende punten voor te stellen. Maar dit is dan ook het enige gemis; de *catalogus* over de Haagse huizen van Oranje is bijzonder interessant, informatief en prettig leesbaar en zal daarmee zeker langer zijn waarde behouden dan de duur van de tentoonstelling, waarvoor hij als begeleiding werd geschreven.

Tolien Wilmer

Luc Devlieghe en Miek Goossens, *Vensters in West-Vlaanderen, Oudheden in West- en Frans-Vlaanderen 1*, Tielt/Bussum 1980.

„De vensters zijn de spiegel van wat een huis in de loop van vele eeuwen meegemaakt heeft; aanpassingen aan de mode, nieuwe wooneisen, verval en restauraties hebben hun stempel gedrukt op de vormgeving van de vensters”. Deze uitspraak vormt een van de eerste regels uit dit boek. Daarin wordt de ontwikkeling getoond van het venster in profane bouwwerken in West-Vlaanderen. Het is jammer, dat de schrijvers zich voor zo een boeiend onderwerp, dat bovendien op een duidelijke wijze aan de lezer wordt gebracht, moesten beperken tot één provincie, maar dat is het gevolg van het feit, dat het boek een eerste deel is van een reeks, die wordt uitgegeven in samenwerking met de desbetreffende provincie. Bovendien hebben beide schrijvers hun werkgebied in die ene provincie.

Toch is in dit beperkte gebied een ontwikkeling aanwijsbaar, die in mijn boek „Vensters” (Nijmegen 1971, tweede druk Schiedam 1977) op het Nederlandse grondgebied niet kon worden aangegeven. De evolutie van het romaanse venster met deelzuiltje naar het kruisvenster wordt hier duidelijk geïllustreerd. Het Brugse stadhuis (eerste steen 1376) is het eerste gebouw, waarin deze vensters met een ver boven het midden liggend kalf aan te wijzen is. Het is tekenend voor de structuur van het bouwbedrijf, ook toen afhankelijk van de toelevering van klaargemaakte onderdelen, dat dit type rond 1400 een Doorniks venster werd genoemd. In die stad zijn ze in de 13de eeuw al aanwijsbaar, eigenlijk als twee luikopeningen, gescheiden door een deelzuiltje, afgedekt met een doorlopende lijst, waarboven nog eens twee kleine openingen zijn aangebracht.

Bij natuurstenen kruiskozijnen werd achter het steenwerk doorgaans een soort betimmering bevestigd, waarin de glasvensters werden opgenomen. Luiken maakte men binnen, meestal niet buiten. Dit type is wel aanwijsbaar in Zeeland, maar in de invloedssfeer van de Brabantse bouwmeesters en steenleveranciers werden luiken en glas steeds in het steenwerk geplaatst. Ook in Ieper is in 1623 sprake van „brabantse cassynen”. Het is jammer, dat de schrijvers dit gegeven niet uitwerkten. Hetzelfde geldt voor de gekoppelde stenen kruiskozijnen, een verschijnsel, dat ook in Antwerpen en in Zeeland veelvuldig voorkomt, maar volgens de

tekst terug te voeren zou zijn op Gentse voorbeelden.

Opvallend is de parallel lopende ontwikkeling in Nederland en West-Vlaanderen tot omstreeks 1700, ondanks de veel rijkere behandeling van de architectuur bij onze zuidwestelijke burens. Tot ver in de 18de eeuw worden ook daar op het platteland kruiskozijnen gemaakt, soms met opschuivende raampjes in de beide ondervakken. De kozijnen worden vaak niet meer dragend uitgevoerd, doch in de vooraf gemetselde openingen geplaatst, een ontwikkeling, die ook bijvoorbeeld in Roermond herkenbaar is. Hierbij is de invloed merkbaar van het Franse venster. De politieke invloedssferen hebben tot gevolg gehad, dat in Vlaanderen het Franse venster het aanzien van de 18de-eeuwse architectuur bepaalt, in Nederland het Engelse schuifraam.

De ontwikkelingen in de 19de en de vroege 20ste eeuw besluiten het boek. De korte toelichtende tekst is verduidelijkt met 25 tekeningen, die ook vele details tonen, en met ruim 200 illustratieve foto's.

H. Janse

Luc Devlieghe en Miek Goossens, *Huisgevels te Sint-Winoksbergen, Oudheden in West- en Frans-Vlaanderen 2*, Tielt/Bussum, 1980.

Onder de serietitel „Oudheden in West- en Frans Vlaanderen” is in samenwerking met de Provincie West-Vlaanderen door de uitgeverij Lannoo een reeks gestart van handzame paperbacks, waarin telkens een deelfacet van het cultureel erfgoed van het Vlaamse land aan beide zijden van de Belgisch-Franse grens wordt belicht. Voor West-Vlaanderen beoogt men steeds één onderwerp te behandelen, voor Frans-Vlaanderen zullen de thema's systematisch per plaats worden gepresenteerd. De gekozen formule in praktische zin is deze: een korte inleidende tekst, waar nodig geïllustreerd met suggestieve tekeningen, gevolgd door fotopagina's met verklarende bijschriften gerelateerd aan de inleiding. Een-zesde gedeelte, zo'n 36 pagina's, (geïllustreerde) tekst en vijf-zesde beeldmateriaal, goed voor minimaal 160 foto's.

Als nummer twee in deze reeks verscheen — gelijktijdig met het hierboven besproken „Vensters in West-Vlaanderen” — een geografisch gebonden, thematisch deeltje gewijd aan de „Huisgevels te Winoksbergen”, het in de

Tweede Wereldoorlog zwaar in het hart getroffen Frans-Vlaamse stadje op 10 km ten zuidoosten van Duinkerken.

De stellige onbekendheid van velen met deze ondanks haar monumentenrijkdom nauwelijks op de voorgrond tredende plaats vraagt om een duidelijke kennismaking, hetgeen in het boekje kort, maar krachtig gebeurt. Als inleiding op het hoofdthema geven de auteurs een instructieve historisch-geografische schets van de ontwikkeling van Winoksbergen. Met behulp van getekend en gedrukt kaartmateriaal (Jacob van Deventer, Jacob de la Fontaine, H. van Loon), de maquette van de stad in het Musée des plans en relief te Parijs, vooroorlogse en moderne luchtfoto's krijgt men figuurlijk gesproken „in de notendop” en letterlijk nog eens onderbouwd met een gedegen bewust tekst-ontlastend notenapparaat een uitstekend beeld van de ontwikkeling van het Vlaamse Bergen.

Het tweede hoofdstuk behelst hetgeen in de ladingdekkende titel wordt aangekondigd, een verhandeling over de huisgevels, het resultaat van een nauwkeurige inventarisatie. Huisgevels en straatwanden vormen een typisch deelaspect. Een huis zonder gevel is een wezen zonder gezicht. Andersom, een gevel zonder huis is als het portret van een onbekende. Het voor ogen toveren van een galerij vol gevelportretten roept veel vragen op, die door de a priori gestelde beperkingen vooralsnog onbeantwoord blijven. Men houdt dus nog veel te goed. Het positief gevolg van deze bewuste beperking is, dat de lezer/kijker Winoksbergen dankzij deze portrettenpresentatie voor het eerst goed „im Bilde” krijgt. Het gestelde doel is een zo volledig mogelijke, categoriserende beschrijving te geven van de façades, gebaseerd op stijlanalyse van de gevelcomposities. Men tracht de gevels in een schema onder te brengen en hun karakteristieke kenmerken in woorden te vatten. Dat dit zeker bij foto-onderschriften niet altijd de meest boeiende lectuur oplevert, ligt voor de hand. De inventariserende bouw(kunst)historicus heeft het daar vaak heel moeilijk mee. Hij moet werken als een hijgende Prikkebeen; maar zijn verbale

vliedernet vertoont losse knopen en grote gaten. Voor de vakman/vrouw die de taal verstaat is de tekst goed bruikbaar. Voor ieder zonder uitzondering is er het boeiend display van het gevisiteerde materiaal. In die visuele presentatie ligt feitelijk de grootste waarde van dit soort publicaties besloten.

Woonhuisgevels in Winoksbergen moge misschien voor Nederlandse begrippen aan de horizon liggen en zou normaliter vrijwel aan de aandacht ontsnappen. Toch zou dat jammer zijn, want de uitgave verdient beslist onze aandacht. Juist in een periode dat het inventariseren van historische objecten en relictten een nieuwe bloei beleeft en deze bezigheid bij de overheid — van hoog tot laag — en ook door particulieren als een noodzakelijke of anderszins minstens als een nuttige en vrij ongevaarlijke bezigheid wordt beschouwd, verdient het aanbeveling om de resultaten van die getrooste inspanningen en geldelijke offers door publicaties naar buiten te brengen en bruikbaar te maken. Deze gedachte is allermintst nieuw. Binnen onze landsgrenzen zijn er wel enkele incidentele voorbeelden van gepubliceerde inventarisatie te vinden, maar zij rollen toch niet met gestage regelmaat en gesanctioneerd als officiële publicaties van de pers als b.v. het geval is met de *Arbeitshefte* van onze oosterburen. De invloed van dergelijke publicaties is niet te onderschatten, zij versterken de wettelijke bescherming of voornemens daartoe wellicht meer dan men zich veelal realiseert. Het is bovendien een eerlijk middel om „beschermingsapostolaat” te verrichten. „Huisgevels in Winoksbergen” is maar een voorbeeld hoe men het verbaal vaak moeilijk verstaanbare, maar visueel beslist boeiende en veel begrijpelijker te maken materiaal zou kunnen aanbieden, het actueel zou kunnen maken en houden. Of inventariseren we slechts het „toekomstig verlies” en bergen we alles op in dozen en dossiers? Dan vinden wij de resultaten van onze inventarisatiedrift straks enkel terug in de nieuwste deeltjes van de serie „In oude ansichten”.

A. G. Schulte

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

OVERIJSSSEL

Losser, voormalige St.-Martinus

Op het marktplein van het Oost-Twentse dorp Losser staat een, volgens E. H. ter Kuile¹ uit ongeveer 1500 daterende, zadeldaktoeren. Deze toren maakte tot 1904 deel uit van de parochiekerk die voor de Reformatie aan St. Martinus was gewijd. Omdat de kerk ondanks vergrotingen in 1810 en 1846 te klein was geworden, werd ze vervangen door een grote neo-gotische kerk aan de toenmalige rand van het dorp. De toren bleef staan omdat deze sinds het begin van de vorige eeuw eigendom is van de burgerlijke overheid.

Hoewel Losser reeds in het uit de 10de eeuw daterende inkomstenregister van de abdij Werden a/d Ruhr voorkomt, wordt pas aan het einde van de 13de eeuw van een parochie Losser melding gemaakt. De parochie die afgescheiden was van Oldenzaal, bestond slechts uit het dorp en buurtschap Losser.

Over de bouwgeschiedenis van de kerk tot de tweede helft van de 17de eeuw is niets bekend. In de 80-jarige oorlog zal de kerk door de nabije ligging van het strategisch belangrijke Oldenzaal veel geleden hebben. Pas in 1637 kreeg Losser zijn eerste vaste predikant. In dezelfde tijd hebben, getuige de jaartallen 1634 en 1637 aan de toren, herstellingen plaats gevonden. Rampzaliger was de inval van de legers van de Munsterse bisschop Bernard von Galen in 1665. Door een ongeluk ging vrijwel het gehele dorp, inclusief kerk en toren, waarbinnen de Lossernaren hun bezittingen in veiligheid hadden gebracht, in vlammen op. De volgende jaren werden de kerk en toren met veel moeite hersteld. In de loop van de 18de eeuw vonden herhaaldelijk herstellingen plaats.

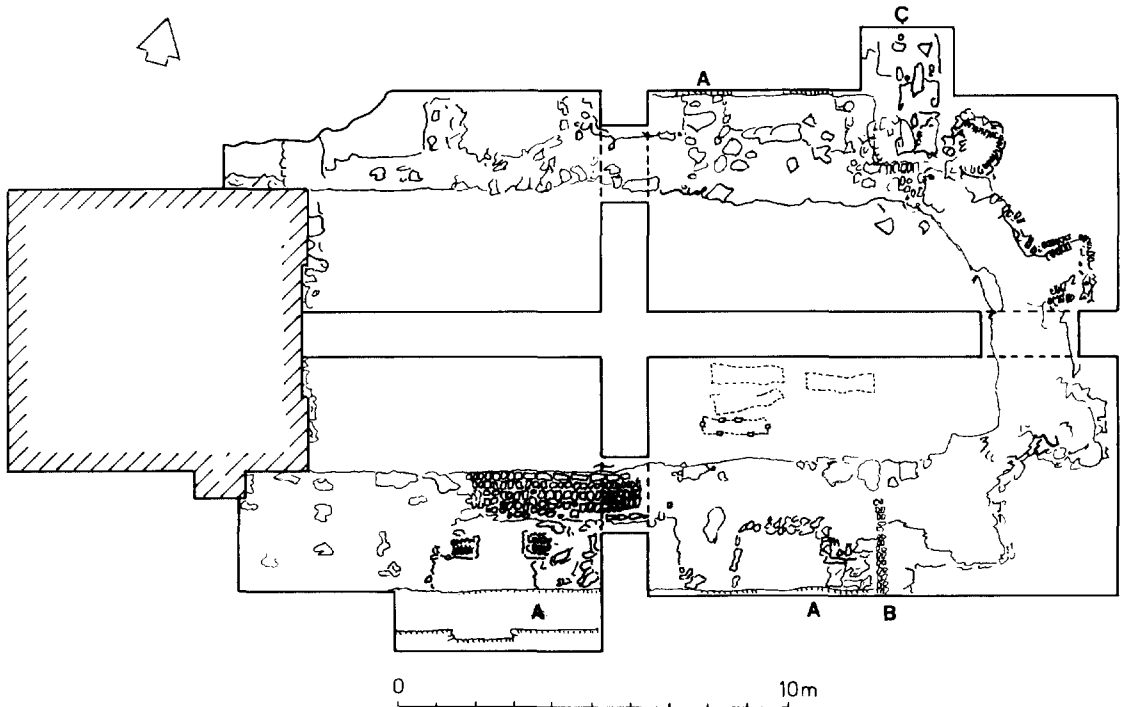
De Franse tijd bracht enkele veranderingen teweeg. De toren moest worden afgestaan aan de burgerlijke overheid. De kerk zelf moest door de kleine hervormde gemeente in 1810 teruggegeven worden aan de veel grotere rooms-katholieke. Omdat het kerkje bij de overname te klein was voor de grote rooms-katholieke gemeenschap werd de koorsluiting vervangen door een transept met rechtgesloten koor. In

1846 trachtte men het ruimtegebrek op te lossen door het schip te verbreden, waarbij een mansardekap, waarvan we de aanzetten aan de toren zien, werd aangebracht. Na een verbouwing in 1887 werd de kerk teñslotte in 1904 afgebroken. Hierbij werd het terrein geëgaliseerd en als marktplein ingericht. Na jarenlang in een slechte toestand te hebben verkeerd, werd de toren in 1954-55 gerestaureerd, terwijl het brandspuitenhuysje dat in 1906 aan de zuidkant tegen de toren was gebouwd, werd afgebroken.

Toen het gemeentebestuur in 1980 het plan opvatte om het plein te herbestraten werd de mogelijkheid geboden om voorafgaande aan de werkzaamheden een onderzoek in te stellen naar de middeleeuwse funderingen van de afgebroken kerk. In 1975 had reeds een verkennend onderzoek plaatsgevonden. Hierbij werd vastgesteld dat de funderingen nog aanwezig waren en slechts enkele decimeters onder het straatniveau lagen. Met deze gegevens kon in 1980 een grotere opgraving plaatsvinden. Dit onderzoek, dat met behulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis werd uitgevoerd, stond onder leiding van drs. A. L. Hulshoff van het Rijksmuseum Twenthe en ondergetekende. Niet onbelangrijk was de medewerking van de gemeente en de Stichting Historische Kring Losser.

Door egalisatie ligt het niveau van het plein ter plaatse nu ongeveer 50 cm lager. Als peil werd de vloer van de toren aangenomen, die gezien het feit dat ze in open verbinding met de kerk stond, identiek zal zijn geweest met dat van de kerkvloer.

De gevonden fundering bestond uit brokken Bentheimer zandsteen aangevuld met wit zand. Deze ruwe brokken zandsteen waren ongeschikt voor bewerking en om deze reden hier als fundering gebruikt. De brokken waren tot een vlak gemaakt met behulp van zandsteenpuin, waarop werd gemetseld. Op enkele plaatsen was gelukkig nog een laag baksteen met het formaat 28,5-27,5 × 14,5-13,5 × 7,5 cm aanwezig. Deze baksteen wijkt in kleur en formaat af van die van de toren. De toren is opgebouwd uit baksteen van 28-27,5 × 14-13 × 6-7 cm. De

Afb. 1. Opgraving voormalige St.-Martinuskerk te Losser 1980. De funderingen van het uit 1906 daterende brandspuiten-huisje zijn niet ingetekend. A: links en rechts de fundering van het in 1846 verbrede schip; B: fundering van het transept uit 1810; C: de resten van een sacristie(?).

gevonden fundering had aan de bovenzijde een breedte variërend van 110-140 cm, waarbij de breedte op aanlegdiepte nog enkele centimeters smaller was dan boven. Dit is ontstaan doordat bij deze wijze van fundering leggen geen werkruimte voor een metselaar nodig was. Er kon volstaan worden met een diepe vrijwel rechtwandige sleuf. De aanlegdiepte bedroeg ca. 190-200 cm beneden het torenpeil; een situatie die te vergelijken is met het in 1972 opgegraven gedeelte van de uit het einde van de 14de eeuw daterende Stiftskerk te Weerselo.

De muur werd gesteund door steunberen, die in breedte varieerden van 120 tot 140 cm en ongeveer 220-250 cm van elkaar stonden. De beren die een gemiddelde lengte van 160 cm hadden, vormden één geheel met de fundering van de kerkmuur.

Het schip bestond uit drie, vrij ondiepe traveeën. Hierop sloot een koor met 5/8ste sluiting aan. Het schip had een lengte van ca. 10 m en een breedte van 7,80 m. Het koor had een diepte van 8,50 m. Of het geheel uit een aantal

bouwperiodes dateert, is niet exact vast te stellen. Er is namelijk nergens een bouwnaad gevonden; wel is ten westen van de vierde steunbeer een verspringing vastgesteld. De opbouw van de steunberen van de koorsluiting is enigszins afwijkend.

Om na te gaan hoe de verbinding met de toren was gemaakt, werden terzijde van de toren enkele sleuven gegraven. De toren was gefundeerd op veldkeien die wederom rustten op een laag zandsteenbrokken vergelijkbaar met die van de kerk. De aanlegdiepte correspondeerde met die van de kerk.

Waarschijnlijk is de toren tegen de kerk gebouwd waarbij de oude westmuur van de kerk werd afgebroken.

Tussen de tweede en derde zuidelijke steunbeer — van de toren af gezien — werd een fundering aangetroffen bestaande uit lichtroodbruine baksteen met het formaat $22 \times 11-11,3 \times 4-4,5$ cm. Dit moet de fundering van het portaalje voor de zuidingang zijn, dat in 1771 werd vernieuwd. Aan de noordzijde bevond

Afb. 2. Een overzicht van het opgravingsterrein vanuit het oosten met de nog bestaande toren (ca. 1500). Op de oostwand van de toren van beneden naar boven achtereenvolgens de doorgang naar het torenportaal, de aanzet van het gewelf van het schip en de sporen van de middeleeuwse en de 19de-eeuwse mansardekap.

zich ter hoogte van de meest oostelijke steunbeer van het schip een fundering van grote blokken zandsteen. De betekenis hiervan is niet duidelijk. Helaas kon i.v.m. de aanwezigheid van rioleringen geen onderzoek in het verlengde van deze fundering plaatsvinden. Mogelijk hebben we hier te doen met de resten van de sacristie of de latere, in bronnen genoemde gerfkamer (consistoriekamer), waarvan de juiste ligging tot nu toe nooit was vast te stellen. De onduidelijkheid van de funderingsresten ter plaatse zal ook te wijten zijn aan de bouw van het transept in 1810.

Aan de zuidmuur trof men een steensfundering zonder verbreding op aanlegdiepte aan. Deze bestond uit secundair gebruikte lichtrode baksteen met het formaat $23 \times 13 \times 6$ cm. Ook de fundering van de uitbreiding van 1846 werd aangetroffen.

Terwijl de bodem rond de kerk volledig verstoord was door de vele begravingen, was het aantal graven in de kerk beperkt. Dit geringe aantal is te wijten aan het beperkte recht van begraven binnen de kerk. In het achterste deel van het koor werden geen begravingen gevonden. De ongestoorde grond bevond zich op 80 cm onder peil.

Bij de opgraving zijn geen vondsten van betekenis gedaan. Uit de verstoorde bovenlaag kwam een sterk beschadigde oort van Frederik van Beieren, bisschop van Luik (1612-1650) te voorschijn. Sporen van houtskool in de bovenlaag herinneren mogelijk aan de hiervoor genoemde brand van 1665. Een datering van de gevonden fundering is gezien de afwezigheid van stratigrafisch dateerbaar materiaal enkel vast te stellen aan het baksteenformaat. Juist het dateren van baksteen is ook in Oost-Nederland bijzonder moeilijk. Vergelijking met het baksteenformaat in de IJsselsteden en de niet bijzonder steile kaphelling, waarvan we de aanzetten aan de oostmuur van de toren kunnen waarnemen, zou een datering in de tweede helft van de 14de eeuw of de eerste helft van de 15de eeuw rechtvaardigen. Van de voorganger van deze kerk is geen spoor aangetroffen.

Oudheidkamer Twente (L.H.M. Olde Meierink)

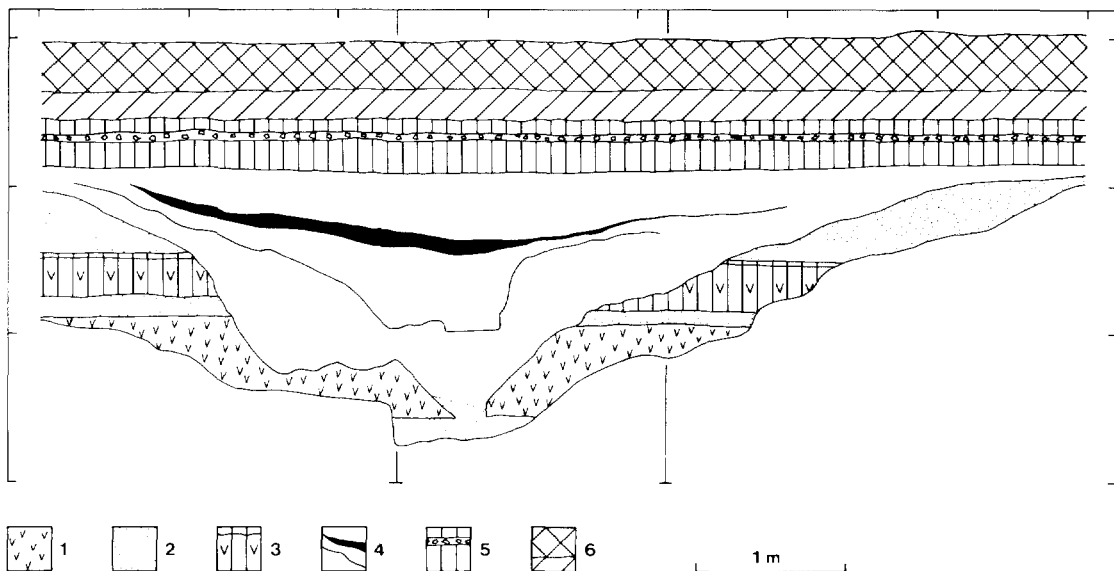
¹ *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel IV, 1e stuk (Twente) ed. E. H. ter Kuile, 's-Gravenhage 1934, 72.

ZUID-HOLLAND

Monster (Huis Polanen).

Door het zes meter diep omzetten van enkele percelen grond ten behoeve van de radijcultuur aan de Madepolderweg, gelegen in het oude strandwallenlandschap direkt ten zuiden van Den Haag in de gemeente Monster, is een noodonderzoek uitgevoerd naar het voormalige Huis Polanen (Renaud 1942, Braat 1947). De vindplaats is gelegen op kaartblad 37 B en heeft coördinaten 073.24/449.84. Het onderzoek werd verricht door het Westlands Centrum voor Streekhistorie te Naaldwijk en de A.W.N. afdeling Den Haag onder supervisie van de provinciale archeoloog.

Tijdens het trekken van zoeksleuven werd, onder een laklaag uit de Romeinse tijd en daarvan gescheiden door een dunne kleilaag, een woonniveau aangetroffen uit de IJzertijd. Ook bij het omzetten van de grond op het direkt aan de Madepolderweg grenzende „voorterrein” kon een hoeveelheid IJzertijd-aardewerk worden verzameld. Door de promptte melding van de heer E. J. Bult, veldwerkleider van de opgraving, kon in de week van 29 juni 1981 een nader onderzoek worden ingesteld. Daarbij bleek dat de cultuurlaag als gevolg van een overstroming

Afb. 3. Monster (Huis Polanen). Profiel IJzertijd-waterput. De profielstukken ter linker- en rechterzijde van de twee verticale lijnstukken staan loodrecht op het vlak van tekening. Het maaiveld ligt op ca. 30 cm boven N.A.P. (Tekening R. M. van Heeringen). Legenda: 1 bos-/rietveen; 2 duinzand; 3 gyttja-achtig amorf veen met aan de top een blauwe kleilaag; 4 insnede waterput met houtskoolrijk niveau; 5 kleilagen gescheiden door Romeins woonniveau (Duinkerke I en III); 6 opgevaaren grond en huidige bouwvoor.

in de Duinkerke I-transgressieperiode (op een vage grijskleuring van de top van het Oude Duinzand na) niet meer aanwezig was. Op een plaats tekende zich in het gele duinzand een cirkelvormige verkleuring af met een doorsnede van 5 meter. Een gegraven dwarsprofiel leverde het volgende resultaat op (afb. 3).

De verkleuring blijkt een tot op 1.70 meter diepte onder de basis van de afdekkende kleilaag gegraven kuil te zijn. De vulling bestaat grotendeels uit humeus zand met spoelstructuren waaruit blijkt dat het zand tijdens afzetting met water verzadigd moet zijn geweest. De kuil versmalt zich naar onderen toe en doorsnijdt uiteindelijk een 60 cm dikke compacte laag riet/bosveen. De doorsnede is aan de basis van de veenlaag nog slechts 20 cm. De kuil kan als waterput worden geïnterpreteerd. Het onder het veenpakket aanwezige schone zand zal voor een continue watervoorziening hebben zorggedragen. Het water is afkomstig uit het zandlichaam dat wordt gevormd door een zich ongeveer 50 meter naar het noorden bevindende smalle noordoost-zuidwest lopende rug Oude Duin- en Strandafzettingen. Op een hoger niveau in de zandige vulling van de waterput bevindt zich een met zeer vast donkerbruin hu-

meus materiaal gevulde depressie met vrij rechte onder- en zijkant. Mogelijk vertegenwoordigt deze een tweede fase in het functioneren van de waterput, die gezien de vulling van langer duur moet zijn geweest. Getuige de zwarte houtskoolrijke laag bovenin de vulling is de waterput later als afvalkuil benut. De zwarte laag en het erbovenliggende zand waren zeer rijk aan dierbotten en aardewerk. De laag is in zijn geheel opgegraven. De botten lijken vooral van het rund afkomstig te zijn. Ze zijn alle kapotgeslagen. Het aardewerk is voor het merendeel met grof potgruis verschaald, een klein gedeelte van het aardewerk heeft een organische magering. Van de aardewerkscherven is 20% gepolijst, 10% besmeten, 40% glad afgewerkt en 30% versierd. De versiering bestaat uit vinger- en nagelindrukken, lijn- en kamversiering. De versiering en besmijting bevinden zich meestal alleen op de buik van de pot. Een pot met kamversiering op de buik en met een gepolijste schouder heeft als verdere verfraaiing een del op de overgang van buik naar schouder. Karakteristiek zijn de wijd uit elkaar geplaatste vinger-/nagelindrukken bovenop de rand. Onder de potten komen zowel S-vormige als hoekige profielen voor.

In een latere fase van het onderzoek zijn niet ver van de waterput verwijderd onder de grijze cultuurlaag enkele in diverse richtingen lopende eergetouwkraassen en een tweetal paalgaten aangetroffen.

Het gevonden aardewerk behoort typologisch tot een groep die voor het eerst in het gebied is aangetroffen tijdens een opgraving in de Escampolder (Modderman 1952). Enkele andere vindplaatsen zijn Wateringen, Den Haag en het Geestje bij Monster (Mezger 1969). De intensieve bewoning waarvan de aardewerkvondsten getuigen heeft zich zowel in het oude strandwallenlandschap als in het door de naderende Duinkerke I-transgressie ontwaterde veengebied aan de rand ervan afgespeeld (Hallewas en van Regteren Altena 1979, 93-97). De bewoning is voorlopig te dateren in de Midden of Late IJzertijd. Twee voor C 14-onderzoek bestemde monsters zullen bij de bewoning van deze vindplaats een exact jaartal plaatsen en een datering postquem opleveren voor de Duinkerke I-transgressie in het gebied.

R. O. B., Amersfoort (R. M. van Heeringen)

Literatuur

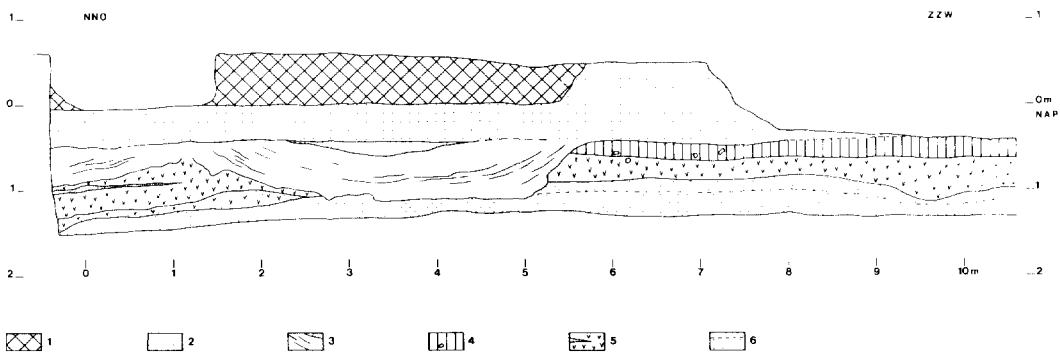
W. C. Braat, „Middeleeuws aardewerk”, *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland* (Gedenkboek A. E. van Giffen), Meppel 1947, 459-475, spec. 469.
 D. P. Hallewas en J. F. van Regteren Altena, „Archeologisch en historisch geografisch overzicht”, in: C. J. van Staalduinen: *Toelichting bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000*, Rijks Geologische Dienst Haarlem, 89-109.
 J. Mezger, „Over twee IJzertijdvondsten in het kustgebied”, *Westerheem*, 18 (1969), 164-176.

P. J. R. Modderman, „Nederzetting uit de vroege IJzertijd 's-Gravenhage (Prov. Zuid-Holland) Hengelolaan Escampolder”, *Berichten ROB 3* (1952), 2.
 J. G. N. Renaud, „Polanen”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 11 (1942), 56-62.

Wassenaar

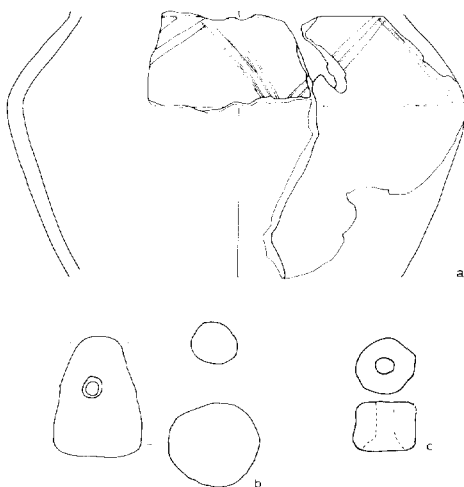
Op instigatie van mr. C. A. van Gorkum kon door de werkgroep Huis Ter Weer (de heren P. G. de Geus, B. Bakels, R. van Lit, P. C. en P. van Alphen) in samenwerking met de R.O.B. op 22 en 23 mei een nader onderzoek worden ingesteld naar de resten van een bewoning uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd op het terrein van het voormalige Huis Ter Weer, dat vanaf 1975 het onderzoeksobject van de werkgroep vormt. De vindplaats ligt aan de uiterste noordrand van de derde strandwal, direkt ten zuiden van de monding van de Oude Rijn (kaartblad 30 E: 088.44/462.60). Reeds vanaf het begin van het onderzoek werden verspreid over het terrein scherven van „IJzertijd”-ceramië gevonden. De vondst van een grote concentratie scherven in situ, waaronder de in afb. 5 afgebeelde pot, waren aanleiding contact te zoeken met drs. D. P. Hallewas, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, hetgeen leidde tot het hier gemelde onderzoek.

De scherven bevinden zich in een 20 cm dikke humeuze, zeer zandige kleilaag, waarschijnlijk behorende tot Afzettingen van Duinkerke I (afb. 4). Bij bestudering van het profiel tussen 6 en 8 meter (waar de grote concentratie scherven gevonden was) bleek de klei op de geërodeerde top van het eronderliggende strandvlakteveen te

Afb. 4. Profiel Huis Ter Weer.

Legenda: 1 recent verstoord; zandgrond; 2 geel zand, 15de eeuw en later; 3 humeuze zandige grachtvulling Huis Ter Weer, na 1350 A.D.; 4 zandige humeuze klei met scherven en dierbeenderen; 5 zandig amorf veen met stuidzandniveau; 6 strandwalzand, bovenin geel van kleur, onderin grijsblauw. (Tekening R. M. van Heeringen)

Afb. 5. Vondsten Huis Ter Weer. Schaal 1:4.
(Tekening R. M. van Heeringen/H. de Kort)

rusten. Gezien de aanzienlijke hoeveelheid materiaal en de ongeschonden staat waarin de scherven verkeren, moet de bewoning zich ter plaatse op het veen of in de onmiddellijke nabijheid op de strandwal hebben bevonden. Deze conclusie wordt ondersteund door de aanwezigheid in het veen van een bijna evenwijdig aan het profiel lopende greppel met een breedte van 20-30 cm en een diepte van (nog) ca. 5 cm. Het strandvlakteveen is grotendeels amorf en bevat veel zand. Naar het noorden toe is een met veen opgevulde depressie aanwezig. Onderin de depressie bevinden zich in het strandwalzand humeuze spoelstructuren. Doordat de Middeleeuwse bewoning veel verstoord heeft, kon slechts een oppervlakte van ca. 25 m² worden onderzocht.

Het aardewerk is verschaald met potgruis, daarnaast is vaak ook gebroken witte kwarts aanwezig. De meeste potten hebben een S-vormig profiel met vingerindrukken op de rand en soms met een besmeten buik. Verder komen indrukken voor op de overgang van buik naar schouder. In zijn algemeenheid kan dit aarde-

Afb. 6. Fragment vuurstenen sikkels Huis Ter Weer. Schaal 1:2. (Tekening R. M. van Heeringen/H. de Kort)

werk met de term Harpstedt-achtig worden aangesproken. Op één randfragment is een ooraanzet aanwezig. Verder zijn er potten met een buik-schouderknik en potten met een scherpe knik (groeve) op de overgang van schouder naar hals. Er zijn enige versierde scherven gevonden waaronder die van de in afb. 5 gereconstrueerde pot. Ook deze is verschaald met potgruis en gebroken kwarts. De versiering is eertijds geïncrusteerd geweest. De enigszins dubbelconische vorm met de vlakke schouder en de plaats van de versiering op de schouder maken de pot vergelijkbaar met aardewerkvormen uit de middelste fase van de Noord-Nederlandse Urnenvelden-periode (850-700 BC, Sleen-cultuur, Kooi 1979, spec. 144-146). Ook de Zuid-Nederlandse urnenvelden leveren overeenkomstige vormen, zoals bijvoorbeeld Verwers 1966, Fig. 9, 83a. Ook hier een datering in de Late Bronstijd. De vondst heeft verder een parallel in een pot uit Schoorl (Woltering 1976, 242). Op grond van het voorgaande kan de bewoning van Huis Ter Weer voorlopig worden gedateerd in de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd. Na determinatie van de gevonden diebeenderen zal een botmonster voor C14-onderzoek worden gebruikt.

Ter afsluiting worden de volgende bijzondere vondsten vermeld: een aantal fragmenten basaltlava, een fragment van een voorwerp vervaardigd van uitsluitend met plantaardig materiaal verschaalde klei (hutteleem), een met potgruis en kwarts verschaald conisch weefgewichtje met horizontale doorboring (afb. 5), een spinklosje (afb. 5) en een langs een van de lange zijden secundair bewerkt fragment van een sikkels van lichtgrijze iets doorzichtige vuursteen met witte insluitsels (afb. 6). De laatst genoemde vondst onderstreept opnieuw het (her)gebruik van vuurstenen sikkels in de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd (Groenman-van Waateringe en Van Regteren Altena 1961).

R. O. B., Amersfoort (R. M. van Heeringen)

Literatuur

- W. Groenman-van Waateringe en J. F. van Regteren Altena, „Een vuurstenen sikkels uit de voor-Romeinse IJzertijd te Den Haag”, *Helinium*, 1 (1961), 141-146.
- P. B. Kooi, *Pre-Roman Urnfields in the North of the Netherlands*, diss. Groningen 1979.
- G. J. Verwers, „A Late Bronze Age/Early Iron Age Urnfield at Goirle, Prov. Noord-Brabant”, *Analecta Praehistorica Leidensia*, II (1966), 33-48.
- P. J. Woltering, „Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1975”, *Holland*, 8 (1976), 233-280.

NOORD-BRABANT

Klein Linden (gem. Cuyk en St. Agatha)

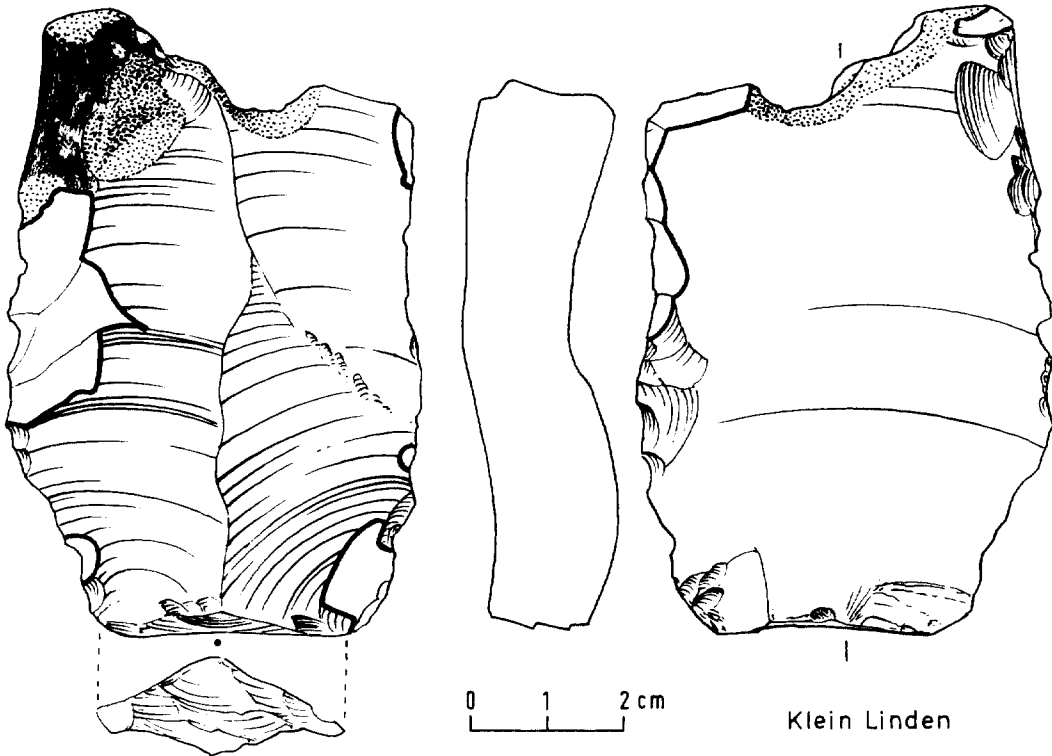
In 1977 vond de heer R. Corbey (Nijmegen) een grote afslag (afb. 7); wit — recente beschadigingen, grijs — oude vorstspijtvlakken, stip-pel — cortex op een grindhoop in Nijmegen. Navraag leerde hem dat het grind afkomstig was uit een zuigkat langs de Maas, bij Klein Linden.

Enkele maten van de afslag: max. lengte 10,3 cm, max. breedte 5,4 cm, max. dikte 2,0 cm. De slaghoek bedraagt ca. 102° , de slagvlakrest is max. 3,3 cm lang en 1,3 cm dik. De afslag weegt 90,4 gram. Er is een grote slagbult aanwezig, maar geen litteken. Verder zijn er een duidelijk slagkegeltje en een cirkelvormig breukje bij het slagpunt, zodat de afslag zeker door harde percussie tot stand is gekomen. Het slagvlak werd geprepareerd, zoals te zien is aan de gefacetteerde slagvlakrest. Distaal zijn resten cortex bewaard (dun, crème-keurig). Uit de recente beschadigingen blijkt, dat de vuursteen

matig grofkorrelig is en lichtgrijs van kleur, met lichtere grovere vlekken („Maas-vuursteen”). Verder is er dorsaal een restant van een oud vorstspijtvlak aanwezig, dat wat zwaarder gepatineerd en gerold is dan de rest van het oppervlak. Het brok vuursteen waarvan de afslag is geslagen werd dus niet in verse toestand verzameld, maar waarschijnlijk uit een grindige rivierafzetting. Dorsaal zijn 4 grotere negatieven zichtbaar, met ongeveer dezelfde slagrichting als de afslag zelf.

De afslag is bedekt met bruine patina. Minie-me vlekjes witte patina zijn aanwezig, o.a. ter plaatse van beschadigingen (zoals krassen) in het oppervlak. Het oppervlak is verder licht glanzend (geen windlak). De afslag is vrij zwaar fluviaal gerold, waardoor ribben en rand sterk zijn afgerond. Enkele kleine retouches zijn waarschijnlijk aan rolling toe te schrijven. Met een stereomicroscop zijn krassen zichtbaar, zowel fijne als grovere, en drukkegels.

De afslag is zonder twijfel te dateren in Oud-

Afb. 7. De afslag van Klein Linden.

(Tekening H. R. Roelink, B.A.I.)

of Middenpaleolithicum. Het is uiteraard onmogelijk om van opgebaggerde vondsten met zekerheid aan te geven uit welke afzetting deze oorspronkelijk stammen. Het moet hier gaan om een grindhoudende pleistocene rivierafzetting. De geologische kaart (Zagwijn & Van Staalduinen, 1975) geeft ter plaatse afzettingen behorende tot de Formatie van Kreftenheye aan. De afslag doet echter sterk denken aan het materiaal van Rhenen, dat afkomstig is uit gestuwde grove afzettingen van de Formatie van Urk (Stapert, 1981). Met name het voorkomen van grovere krassen op de afslag van Klein Linden wijst op een mogelijke herkomst uit gestuwde lagen. Direkt ten noorden en oosten van Klein Linden bevindt zich de „Betuwe stuwwal” (Verbraeck, 1975). Volgens Zagwijn & Van Staalduinen (1975; fig. 2.1.24) is de Formatie van Urk bij Klein Linden niet vertegenwoordigd, maar uit het overzichtsprofiel C blijkt dat grindhoudende lagen behorende tot de Formatie van Urk wel in de omgeving voorkomen, o.a. in de stuwwal bij Groesbeek. Het is dus niet onmogelijk dat de afslag uit lagen van de Formatie van Urk (voorkomend onder die van de Formatie van Kreftenheye) afkomstig is, net als het materiaal van Rhenen. Zekerheid hierover is echter niet te leveren.

B.A.I., Groningen (Dick Stapert)

Literatuur

- D. Stapert, Rhenen (gem. Rhenen). *Bull. K.N.O.B. (Archeologisch Nieuws)*, 80 (1981), 56-63.
 T. Verbraeck, „Ice-pushed ridges in the eastern part of the Netherlands River Area”. *Geol. en Mijnb.*, 54 (1975), 82-84.
 W. H. Zagwijn & C. J. van Staalduinen (eds.). *Toelichting bij geologische overzichtskaarten van Nederland*. R. G. D., Haarlem 1975.

LIMBURG

Jabeek (gemeente Jabeek)

De heer R. Corbey (Nijmegen) verzamelde in 1979 en 1980 meerdere honderden stenen op enkele akkers ten NW van Jabeek. De vindplaats bevindt zich langs de Duitse grens, in de omgeving van grenspaal 280 (d.i. rond ongeveer: blad 60 D (Hoensbroek) 193,0/332,6). Voor onderzoek werden door hem aangeleverd in totaal 421 stenen. Hieronder zijn de volgende gesteentesoorten te onderscheiden: vuursteenrolstenen („maaseitjes”) 16,9%, niet gerolde vuurstenen 39,4%, kwartsrolstenen 34,2%, gerolde zandstenen en kwartsieten (waaronder

Revinien-kwartsiet) 7,6%, lydieten 1%, kristallijne gesteenten 1%. De vraag was of binnen dit materiaal ook artefakten voorkomen, waarbij vooral gedacht werd aan vormen gelijkend op *choppers* en *chopping-tools* (z.g. „*pebble-tools*”).

Op vrijwel alle stukken komen namelijk breuken en/of retouches voor. Veel breuken zijn oudtijds ontstaan, maar ook komen nogal veel recente breuken voor. Deels kunnen de recente breuken worden toegeschreven aan ploegen e.d. (op de stukken komen bijvoorbeeld veel roestsporen voor), maar ook andere oorzaken zijn denkbaar, zoals het gebruik als wegverhardingsmateriaal (de vindplaats is gesitueerd ter plaatse van een vroegere weg). De oude breuken lijken soms op afslagnegatieven. Bij nadere studie blijkt echter dat het uiterst onwaarschijnlijk is dat we hier met artefakten te doen hebben. De meeste negatieven vertonen n.l. duidelijke kenmerken van ontstaan door (soms sterke en herhaalde) druk, of van vorstsplijting. Duidelijke artificiële *pebble-tools* zijn binnen het materiaal niet aan te wijzen. Ook veel onregelmatige „retouchering” vertoont de karakteristieke kenmerken van een natuurlijk ontstaan, zoals het voorkomen van „tandjes”, alternering, afstomping, verschillende graden van patineren, afwijkende richtingen, enzovoort (zie voor een beschrijving van dergelijke verschijnselen Stapert, 1975). Bepaalde typische vormen van pseudo-artefakten treden regelmatig op, zoals „holle schaven”, „*Nasenschabern*”, e.d. Duidelijke afslagen komen niet voor, wel weinig afslagachtige stukken. De opvallende wanverhouding tussen eventuele „afslagen” en „geretoucheerde stukken” is tamelijk kenmerkend voor complexen van pseudo-artefakten. Enkele honderden stenen verzameld door het B.A.I. vertonen hetzelfde beeld.

Het grind zal waarschijnlijk uit een terrasafzetting van de Maas afkomstig zijn. In de omgeving komen hoogterrasafzettingen voor, behorende tot het Valkenberg-niveau (Zagwijn & Van Staalduinen, 1975: fig. 2.1.21). Niet ver van de vindplaats is de rand van het hoogterras in het landschap duidelijk zichtbaar, b.v. op nog geen kilometer afstand bij Bingelrade.

Een boring wees uit dat op de vindplaats zelf meer dan 3,2 m löss aanwezig is (zie ook Kuyl, 1980: fig. 54). Het grind is de bouwvoor kan (door afspoeling) afkomstig zijn uit het nabij gelegen hoogterras, of in recente tijd door de mens zijn aangevoerd. Het feit dat de grindconcentraties in de bouwvoor nogal lokaal zijn en zich

bovendien bevinden ter plaatse van een vroegere weg, lijkt op de tweede mogelijkheid te wijzen. Voorlopig is de konklusie, dat we op de vindplaats van Corbey bij Jabeek hoogstwaarschijnlijk niet met archeologisch materiaal te maken hebben.

B.A.I., Groningen (Dick Stapert)

Literatuur

- O. S. Kuyl, *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000, blad Heerlen*, R.G.D., Haarlem 1980.
 D. Stapert, Eolieten en pseudo-artefakten. *Westerheem*, 24 (1975), 239-252.
 W. H. Zagwijn & C. J. van Staalduinen (red.), *Toelichting bij geologische overzichtskarten van Nederland*, R.G.D., Haarlem.

REGISTER BULLETIN KNOB 1981

- Abbing, C. A.: Beknopte geschiedenis van Hoorn en de Grote Kerk, 171-216
- Adam, 77
- Aelbout, Ridder Gerrit, 214
- Agt, J. J. F. W. van, 33
- Ahrendt, Hannah, 159
- Akerboom, J., 145
- Aken, 78
- Akerlaken, Jhr. Mr. P. van, 189, 228
- Alberdingh Thijm, J. A., 77, 81, 82, 234
- Albertz, Wigger, 216
- Ambrosius, H., 212
- Amersfoort, 221, 245
- Ammeroy, Cornelis van, 216, 217
- Amsterdam, 221, 243, 245, 246, 247, 253, 256
- Begijnhof, 11
- Botermarkt, 253
- Dam, 255
- Goulmy en Baar, 135, 149
- Grachtenhuizen, 31
- Nieuwe Ronde Lutherse Kerk, 253
- Noorderkerk, 256
- Oude Kerk, 193, 196, 213
- Stadhuis, 253, 254, 255
- Synagoges, 254
- Warmoesstraat, 10, 11
- IJ, 't, 20, 158
- Zuiderkerk, 217
- Andries, St., 204
- Antwerpen, 252, 259
- Apeldoorn, 171
- Paleis 't Loo, 36
- Apocalyps, 77
- Apollonia, 204
- Arkel, G. van, 7, 15
- Arnhem, 245
- Asbeck, J. B. van: De restauratie van de Lusthof 't Loo
- Asser-Beekhuis, Zakenrecht, 83, 90, 91
- Asperen, J. van, 188
- Augustinus, Hl., 212
- Baardwijk, 141
- Baarn, Huis Groeneveld, 30-37
- Gemeentehuis, 30
- Oudheidkamer, 36
- Baart de la Faille, C. A., 31
- Bacon, Edmund, 159
- Bakker, B.: Amsterdam Getekend, boekbespreking door D. P. Snoep, 256
- Bakker, Pieter (orgelmaker), 174, 208
- Bandman, G., 83, 87
- Barbara, St., 204
- Bätz & Co., 218, 219
- Beekhuis: zie Asser-Beekhuis
- Beets: NH Kerk, 11
- Beetskoog 204
- Begijnen, 183
- Beissel, St. en Stummel, F, 81
- Berckhout, H., 218
- Bergen, van, 229, 230
- Berlage, H. P., 112, 159
- Blaeu, kaart van, 18, 20
- Blanken, B., 224
- Bleijs, A. C., 221, 222, 223, 224
- Blocquéry, C. J. v. d., 212
- Blokker, 247
- Boer, de: Rechtsgeleerdheid magazijn Themis, 90, 92, 93, 94, 95, 98, 99
- Boot, L. H.: De verschillende types schuiframen van het Huis Groeneveld te Baarn, 30-37
- Borger, Drouwenerzand (vondsten uit Middenpaleolithicum), 61, 62
- Bosboom, Simon, 253
- Bosch, Theo, 159
- Boschma-Aarnoudse, C.: Het oudste houten huis van Edam, 1-29
- Bosse, van, 236
- Bossu, 174, 203, 206
- Bouman, Elias, 254
- Braanker, J. den, 118, 120, 123, 124, 125, 129, 130
- Braat, F. W., 120
- Brabant, 259
- Bray, Salomon de, 253, 256
- Breda, Militaire Akademie, 113
- Broek in Waterland, 7, 15
- Broisterhuizen, 130
- Brom, G., 83, 85
- Brönnner, W., 72, 81
- Brouwers, J. W., 73, 76, 82
- Brugge, Stadhuis, 259
- Buddingh', S., 38
- Bulius, Nicolaus, 211
- Burk, J. G. van: Eigendom van Vondsten gezien in het licht van het Burgerlijk Wetboek en de Monumentenwet, 89-105, 250
- Cahen, Abel, 159
- Campen, Jacob van, 253, 256
- Campfort, S. van, 212
- Catharina, St., 204
- Centen, Sebastiaan, 176-216

- Christus, 77
 Cramer, M., Catalogus W. M. Dudok, 112
 Cremer, Godfried, 247
 Crinice Le Roy: Heiligt het doel de middelen?, 250-251
 Cruve, Lambert, 204
 Cunera, St., 204
 Cuypers, E., 83
 Cuypers, P. J. H., 73, 76, 79, 82, 83, 85, 86, 87, 237
 Cyriacus, St., 172, 190, 203, 204, 205
- Daems, familie, 78
 Dankertz, Hendrik, 255, 256
 Dantzig, 217
 David, Koning, 208
 Delft, 235, 247
 Aagnetapark, 113-134
 Delftse Huishoud- en Industrieschool, 122
 Koninklijke Akademie, 113
 Kon. Ned. Gist- en Spiritusfabriek, 113
 Nieuwe Kerk, 193
 Polytechnische School (TH), 113, 114
 Villa Rust Roest, 113-134
 Dellée, Maria Helena, 212
 Denmens, Guillaume, 79
 Derk, Jan, 217
 Deventer, 247
 Deventer, Jacob van, 17, 186, 260
 Devliegheer, L. en Goossens, M.: Vensters in West-Vlaanderen, boekbespreking door H. Janse, 259
 Huisgevels te Sint Winoksbergen, boekbespreking door A. G. Schulte, 259
 Diephuis, 90, 91
 Dirkse, gebr. Pieter en Gerbrand, 205
 Dishoeck, P. L. van, 38
 Doesjan, A., 208, 209
 Doornik, 259
 Dorsman, Adriaan, 253, 254
 Draecx, Cornelis Pietersz, 8
 Draecx, J. P., 10
 Dreimuller, A. P., 38, 145
 Driebergen, Sparrendaal, 33
 Drie Koningen, Hl., 204, 205, 213
 Drunen, A. van: De sigarenfabriek Goulmy en Baar te Den Bosch, 135-144
 Dudok, W. M.: Tentoonstellingsrecensie door G. S. Hoogewoud
 Du Rien, 130
- Eckhart, 121
 Edam, Jacob van, 173
- Edam, 1-29, 247
 Achteren, 't, 18
 Achterhaven, 1, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 26
 Breesstraat, 1, 8, 10, 18, 20, 21, 22, 26
 Burghwal, 18
 Damhotel, 25
 Eilandsgracht, 18, 28
 Eylandt, 't, 18, 26, 27
 Grote Kerk, 1-29, 198
 Grote Kerkstraat, 27
 Kaessteech, 20, 25, 26, 27
 Kaesmerckt, 24
 Kleine Bult, 27
 Kleine Kerkstraat, 27
 Mollenlant, 18
 Muersloot, 24
 Nieuwe Steech, 18
 Nieuw Vaartje, 18
 Noorderschans, 27
 Noord Achterom, 't, 18, 27, 28
 Speldemackersbrughje, 25
 Voorhaven, 20
 Eefde, Huis de Voorst 31, 33
 Eindhoven, 137
 Emerantia, St., 204
 Enderman-v. Wijchgel, E. L., 38
 Engeland, 252
 Enkhuizen, Stadhuis, 247
 Westerkerk, 198, 201
 Essenwein, A., 78
 Eva, 77
 Everts, H. J. M., 82
 Eyck, Aldo van, 159
- Fayn, Etienne, 73
 Florisz., Pieter, 174, 211, 218, 224, 228 (vice-admiraal)
 Fontaine, Jacob de la, 260
 Frederik Hendrik, 235, 255
 Frederiks, 98
 Friesland, 245, 246
- Galman, J., 158
 Gau, 82
 Geertrudis, St., 204
 Genootschap Architectura et Amicitia, 133
 Gent, 259
 Genua, 254
 Gerechtigheid, 214
 Gerzée, H., 218
 Geuzen, 206
 Gerbrant, Heer Andries, 183
 Gherijts, Pieter, 199
 Ginneken, Monument, 128

Gisp, Jan Pietersz. van, 204, 205
 Glaise, B., 86
 Gouda, 247
 St. Janskerk, 198
 's-Gravenhage, 221, 253, 256, 257, 258
 Akademie voor Beeldende Kunsten, 113, 115, 235
 Amsterdamse Veerkade, 236, 239
 Archipelwijk, 235, 238
 Assendelft, kapel van, 237
 Benoordenhout, 235
 Bezuidenhout, 235, 238
 Binnenhof, 233, 236, 258
 Binnenlandse Zaken, Dep. van, 235
 Boterwaag, 238
 Buitenhof, 235, 236
 Caan, Huis van, 236
 Diakoniehuis, 236
 Duinoord, 235, 238
 Duyn van Maasdam, v. d. (Huis van) 238
 Dwarsweg, 239
 Eerste Kamer (vergaderzaal), 234
 Financiën, Min. van, 235
 Gevangenpoort, 234, 236
 Gravenstraat, 236
 Groenmarkt, 234, 236
 Grote Marktstraat, 236
 Hof- of Loterijzaal (Ridderzaal), 234, 237
 Hofcingel, 236
 Hofkapel, 236
 Hofwijck, 237
 Hogendorp, Huis van, 236
 Hooge Raad, 234
 Houtweg, 239
 Huguetan, Huis, 235
 Huygenshuis, 234, 236
 Huygensplein, 235
 Jacobstoren, 234
 Jan Hendrikstraat, 236
 Johan de Withuis, 235
 Justie, Dep. van, 235
 Kloosterkerk, 234
 Kneuterdijk, 235, 236
 Koloniën, Min. van, 235
 Koninginnegracht, 239
 Koninklijk Huisarchief, 258
 Koninklijke Schouwburg, 237
 Kortenbosch, 238
 Korte Poten, 236
 Korte Voorhout, 235
 Mauritshuis, 235
 Monument voor 1813, 235
 Nieuw Monumentenbeleid in Den Haag,
 G. W. van Herwaarden, 233-244
 Nieuwe Haven, 238, 242
 Nieuwe Kerk, 239
 Nieuwe Parkweg, 258
 Nieuwkoop, Hofje van, 239
 Noordeinde, 235, 238
 Oude Hof, 235
 Patras, Huis, 235
 Politiebureau, 235
 Prinsessegracht, 235, 238
 Prinsestraat, 236
 Pulchri Studio, 258
 Raadhuis, 234, 236
 Reede, Huis van, 236
 Regentessebuurt, 235
 Ruygenhoek (buitenhuis), 258
 Rijswijkseplein, 235
 Schilderswijk, 235
 Schoolstraat (visbanken), 238
 Schuylenburg, Huis, 235
 Sebastiaansdoelen, 235
 Spui, 236
 Spuikwartier, 235, 238, 244
 Spuistraat, 236
 Statenkwartier, 235, 238
 Stolkpark, van, 238
 Sweelinckplein, 238
 Synagoge, 235
 Torenstraat, 236
 Tournooiveld, 236
 Transvaalbuurt, 235
 Tweede Kamer, 158
 Voorhout, 235
 Vijverberg, 235
 Vijverdam, 236
 Westeinde, 235, 236, 238
 Zeeheldenkwartier, 235
 Graaf, S. de, 24
 Graaff, Geertje de, 212
 Graef, Philips de, 247
 's Gravensande, Arent van, 253, 255
 Greef, J. de, 235
 Groningen, Harmonie, 245
 Gugel, E. H., 113-134
 Guicciardini, 187
 Gurtzgen, van, 246

 Haakma Wagenaar, W., 73, 76, 86
 Haan, J. de, 122
 Haarlem, 245, 253, 255, 256
 Bakenes, Hofje van, 256
 Bavo, St., 198, 201, 202, 216, 247
 Nieuwe Kerk, 253
 Hasselaar, Cornelis, 30
 Hasselaar, Pieter Cornelis, 30, 35

- Heemskerk, Ridder Gerrit van, 203
 Heerlen, 230
 Heilige Geest, 77
 Heiligerlee, 229
 Helmbreker, Mr. Cornelis, 216
 Helvoirt, 82
 Hemony, P., 174, 217
 Hendrikse, Tielman Jan, 247
 Hermesdorf, P. J. F., 73
 Herten, van, 98, 100, 101, 102
 's-Hertogenbosch, Academie voor Beeldende
 Kunsten, 113
 Boschveldweg, 141, 143, 144
 Chrispijnstraat, St., 141, 143, 144
 Dommel, 143, 144
 Goulmy en Baar, sigarenfabriek, 135-144
 Jan, St., 77, 148
 Janspoort, St., 143
 Kruisbroedersstraat, 137
 Markt (2e eeuwse en Middeleeuwse be-
 woningssporen), 64-68
 Oliemolen (bastion), 143
 Postelstraat (Middeleeuwse bewonings-
 sporen), 68-72
 Westwal, 138
 Zand, 't, 137
 Hertzberger, H., 159
 Herwaarden, G. W. van: Nieuw Monumenten-
 beleid in Den Haag, 233-244
 Hieronymus, Hl., 212
 Hilversum, Raadhuis, 112
 Hittorf, 82
 Hofland, H. J. A., 160
 Hogerbeets, Dr. Pieter, 210
 Hoogerbeets, Petrus, 174
 Hoogeveen, 249
 NH Kerk, 246
 Hoogevest, T. van, 86
 Hoogewoud, G.: Dudok-tentoonstelling
 recensie, 112
 Hooghe, Romeyn de, 175, 214, 216
 Hooke, Robert, 253, 254
 Hoorn, Achterom, 184
 Agnietenklooster, 186
 Bottelsteeg, 184
 Breestraat, 183, 184, 185, 214
 Cyriacus en Franciscus, RK Kerk van, 221,
 224
 Gedempte Appelhaven, 184
 Gedempte Turfhaven, 183
 Gerritsland, 183, 184, 185, 189
 Gouw, 184, 186
 Grote Kerk, 169-232, 247
 Grote Noord, 221, 224
 Grote Oost, 184
 Jan en Cyriacus, St., 221
 Jansgasthuis, St., 216
 Kerkhofslot, 173
 Kerkplein, 183, 186, 189, 224
 Kerksteeg, 183, 185
 Kerkstraat, 174, 183, 184, 185, 197, 216
 Nieuwendam, 184
 Nieuwe Noord, 184, 185, 189
 Nieuwestraat, 184, 189, 201
 Noorderkerk, 198, 207, 210, 214
 Noordstraat, 185
 Oosterkerk, 198, 201, 214, 216, 219
 Oosterpoort, 247
 Ooststraat, 185, 205
 Peeperstraat, 186, 189
 Peterseliesteeg, 185, 199
 Ramen, 183
 Rode Steen, 184
 Schoolsteeg, 184, 185
 Slusecolc, 184
 Tocht, 184
 Trommelstraat, 184, 185, 189
 Turfhaven, 183
 Vyselstraat, 180
 Warmoesstraat, 185, 189
 Westerpoot, 205
 Westfriesmuseum, 218, 228
 Zon, 183
 Houdringe, Andries de Mamuchet van, 30
 Houtzager, D. J., 120, 126
 Hunen, Nicolaas van, 183
 Huydecoper, 36
 Huygens, Constantijn, 253, 255
 Hylkema, U. F., 145
 Ieper, 259
 Jacob, ladder van, 76
 Jacobus, St., 204
 Janse, H., boekbespreking: Devliegher en
 Goossens, Vensters in West-Vlaanderen, 259
 Jansen (opzichter), 125, 130
 Jansz. Gherijt, 204
 Jansz. Jacob, 8
 Jezus, Hl. Hart van, 79, 204
 Taferelen uit het leven van, 213
 Johannes de Doper, 172, 190, 201, 203, 204,
 216, 217
 Johannes de Evangelist, 204
 Jolly, P., 170-218
 Jong, Cees de: Nooit gebouwd Nederland
 (boekbespreking), 158-160
 Joris, St., 204

- Junius, Petrus, 210
- Kam, W. H., 221, 222
- Kampen, 216
- Karel V, Keizer, 173
- Karel, Prins, 216
- Katwijk, 171
- Kerkhoff, F. M. L., 117, 123, 128, 129, 130, 143, 232
- Keün, 245, 246, 247
- Keyser, Hendrik de, 174, 210, 217, 253, 255, 256
- Kiespeninck, Aelbrecht, 208
- Kläsener, Alexander, 75, 86
- Klein Linden (N.Br.), grindgroeve langs de Maas (afslagen Paleolithicum), 267-268
- Kloos, Maarten, 12
- Knuttel, G., 118
- Kok, A. A., 1, 6, 7, 15
- Koolhaas, Rem, 158, 159
- Kootwijk, Kootwijkerzand, Middeleeuwse Nederzettingen, 46-52
- Kruis, Hl., 204, 213
- Kruseman, Marie, 117
- Kruythoff, W. A. T., 24
- Kuile, E. H. ter, 86, 254
- Kuipers, M. C., boekbespreking: C. de Jong, F. den Oudsten, W. Schilder, Nooit gebouwd Nederland, 158-160
- Kuyper, W.: Dutch Classicistic Architecture, boekbespreking door R. Meischke, 252-256
- Laatste Avondmaal, 79
- Laatste Oordeel, 212
- Lalaing, Joost van, 198, 204
- Lambertus, Hl., 77
- Lamberts, G., 211, 212
- Lam Gods, 77
- Land, 91
- Lange, Ludwig, 114
- Leeuwen, W. van: Het interieur van de Maastrichtse St. Servaas, 73-88
- Leiden, 246, 249, 253, 255
- Instituut voor aardewerktechnologie, 63-64
- Lakenhal, 247
- Lelyman, J. H., 122, 123, 221, 222
- Lintsen, 133
- Listingh, Nicolaas, 253
- Londen, 252
- Loon, H. van, 260
- Losser, voormalige Martinuskerk, 261-263
- Louis, St., 204
- Lucas, St., 204
- Luik, Bisdom, 78
- Maarssen, Huis ten Bosch, 256
- Maarten, St., 204
- Maastricht, 243
- Bergportaal, 79
- Grindgroeve Belvédère (artefacten uit het Holsteinien), 62-67
- Servaas, St., 73-88
- Stadsgezicht, 77
- Maatschappij tot bevordering van de Bouwkunst, 114, 122, 133
- Maria (met kind), 77, 204
- Maria Margaretha Alacoque, 79
- Mason Neale, John, 82
- Marken, J. C. van, 113-134
- Marot, Daniel, 32
- Matthes-ter Meulen, S. H., 120
- Maurits, Prins, 235
- May, Hugh, 253
- Mazzola, W., 38
- Medemblik, 174, 208
- Meischke, R., 31
- Boekbespreking: W. Kuyper, Dutch Classicistic Architecture, 252-256
- Mekking, A., 73
- Menaldum, 247
- Mercelis, Claes, 247
- Metzelaar, J. F., 221, 222, 223, 224
- Meulenbelt, J. C. M., 145
- Meulenberg, Fa., 230
- Meurs, Hendrik van, 216
- Meyes, 128
- Meyers, 91
- Michiels van Kessenich, L. M., 38
- Middelburg, Nieuwe Kerk, 253
- Mittenreyter, 175, 208, 209
- Moholy Nagy, Sybil, 159
- Molkenboer, Th., 83
- Monnikendam, 198
- Monster (Z.H.), Huis Polanen (IJzertijd aardewerk), 263-265
- Monumenten uit de zorgen (rapport KNOB), 145-157
- Mühlhausen, 117
- Muysken, C., 128, 170, 176, 221, 222, 223, 224, 227
- Mijsen, Frederik van, 204
- Naaldwijk, 258
- Naarden, 212
- Naïm, Jongeling van, 75
- Nazareners, 77
- Nicolaas, St., 204
- Noord-Brabant (prov.), 73
- Noord-Holland (prov.), 245

- Nooteboom, C.: Nooit gebouwd Nederland
 (boekbespreking), 158-160
 Nijhof, P., 45, 145
 Nijmegen, 208
 Benedenstad (Romeins en Middeleeuwse
 vondsten), 52-55
 Nijvel, St. Gertrudis, 86
 Nyqvist, 241, 243

 Odiliënberg, kerk, 86
 Oldebroek, Kasteel Zwaluwenburg, 33
 Oldenzaal, St. Plechelmuskerk, 228
 Ommen, Kasteel Eerde, 31
 Onze Lieve Vrouw, 204
 Oostzanen, Jacob Cornelis van, 173, 205, 212
 Opzoomer, 92
 Oterleek, 221, 227
 Oudemirdum, Riniastate, 36
 Oudsten, F. den: Nooit gebouwd Nederland
 (boekbespreking), 158-160
 Ouwater, Isaac, 180, 201
 Overbeck, Friedrich, 77
 Ozinga, M. D., 253

 Parijs, 78, 252
 Musée des Plan en Relief, 260
 Paulus, St., 204
 Pekelharing, B. H., 119, 130
 Peters, C. H., 236
 Petit en Fritsen, 219
 Petrus, St., 72, 204
 Pfeiffer, 130
 Pieter, St., 204
 Pietersz, Gherit, 206
 Pitlo, 91, 92, 187
 Poelgeest, Kasteel, 255
 Polman, W. B. J., 145
 Pos-v. d. Bosch (arrest), 100
 Post, Pieter, 253
 Poussielgne-Rusand, 78
 Pratt, R., 253
 Prins, 250
 Pronk, Cornelis, 178, 180, 197, 201, 202
 Pronk, Hans: catalogus Dudok-tentoonstelling
 Pugin, A. W., 82
 Purmerend, Grote Kerk, 223

 Quatremère de Quincy, 82

 Ratsma, P.: Rotterdam getekend, boek-
 bespreking door D. P. Snoep
 Regt, M. C. de, 236
 Rau, J., tekening Gr. Kerk Hoorn, 171
 Remmerswaal, T., 145

 Renckens, 213
 Reijers, Zeger, 235
 Rhenen, zandgroeve Kwintelooyen (prehisto-
 rische vuursteenvondsten), 56-63
 Riele, W. te, 141
 Roermond, 259
 Munsterkerk, 86
 Roman, Jacob, 254
 Rome, 252
 Stadsgezicht, 77
 Romein, Th., 36
 Rose, W. N., 234
 Rotterdam, 256, 257
 Akademie voor Beeldende Kunsten, 113
 Engelse Kerk, 253
 Rubens, P. P., 254
 Rutten, Deken, 79
 Rijkscommissie van adviseurs voor de Monu-
 menten van Geschiedenis en Kunst, 114
 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem-
 onderzoek, 89
 Rijswijk, 258

 Sacrament, Hl., 204
 Saenredam, P., 257
 Saftleven, H., 257
 Satijn, P. G. H., 86
 Savin sur Gartempe, St., 81
 Schadé & Zn., J., 208
 Schaepekens van Riemst, 83
 Schagen, 171
 Scharwoude, 203, 216
 Schelling, B., 122
 Schellinkhout, Kerk, 198
 Schermerhorn, 247
 Scheveningen, 244
 Kurhaus, 238
 Paviljoen von Wied, 235
 Schiere, Th. A. J., 38, 43, 145
 Schilder, W.: Nooit gebouwd Nederland
 (bookbespreking), 158-160
 Schimmelpennink v. d. Oye, 236
 Schinkel, 82
 Schmidt-Thomsen, K., 73
 Schulte, A. G., Boekbespreking: Devliegher en
 Goossens, Huisgevels te Sint Winnoks-
 bergen, 259-260
 Semper, 82
 Servatius, St., 73-88
 Noodkist, 78
 Slechte, C. H.: Den Haag in pen en penseel,
 boekbespreking door D. P. Snoep, 256
 Sloos, Claes Pieterz., 205
 Smeets, H. C. F., 145

- Smit, K., 20
 Smook, R. A. F., 145
 Snoep, D. P., Boekbespreking: B. Bakker, Amsterdam getekend; C. H. Slechte, Den Haag in pen en penseel; P. Ratsma, Rotterdam getekend; C. C. S. Wilmer, Utrecht getekend, 256-258
 Soestdijk, Paleis Soestdijk, 36
 Sonck, Ridder Albert (monument), 174, 211
 Spruyt, Jurriaan, 217
 Stalpaert, Daniel, 253, 254
 Steeman (loodgieter), 169
 Stege, Johan ter, 216
 Stevens, Familie, 78
 Steijn, P. P., Dakloodjes, een verkenning naar hun verschijningsvorm, 245-249
 Stichting Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken, 38
 Stins, C. J., 216, 221, 230
 Stoepker, H., 145
 Stolburg, J. V., 247
 Stoopendaal, H., 30
 Stornebrink, P. Th., 138, 141
 Stuart (grafteken), 128
 Stuers, Victor de, 77
 Stulemeyer, F. J., 142
 Stuyt, Jan, 83
 Swigchem, C. A. van, 38, 145
 Sijbekarspel, 205
 Symonsz, Jacob, 198, 199, 201, 202
- Temminck Groll, C. L., 38
 Terwen, J. J., 256
 Theresia, Hl., 79
 Thorbecke, 113
 Timmers, J. J. M., 85
 Toulouse, St. Sernin, 87
 Treur, Dirk, 253
 Truydeman, 196
- Utewael, 191
 Uit den Ruygen, G. J., 191, 194, 199, 201, 206, 208, 210, 212, 213
 Utrecht, 137, 216, 245, 256, 257
 Catharijnekerk, 86
 Centraal Museum, 38
- Veken, C. J. M. v. d., 86
 Velius, Th., 172-216
 Velsen, 28
 Beeckesteyn, 33
 Venetië, 252
 Venlo, Generaalsheuvel (vroeg ijzertijd), 67
 Vennekool, Steven, 236, 254
- Verduyn Lunel, A. J. A., 233, 240, 242, 243
 Vereniging Hendrick de Keyser, 1, 27, 28
 Vereniging van Burgerlijke ingenieurs, 133
 Veronica, Zweetdoek van, 212
 Vianen, Kasteel Brederode, 254
 Vicq, Maria Jacoba de, 212
 Vigius, Cornelis (epithaaf), 174, 211
 Vingboons, J. en Ph., 253, 254, 255
 Violier, de (kunstkring), 83
 Viollet-le-Duc, 77, 78, 81, 87
 Voorburg, 258
 Voorschoten, Kasteel Duivenvoorde, 32
 Vosmaer, 234
 Vries, A. de, 73
 Vries, Sj., 20
 Vries, W. de Wzn: Prof. Eugen H. Gugel, J. C. van Marken en de Villa Rust Roest te Delft, 113-134
- Waarheid, 214
 Wael, Paulus uten, 180, 187
 Waeijen, Pietersz. v. d., 234
 Waller, F. G., 118
 Wallis de Vries, G. C., 241
 Wander, P.: Haagse Huizen van Oranje, boekbespreking door C. C. S. Wilmer, 258
 Warmond, Kasteel, 256
 Warnsveld, Huis 't Velde, 31
 Wassenaar, 258
 Huis ter Weer (bewoningssporen uit Late Bronstijd/Vroege IJzertijd, 265/6
 Webb, John, 253, 254
 Weesp, Weesp-Aetsveld (Laatmiddeleeuws aardewerk), 67-68
 Weismann, A. W., 7
 Wegerif, A. H. Gzn, 122, 123
 Welsing, W. G., 141
 West-Friesland, 205-211
 West-Vlaanderen, 259
 Wibaut, F. M., 121
 Wiersma, P.: De Grote Kerk van Hoorn, 169-232
 Wilhelmina, Koningin, 258
 Willem II, Koning, 218
 Willem III, Stadhouder, 254
 Willem VI, Hertog, 189, 203
 Wilmer: Utrecht Getekend, boekbespreking door D. P. Snoep, 256
 Boekbespreking: P. Wander, Haagse Huizen, 258
 Winoksbergen, 259
 Wit, S. jr., 221, 227
 Witmer, F., 38
 Witte, Fa., 78, 222, 228

Woerden (Romeins Castellum), 106-111
Workum, NH Kerk, 247
Woubrugge, Kerk, 255
Wouw, Geert van, 216, 217
Wren, Christoffer, 253, 254
Wijck, H. M. v. d., 33
Wijdeveld, H. Th., 159

IJsselstreek, 245

Zael, Gobel, 217

Zanstra, 236
Zantkuyl, H. J., 7, 11, 38, 42
Zeeland, 259
Zeist, Slot, 31, 33
Zillesen, F. C., 122
Zocher, J. D., 169
Zocher, K. G., 169, 170, 174, 176, 179, 217,
218, 224
Zocher, L. P., 117
Zoon Gods, 77
Zuid-Holland (prov.), 245

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniesbree-straat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of en illustraties. Indien een van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen, vergezeld van een kort curriculum vitae van de auteur en een keuze-opgave uit vroegere publicaties, in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kun-

nen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden gebezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wens heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: ² R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.
Boek: ¹⁴ Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden zo overdrukken *gratis* verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1981